

2014 | 2

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ *VARGA BÁLINT*

VÁRMEGYÉK ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
REPREZENTÁCIÓ A DUALIZMUS KORI
MAGYARORSZÁGON

■ *IFJ. BERTÉNYI IVÁN*

WERBÓCZY ISTVÁN SZOBRA

■ *MISKOLCZY AMBRUS*

A NEMZETI-LEGIONÁRIUS ÁLLAM
ÚJSÁGÍRÓI

■ *TÓTH ÁGNES*

MEGFIGYELÉSI SZEMPONTOK
ÉS MEGFIGYELTEK
EGY TÖBBNEMZETISÉGŰ KÖZSÉGBEN
1950w1957 KÖZÖTT

■ *BARÁTH MAGDOLNA*

VÁLSÁGKEZELÉS A KELETI BLOKKBAN
SZTÁLIN HALÁLA UTÁN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVI. ÉVFOLYAM, 2014. 2. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektronikus postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Varga Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon	179
Ifj. Bertényi Iván: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra	203
Miskolczy Ambrus: A nemzeti-legionárius állam ideológus újságírói: a filozófus, az antifilozófus, a történész és a szociológus	231
Tóth Ágnes: Megfigyelési szempontok és megfigyeltek egy többnemzetiségű községben. Vaskút, 1950–1957	251
Baráth Magdolna: Válságkezelés a keleti blokkban Sztálin halála után	269

MŰHELY

Martí Tibor: „Jezsuita maradt-e Pázmány?” – Juan de Lugo bíboros állásfoglalása 1645-ben	287
Kalmár János: Pálffy János és a „lőcsei fehér asszony”	295
Verena Moritz: Néhány gondolat a katonai titkosszolgálatok I. világháború előtti működéséről	307
Hajdu Tibor: Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra	315

SZEMLE

Borisz Sztojkovszki: A szerb történetírás a középkori szerb–magyar kapcsolatokról	329
---	-----

Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon*

Hiszen akkor, midőn tanulmányainkkal vármegyénk szűkebb terére szorítkozunk, egyuttal az egész haza ismeretét mozdítjuk elő. És ki volna, akit saját honának multja ne érdekelné; ki volna, aki attól hidegen elfordulni birna? Mi azon nézetben vagyunk, hogy az ily vidéki – bár eddig kevésbé méltányolt – tudományos célu társulatok, szerény de öntudatos és kitartó működéseikkel, a hazai irodalomnak, a nemzeti irányu haladásnak legbiztosabb tényezőit képezik. Nem ütnek zajt, nem fénylenek, nem ragyognak; de működnek csendesesen, biztosan, önzetlenül. Az öntudat, hogy különleges hazai viszonyaink között kétszeresen nagy eszme szolgáltatásban állunk, már maga elég jutalom. Nem kívánunk mi egyebet, mint hogy ezt az eszmét minél több polgártársunk lelkében fölélesszük és tápláljuk; hogy tagtársaink hazafias törekvésünket fölfogva, velünk karöltve haladjanak, s minket támogatni szíveskedjenek szűkebb hazánk ismeretének és szeretetének terjesztésében.”¹

Ezekkel a gondolatokkal indokolta meg 1875-ben Zsilinszky Mihály szabad-
elvű politikus és történetíró a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat megalakítását. Zsilinszky véleménye a megyei történeti társaságok, illetve általában a hely- és megyetörténeti kutatások szükségességéről és azok nemzeti hasznáról közhelyszámba ment a 19. század utolsó harmadában. A magyar történelem formálódó nagy nemzeti elbeszélése mellett egyre nagyobb igény nyílt a „kis hazák”,² azaz jellemzően a vármegyék történetének megírására és reprezentálására. Ezt a munkát a nemzeti mesternarratíván dolgozó történészek nem tudták elvégezni, és így teret adtak helyi szerzőknek. Ahogy például Demkó Kálmán, a lőcsei főreáliskola igazgatója és a Szepesmegyei Történelmi Társulat titkára a millenniumi ünnepségek által inspirált egyesülettörténeti visszatekintésében megindokolta társaságának létjogosultságát: „Szepesmegye néhány lelkes fia már korán belátta, hogy az országos jellegű »Magyar történelmi társulat« [!] tagjainak lelkes,

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgáltatában a 19. századi Magyarországon” c. kutatási projekt keretében készült. A tanulmány műhelyvitája során Cieger András, Gyáni Gábor és Klement Judit fontos szempontokra hívták fel figyelmemet; segítségüket ezúton is köszönöm.

1 Zsilinszky Mihály: Előszó. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve 1. (1874/1875) 1.

2 Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2001. 161–163.

de kis csoportja nem teremthet egy nemzet történetének minden mozzanatát felölelő irodalmat.”³

Márpedig erre az irodalomra, azaz a történelemtudományra a historizmus korában égető szüksége volt minden közösségnek, így a vármegyéknek is.⁴ Gyáni Gábor szerint „nem véletlen, hogy a századforduló éveiben ily mértékben az érdeklődés homlokterébe került a szabad királyi városok, sőt olykor még az 1870 után törvényhatósági joggal felruházott korábbi mezővárosok némelyikének a múltja is. Ekkortájt ugyanis a közösségi, tehát egyszerre nemzeti és helyi, főként a polgárral azonos városi identitás történeti megalapozása különösen aktuális szükségletnek tűnt.”⁵ Gyáni megállapítása minden további nélkül igaz lehet a vármegyei elitekre is, melyek a kiegyezést követő közigazgatási átalakítás során autonómiájuk jelentős részét elveszítették, sőt gyakran területi integritásuk is veszélybe került. A vármegyei hatáskörökről, a vármegyék területéről szóló vitában a történeti érveknek kiemelt szerep jutott.⁶ Az ezt követő időszakban a vármegyei elitek fontosságukat a nemzeti történelemhez való hozzájárulásukkal (is) reprezentálni kívánták.⁷ Ennek a reprezentációnak a megalapozását mindenképpen tudományos eszközökkel kellett elvégezni, hogy megfeleljen a szcientizmus diktálta korszellemnek.⁸

A nemzeti szint alatti történetírás és annak reprezentációja tehát fontos mozzanata volt a 19. század során lejátszódott magyarországi nemzetépítéseknek, a nemzeti történeti tudat konstrukciójának és elterjedésének, és ezen keresztül a modern, integráns nemzetállam kiépítésének.⁹ A nemzeti szint alatt működő, jellemzően csak helyi vagy regionális érdeklődéssel rendelkező, a professzionális történetírás határvidékén működő vagy akár teljesen amatőr szerzők tehát komoly szerepet kaptak a tudományos történetírás eredményeinek széleskörűen ismertté

3 *Demkó Kálmán*: Bevezetés és a „Szepesmegyei Történelmi Társulat” 12 évi működésének ismertetése. Reiss, Lőcse, 1895. 12–13.

4 A történelem nemzeti felhasználásáról ld.: *Monika Baár*: *Historians and Nationalism. East Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford University Press, Oxford, 2010. 46–74.; *Nationalizing the Past: Historians as Nation-Builders in Modern Europe*. Eds. Stefan Berger–Chris Lorenz. Palgrave Macmillan, New York, 2010.

5 *Gyáni Gábor*: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan, Bp., 2002. 59.

6 *Cieger András*: Konfliktusok a tér körül. Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon. In: *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei* 2. Szerk. Cieger András. Atelier, Bp., 2011. 101–120.

7 *Erdősi Péter*: Egy gyulafehérvári történeti egyesület múltja a 19–20. század fordulóján. In: *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Szerk. Albert Réka–Czoch Gábor–Erdősi Péter. Atelier Könyvtár, Bp., 2010. 139–178.

8 Tanulmányunkban ezért csak a tudományos történetírás magyarországi megjelenése, azaz az 1870-es évek utáni időszakkal foglalkozunk, és a korábbi, antikvárius történetírás vármegyei termékeit figyelmen kívül hagyjuk.

9 Ennek irodalmi vonatkozásaihoz ld.: *T. Szabó Levente*: *A tér képei. Tér, irodalom, társadalom*. Komp-Press, Kolozsvár, 2008. 13–99. A francia modellhez képest, ahol a régió egyfajta nemzeti miniatűrként szolgált, T. Szabó a nemzet és a régió magyarországi viszonyát inkább versengőnek látatja. (15.) Felfogásunkhoz viszont jobban illeszkedik Erdősi Péter Alsó-Fehér megye történetírását elemző cikke, aki éppen a vármegye és a nemzet történetének azonos narrációját emeli ki: *Erdősi P.*: i. m. (7. jz.) 173.

tételében.¹⁰ Peter Burke szerint „történeti élményekhez sokan amatőr történészen (férfiakon és nőkön egyaránt), regényeken, színdarabokon, színházi előadásokon, enciklopédiákon, múzeumokon és emlékműveken keresztül jutottak. Ez a megállapítás, bár minden korban igaz, különösen helytálló az úgynevezett historizmus korában.”¹¹

Mégis, néhány helytörténeti jellegű munkán kívül a magyar historiográfia alig foglalkozott ezzel az alulról nézett, Burke által *lay history*-nek nevezett történelemtudománnyal. A történetírás mint intézményesült tudomány 19. századi megszületése széleskörűen dokumentált és kutatott területe az újkori eszme- és társadalomtörténetnek, a legtöbb kutató azonban a professzionalizálódó történetírás csúcsával, azaz a nemzeti historiográfiával foglalkozott.¹² Ugyan az itt tárgyalt problémafelvetéssel érintkező *public history* koncepciója már magyar recepcióval is bír, ezt azonban inkább kortárs jelenségek megértésének szándéka motiválta.¹³ Jellemző, hogy az Alsó-Fehér megyében működő történeti társaság történelemtképét feldolgozó kiváló tanulmányában Erdősi Péter egyáltalán nem tudott a szélesebb magyarországi kontextust bemutató szakirodalomra támaszkodni.¹⁴

Ennek a tanulmánynak nem lehet a célja az, hogy ezt a hiányt teljesen be-töltse. Nem törekszünk tehát arra, hogy felmérjük a hely- és megyetörténeti tanulmányokat, a helyi történeti társaságokat és múzeumokat, szerzőiket és tagjait társadalomtörténeti vizsgálatnak vessük alá, majd az általuk kiadott szövegek diskurzuselemzését elvégezzük – ez a munka legalább egy nagymonográfia terjedelmét igényelné. Ehelyett itt csupán három vármegyei szintű intézménnyel, a múzeummal, a monográfiával és a történeti társasággal kívánunk foglalkozni. Ez a három intézmény volt a legalkalmasabb és leggyakrabban használt eszköz arra, hogy a nemzeti történelemtudomány diskurzusában elhelyezze a vármegyéket. Az ezen intézmények által megteremtett, illetve reprezentált tudás egyéb megjelenési formáit (például kiállítások, épületek stb.) itt most nem tárgyaljuk. Tanulmányunk legfontosabb kérdése, hogy a dualizmus kori vármegyék milyen eszköztárral éltek, amikor saját történetüket kívánták megírni és reprezentálni a külvilág felé, és ezen eszközök felhasználásának milyen területi sajátosságai voltak.

10 Elsősorban a francia viszonyokra fókuszálva európai áttekintést ad: *Jean-Pierre Chaline*: In the Provinces. Local and Regional Learned Societies. In: *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Eds. Iliaria Porciani–Jo Tollebeek. Palgrave Macmillan, New York, 2012. 153–164. Részletes elemzéssel szolgál: *Gabriele B. Clemens*: Sanctus Amor Patriae. Eine vergleichende Studie zu deutschen und italienischen Geschichtsvereinen im 19. Jahrhundert. Niemeyer, Tübingen, 2004., ill. *Georg Kunz*: Verortete Geschichte. Regionales Geschichtsbewußtsein in den deutschen Historischen Vereinen des 19. Jahrhunderts. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000.

11 *Peter Burke*: Lay History. Official and Unofficial Representations, 1800–1914. In: *The Oxford History of Historical Writing*. Eds. Stuart Macintyre–Juan Maignushca–Pók Attila. Oxford University Press, Oxford, 2011. 115.

12 Legújabbán: *Romsics Ignác*: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris, Bp., 2011.

13 *Gyáni Gábor*: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 357–375.

14 *Erdősi P.*: i. m. (7. jz.)

A magyarországi történetírások nemzeti szintje

A Magyarországon megjelenő történetírások közül elsőként a magyar nemzeti historiográfiával kell foglalkoznunk. A magyar történettudomány nemzeti intézményrendszere az 1850-es és 1870-es évek között alakult ki. A Magyar Tudományos Akadémián belül 1854-ben jött létre egy külön Történettudományi Bizottság. 1867-ben megalakult a Magyar Történelmi Társulat, ami a *Századok* kiadásával biztosította a tudomány nyilvánosságát. A forrásokhoz való hozzáférést az Országos Levéltár reformja tette lehetővé az 1870-es évek elején. Ugyanekkor a Magyar Nemzeti Múzeumban Pulszky Ferenc, Hampel József és Römer Flóris tevékenysége nyomán a régészeti és történeti anyag szakszerű gyűjtése és kiállítása is megindult. Szakszerű történészképzésre a szemináriumokra alapuló rankei modell bevezetésével nyílt mód, immár a budapesti mellett az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen is.¹⁵

Ezzel párhuzamosan Magyarországon, különösen pedig Erdélyben versengő intézmények alakultak meg. 1826-ban Pesten jött létre a Matica srpska, amely 1864-ben Újvidékre átköltözve a szerb tudomány központi szerveként működött. 1840 és 1861 között Erdély mindhárom (etnikai értelemben vett) nemzete létrehozta saját tudományos egyesületét (Verein für Siebenbürgische Landeskunde, 1840; Erdélyi Múzeum-Egylet, 1859; Asociația Transilvană pentru Literatură Română și Cultura Poporului Român, 1859).¹⁶ A folyamatot az 1863-ban létrejött turóc-szentmártoni Matica slovenská zárta le. A társaságok egyszerre töltötték be a nemzeti tudományos akadémia és a szélesebb nyilvánosság felé közvetítő egyesület szerepét. Ezek az intézmények azonban jelentősen kisebb mérettel és potenciális társadalmi bázissal rendelkeztek, mint a magyar tudomány, és helyenként komoly állami ellenszélben kellett dolgozniuk (a Matica slovenskát 1875-ben az állam be is tiltotta). Ezért szaktudományos specializáció nem ment végbe bennük, és a Verein kivételével igazán korszerű történetírást nem is tudtak produkálni.

A történetírás helyi intézményei

Az 1870-es évek elejére tehát létrejött a magyar nemzeti történettudomány intézményrendszere, illetve néhány kisebb, nemzeti célokat megfogalmazó, de csonka tudományos rendszer. Ezen szint alatt helyezkedtek el azok az intézmények, amelyek jellemzően egy-egy nagytáj vagy vármegye régészeti emlékeit és forrásait akarták feltárni és összegyűjteni, történetét megírni, illetve ezeket reprezentálni. A magyar, illetve a konkurens nemzeti tudományos rendszerek közötti egyenlőt-

¹⁵ Romsics I.: i. m. (12. jz.) 96–125.

¹⁶ Tanya Dunlap: Astra and the Appeal of the Nation. Power and Autonomy in Late-Nineteenth-Century Transylvania. *Austrian History Yearbook* 34. (2003) 215–246.; Egyed Ákos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület másfél évszázada. *Valóság* 54. (2011) 1. sz. 64–81.; Török Borbála Zsuzsanna: Learned Societies and Academic Sociability in Nineteenth-Century Transylvania. *East Central Europe* 36. (2009) 200–224.

len viszonyt jól jelzi, hogy a magyar mellett csupán az erdélyi szász tudományos rendszer tagolódott vertikálisan, de ott is csak a Nagyszebennel hagyományosan konkuráló Brassó alapított saját múzeumot. Ezt leszámítva az összes regionális (általában vármegyei) hatáskörű intézmény a magyar tudományosság részeként határozta meg magát, és valamilyen módon a magyar nemzeti diskurzushoz kapcsolódott.

A vármegyei történetírás alapvetően három intézménnyel rendelkezett: a múzeummal, a monográfiával, illetve a történeti egyesülettel. Bár mindhárom a tudományos reprezentáció eszköze volt, valamelyest eltérő lehetőségekkel és korlátokkal rendelkeztek. A múzeum ugyan teljes áttekintést tudott adni egy-egy megye (város) történetéről, de értelemszerűen csak az azt felkereső vendégeknek, így a történelemtudomány diskurzusaiba a múzeumi gyűjtemény és kiállítás csak igen korlátozottan kerülhetett be. A múzeummal szemben a megyei monográfia az országos közönséghez (beleértve ebbe a tudományos közönséget is) szólt, de megjelenítése egyszeri aktus volt. A monográfiával ellentétben a tudományos társaságok folyamatos tudományos munkát végeztek (jellemzően régészeti feltárásokat, forrásgyűjtést és -publikálást, múzeumi gyűjtemény fenntartását), kiadványaik pedig ezen kutatások folyamatos megjelenését biztosították. Az egyesületek kiadványai szűkebb témaválasztásuk és szerényebb kivitelük miatt a nagyközönség felé kisebb reprezentativitással bírtak.

A vármegyei múzeumokat és monográfiákat az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat. Vármegyei múzeumok és monográfiák, 1867–1918

Vármegye	Múzeum (alapítás éve) ¹	Monográfia ²		
		korai	millenniumi	Borovszky-féle ³
Abaúj-Torna	– ⁴	<i>Korponay János</i> : Abaúj-vármegye monographiája (1866–1878)	–	1896
Alsó-Fehér	Alsó-Fehér Megyei Történeti és Régészeti Egyesület Múzeuma, Gyulafehérvár (1887)	–	– ⁵	–
Arad	Közművelődési Intézet, Arad (1881)	–	<i>Márki Sándor</i> : Arad vármegye és Arad város monográfiája (1892–1895)	–
Árva	–	–	–	–
Bács-Bodrog	Vármegyei Múzeum, Zombor (1884)	–	<i>Dudás Gyula</i> : Bács-Bodrog megye monográfiája (1896)	1909
Baranya	Városi Múzeum, Pécs (1897) ⁶	–	<i>Várady Ferenc</i> : Baranya múltja és jelene (1896–1897)	–
Bars	Bars Vármegye Múzeuma, Aranyosmarót (1891)	–	–	1903
Békés	Vármegyei Közművelődési Egylet Múzeuma, Gyula (1865)	<i>Haan Lajos</i> : Békés vármegye hajdانا (1870)	<i>Karácsonyi János</i> : Békés vármegye története (1896)	–

Vármegye	Múzeum (alapítás éve) ¹	Monográfia ²		
		korai	millenniumi	Borovszky-féle ³
Bereg	–	<i>Lehoczy Tivadar</i> : Bereg vármegye monográfiája (1881)	–	–
Beszterce-Naszód	Bruckenthal Múzeum, Nagyszeben (1817)*	–	–	–
Bihar	Vármegyei Múzeum, Nagyvárád (1871)	–	–	1901
Borsod	Borsodmiskolci Múzeum, Miskolc (1899)	–	<i>Borovszky Samu</i> : Borsod vármegye története (1909)	–
Brassó	Bruckenthal Múzeum, Nagyszeben (1817)* Burzenländer Sächsisches Museum, Brassó (1908)*	<i>Orbán Balázs</i> : A Székelyföld leírása (1868–1873)* Das sächsische Burzenland (1898)*	–	–
Csanád	–	–	<i>Borovszky Samu</i> : Csanád vármegye története 1715-ig (1896–1897)	–
Csik	Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (1875)*	<i>Orbán Balázs</i> : A Székelyföld leírása (1868–1873)*	–	–
Csongrád	Vármegyei Múzeum, Szentes (1897)	–	<i>Zsilinszky Mihály</i> : Csongrád vármegye története (1897–1900)	–
Esztergom	Régészeti és Történeti Múzeum, Esztergom (1894)	–	–	1910
Fejér	Múzeum, Székesfehérvár (1873)	–	<i>Károly János</i> : Fejér megye története (1896–1904)	–
Fogarás	–	–	–	–
Gömör és Kishont	Vármegyei Múzeum, Rimaszombat (1882)	<i>Hunfalvy János</i> : Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása (1867)	–	1902
Győr	– ⁸	<i>Fehér Ipoly</i> : Győr megye és város egyetemes leírása (1874)	–	1910
Hajdú	–	<i>Varga Geiza</i> : Hajdú megye leírása (1882)	–	–
Háromszék	Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (1875)*	<i>Orbán Balázs</i> : A Székelyföld leírása (1868–1873)*	<i>Potsa József</i> : Háromszék vármegye (1899)	–
Heves	–	<i>Albert Ferenc</i> : Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása (1868)	<i>Balássy Ferenc–Szederkényi Nándor</i> : Heves vármegye története (1890–1897)	1909
Hont	Vármegyei Múzeum, Ipolyság (1898)	–	–	1906
Hunyad	Vármegyei Múzeum, Déva (1882)	–	–	–
Jász-Nagykun-Szolnok	Jász Múzeum, Jászberény (1873)*	<i>Gyárfás István</i> : A jászkunok története (1870–1876)*	–	–
Kis-Küküllő	–	–	–	–
Kolozs	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár (1859)	–	–	–

Vármegye	Múzeum (alapítás éve) ¹	Monográfia ²		
		korai	millenniumi	Borovszky-féle ³
Komárom	Komárom Vármegyei és Komárom Városi Történeti Egylet Múzeuma, Komárom (1887)	–	–	1907
Krassó-Szörény	Délmagyarországi Történeti és Régészeti Múzeum, Temesvár (1872)	<i>Pesty Frigyes</i> : Krassó vármegye története (1881–1885), ill. A Szörényi bánság és Szörény vármegye története (1877–1878)	–	–
Liptó	–	–	–	–
Máramaros	Vármegyei Múzeum, Máramarossziget (1873)	–	–	–
Maros-Torda	–	<i>Orbán Balázs</i> : A Székelyföld leírása (1868–1873)*	–	–
Moson	Vármegyei Múzeum, Mosonmagyaróvár (1883)	<i>Major Pál</i> : Mosonmegye monographiája (1878–1886)	–	–
Nagy-Küküllő	Bruckenthal Múzeum, Nagyszeben (1817)*	–	–	–
Nógrád	Vármegyei Múzeum, Balassagyarmat (1891)	–	–	1911
Nyitra	Vármegyei Múzeum, Nyitra (1900)	–	–	1898
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	–	<i>Galgóczy Károly</i> : Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája (1876–1877)	–	1910
Pozsony	–	–	–	1900
Sáros	Vármegyei Múzeum, Bártfa (1905)	–	<i>Tóth Sándor</i> : Sáros vármegye monográfiája (1909–1912)	–
Somogy	Somogymegyei Múzeum, Kaposvár (1909) ⁹	–	–	é. n.
Sopron	Vármegyei és Városi Múzeum, Sopron (1881)	– ¹⁰	–	–
Szabolcs	Vármegyei Múzeum, Nyíregyháza (1868)	–	–	1900
Szatmár	Vármegyei Múzeum, Nagykároly (1901)	–	–	1907
Szeben	Bruckenthal Múzeum, Nagyszeben (1817)*	–	–	–
Szepes	Szepesi Múzeum, Lőcse (1911)	–	–	–
Szilágys	–	–	<i>Petri Mór</i> : Szilágys vármegye monográfiája (1901–1904)	– ¹¹
Szolnok-Doboka	Szolnok-Doboka Megyei Irod. Tört. Ethn. Egylet Múzeuma, Ds (1899)	–	<i>Tagányi Károly</i> : Szolnok-Doboka megye monográfiája (1900–1905)	–
Temes	Délmagyarországi Történeti és Régészeti Múzeum, Temesvár (1872)	–	<i>Ortvay Tivadar</i> : Temes vármegye és város története (1896–1914)	1914

Vármegye	Múzeum (alapítás éve) ¹	Monográfia ²		
		korai	millenniumi	Borovszky-féle ³
Tolna	Vármegyei Múzeum, Szekszárd (1895)	–	_12	–
Torda-Aranyos	–	<i>Orbán Balázs: A Székelyföld leírása (1868–1873)*</i>	–	–
Torontál	Délmagyarországi Történeti és Régészeti Múzeum, Temesvár (1872)	–	–	1914
Trencsén	Vármegyei Múzeum, Trencsén (1911)	–	–	–
Turóc	–	–	–	–
Udvarhely	Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (1875)* Udvarhelymegyei Múzeum, Székelyudvarhely (1913) ¹³	<i>Orbán Balázs: A Székelyföld leírása (1868–1873)*</i>	<i>Jakab Elek: Udvarhely vármegye története (1901)</i>	–
Ugocsa	–	–	–	–
Ung	–	–	–	–
Vás	Vármegyei Múzeum, Szombathely (1872)	–	–	1898
Veszprém	Vármegyei Múzeum, Veszprém (1902)	–	–	–
Zala	–	_14	–	–
Zemplén	–	–	–	1900
Zólyom	_15	–	–	–

1 Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve 5. (1915) 1013–1029. Az állami múzeumpolitika korlátait mutatja, hogy a *Magyar Minerva* adatai helyenként hiányosak; ezt saját kutatással próbáltuk meg pótolni, de előfordulhat, hogy kisebb múzeumok nem szerepelnek a táblázatban.

2 *Bodor Antal–Gáda István: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944.* Könyvtér, Bp., 1984. Azokat a monográfiákat vettük figyelembe, amelyek egy adott vármegye teljes történetét közölték.

3 Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. 24 kötet. Országos Monografia Társaság, Bp., 1896–1914.

4 Az 1872-ben alapított Felsőmagyarországi, később Kassai, majd még később Rákóczi Múzeum városi, ill. regionális gyűjtőkörrel rendelkezett, nem Abaúj-Torna vármegye reprezentációs eszköze volt.

5 Tördékes vármegyétörténet: Alsófehér vármegye monográfiája (1896–1901).

6 Vármegyei gyűjtőkörrel rendelkező városi múzeum.

7 Bericht des Burzenländer Sächsischen Museums in Kronstadt 1908–1910. Br. Schneider & Feminger, Kronstadt, 1910. 3–7.

8 A győri bencés gimnázium Rómer Flóris által alapított múzeuma ugyan komoly gyűjteménnyel rendelkezett, de nem a vármegye reprezentálását tekintette céljának.

9 *Draveczy Balázs: A Somogy megyei muzeológiai kutatás története.* Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, 1965. 28–33. <http://www.smmi.hu/publikaciok/smkozl/051.pdf>

10 Tördékes vármegyétörténet: *Nagy Imre: Sopron vármegye története 1653-ig (1888–1891).*

11 Kivételes módon Szilágy megyéről román nyelven is született monográfia, kétséges azonban, hogy ez mennyire elégitette ki a megyei elit reprezentációs igényét: *Dionisie Stoica–Ioan P. Lazar: Schița monografică a Sălajului.* Victoria, Șimleu, 1908.

12 *Wosinszky Mór: Tolnavármegye története (1896)* régészeti jellegű munka, csak a honfoglalásig tárgyalja a megye történetét. A vármegye Kammerer Ernő (jogász, országgyűlési képviselő) bízta meg a vármegye honfoglalás utáni történetének megírásával, de ez soha nem készült el.

13 *Miklósi-Sikes Csaba: Múzeumok, gyűjtemények a Székelyföldön. Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely, 2002. 106–113.*

14 *Nagy Imre et al.: Zala vármegye története (1886–1890)* csak forrásokat tartalmazott, a tervezett monográfia nem készült el.

15 Besztercebánya városi alapítású múzeuma nem Zólyom megye történeti reprezentációjának volt az eszköze.

* Nem vármegyei, hanem rendi keretben elbeszél, illetve reprezentált történelem.

A múzeumokat jellemzően az alább tárgyalandó történeti társaságok alapították, általában a vármegyék segítségével. A századforduló körül kiépülő és intézményesülő állami múzeumfelügyelet egyre nagyobb részt vállalt a vármegyei múzeumok finanszírozásában és ellenőrzésében.¹⁷ A táblázatból kitűnik, hogy a vármegye történetét reprezentáló múzeum a magyarországi vármegyék körülbelül kétharmadában jött létre. A múzeumot nem alapító megyéket három típusba lehet osztani. Az első csoportot a periféria többnyire kicsi, szellemi központoktól távol eső megyéi alkotják: Észak-Magyarországon Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, északkeleten Ugocsa, Bereg, Ung, Szilágy, Erdélyben Fogaras és Kis-Küküllő. A második csoportba Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyét, Kolozst, Győrt és Hevest sorolhatjuk, ahol az anyagi és szellemi feltételek mindenképpen adottak voltak múzeum alapítására. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében a nemzeti intézmények mellett több városi múzeum, Kolozsváron az Erdélyi Nemzeti Múzeum, Győrben és Egerben pedig gazdag egyházi gyűjtemény működött. Ezek vélhetően annak ellenére kielégítették a helyi elitek reprezentációs igényét, hogy nem kimondottan a vármegye múltját reprezentálták. A harmadik csoportot a vármegyei rendszerbe kényszerűen integrálódott korábbi kiváltságos területek képezik. A Bruckenthal Múzeum, a Barcasági Szász Múzeum, a Székely Nemzeti Múzeum és a jászberényi Jász Múzeum olyan közigazgatási egységeket reprezentáltak, amelyek a helyi elitek akarata ellenére szűntek meg; mellettük vármegyei múzeumok (a vélhetően Háromszékkal rivalizáló Udvarhely kivételével) nem jöttek létre.

Monográfia szintén a vármegyék kétharmadában született. 1869-ben Márki Sándor még azt panaszolta, hogy alig van olyan vármegye, amelynek a története meg lenne írva.¹⁸ Néhány évvel később Pesty Frigyes és Fraknoi Vilmos részletes (bár mint később kiderült, nem eléggé kimerítő és teljesíthetetlenül magas igényű) vezérfonalat tett közzé a helytörténeti monográfiák szerzőinek.¹⁹ A következő években valóban megszületett néhány vármegye monográfiája. Ezek szerzői jellemzően helyi értelmiségiek voltak, akik saját kezdeményezésüként végezték el szűkebb hazájuk ismertetését, bár műveik kiadásának költségét gyakran a vármegye fedezte. Fontos változást hozott a millenniumi évek lelkesedése: ebből az alkalomból számos vármegye kezdeményezte és finanszírozta saját történetének reprezentatív megírását. A vármegyei monográfiák harmadik hullámát is a millennium inspirálta. Borovszky Samu, az MTA irattárnoka és 1909-től a Magyar Történelmi

17 A magyarországi közgyűjtemények szervezetéhez ld. *Voit Krisztina*: A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I. Magyar Könyvszemle 1992. 1. sz. 23–43. Kevéssé nosztalgikus hangnem jellemzi Marlies Raffernek az egész Habsburg-birodalmat tárgyaló, de Magyarországon csak a nemzeti szintű gyűjteményekkel foglalkozó könyvét: *Museum – Spiegel der Nation? Zugänge zur historischen Museologie am Beispiel der Genese von Landes- und Nationalmuseen in der Habsburgermonarchie*. Böhlau, Wien, 2007.

18 Márki Sándor: A vármegyei monographiák megírása érdekében. Századok 3. (1869) 681–682.

19 Pesty Frigyes–Fraknoi Vilmos: A vármegyék történeti monographiájának tervrajza. Századok 6. (1872) 412–416. Három évtizeddel később a tapasztalatok alapján Tagányi Károly fogalmazta meg ennek kritikáját: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. Századok 28. (1894) 364–371.

Társulat titkára szerkesztésében 1896-tól 24 vármegye monográfiája készült el. Ezek szerkesztését Borovszky és budapesti munkatársai végezték el, de a szövegek nagy részét helyi szerzők írták. Bár a Borovszky-féle sorozat anyagi háttere nem egyértelmű, valószínűsíthető, hogy a vármegyék anyagilag is támogatták azt, azaz ismét csak tudatos reprezentációról van szó.²⁰

Reprezentatív, történeti elemzést is tartalmazó vármegyei monográfiát vagy csak a vármegye történetét ismertető kötetet a vármegyék egyharmada nem tudott vagy nem akart írni. Ezen megyék első csoportját ismét a periféria vármegyei képviselik (Árva, Trencsén, Liptó, Turóc, Zólyom, Ugocsa, Máramaros, Kiskütlő). A második csoportot azok a megyék alkotják, ahol annak ellenére nem született összefoglaló, reprezentatív mű, hogy nagyon komoly helytörténeti kutatások folytak (Sopron, Szepes). Itt vélelmezhetően arról van szó, hogy a magyarországi viszonylatok között kiemelkedően gazdagnak számító forrásadottság teljes körű feldolgozása egyszerűen meghaladta a helytörténeti kutatók kapacitását, és így az előtanulmányokat nem tudták koherens, reprezentatív szöveggé alakítani.²¹ A harmadik csoportot ismét a kiváltságaikat elvesztett területek alkotják: ugyan a jászok, kunok és különösen az erdélyi szászok történetéről komoly kutatás folyt, ezeket nem vármegyei keretben reprezentálták, hanem továbbra is ragaszkodtak a rendi korszak térbeli struktúráihoz.²² Átmenetet képeznek a székely vármegyék. Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című könyve még a rendi autonómia utolsó éveiben született, és a logikája átmenetet képez a rendi és néprajzi szempontok között.²³ A székely székeket felváltó vármegyék közül aztán csak kettő, Udvarhely és Háromszék íratott vármegyei monográfiát, Csík, Maros-Torda és Torda-Aranyos történeti reprezentációját továbbra is Orbán Balázs műve jelentette.

Történeti egyesületek Dél- és Nyugat-Magyarországon, kisebb számban Erdélyben, illetve Szepes megyében jöttek létre. Mivel a folyamatos helytörténeti kutatás szervezett kereteit a történelmi egyesületek biztosították a legjobban, ezért a fentieknél részletesebb elemzésre van szükségünk. A magyarországi regionális történeti egyesületeket a 2. táblázat mutatja be:

20 Sem Borovszky Samu hagyatékát, sem a megyei monográfiákat kiadó Országos Monográfia Társaság iratait nem sikerült fellelni. A töredék iratok viszont egyértelműen utalnak a vármegyék aktív részvételére a monográfiák megírásában, mint pl. Bars esetében: Borovszky Samu levele Odescalchi Arthurnak. Budapest, 1900. jún. 29. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár. Szintén a vármegyei finanszírozásra utal: Magyarország vármegyei és városai. Torontál vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Országos Monografia Társaság, Bp., 1911. 513–517.

21 A Borovszky-sorozat Szepes megyét tárgyaló kötetének kézírata elkészült, de az I. világháború miatt nem adták ki. Ld. *Bruckner Győző: A Szepesség népe. Néprajzi és művelődéstörténeti tanulmány.* Kellner, Bp., 1922. 3.

22 *Andreas Möckel: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein bei den Siebenbürger Sachsen.* In: *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg. Paul Philippi. Böhlau, Köln, 1967. 1–23.

23 *Kósa László: Orbán Balázs könyvének évfordulójára. Valóság* 11. (1968) 10. sz. 88–94.

2. táblázat. Helyi történeti egyesületek, 1867–1918²⁴

Név	Székhely	Alapítás	Publikációs tevékenység
Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet	Gyulafehérvár	1886	1888–1916 között évente évkönyv
Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat	Zombor	1883	1885–1918 között évi négyszer kiadott folyóirat
Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat	Gyula	1874 (a század végén megszűnt)	1874–1893 között évente évkönyv
Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet	Nagyvárad	1872	1875–1876 <i>Régészeti és történelmi közlemények</i> (7 szám) 1888–1909 között 4 évkönyv 1913 <i>Biharvárad</i> (1 szám)
Csanádmegyei Régészeti és Történelmi Társulat	Makó	1889 (az 1900-as évek elején megszűnt)	1890–1902 között 3 évkönyv
Csongrádmegyei Történelmi és Régészeti Társulat	Szentes	1897	1899 évkönyv
Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat	Temesvár	1872	1875–1917 között évi négyszer <i>Történelmi és régészeti értesítő Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza</i> (1915)
Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat	Esztergom	1894	1896–1900 között 3 évkönyv
Fejérmegyei és Szekesfehérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet	Szekesfehérvár	1876	1885-ben és 1893-ban évkönyv
Felsőmagyarországi Múzeum	Kassa	1872	1872–1902 között évkönyv
Gödöllő és Vidéke Történelmi és Régészeti Múzeum-Egylet	Gödöllő	1875 (néhány évvel később megszűnt)	1877–1878 között évkönyv
Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat	Déva	1880	1880–1913 között évkönyv
Komárom Vármegyei és Komárom Városi Történelmi és Régészeti Egylet	Komárom	1886 (az 1890-es években elszorvadt, 1900-ban Múzeum Egyesületként alakul újjá)	1887–1892 között évkönyv
Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet	Mosonmagyaróvár	1882	1898-ban évkönyv
Pozsonyvármegyei Régészeti és Történelmi Egyesület	Pozsony	1874 (az 1880-as évek második felében működése szünetelt, 1895-ben beolvadt a Pozsonyvármegyei Közművelődési Egyletbe)	1878–1885 között 3 évkönyv
Somogyvármegyei Régészeti s Történelmi Társulat	Kaposvár	1880 (néhány éven belül megszűnt)	1882-ben évkönyv

24 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. IX. Szerk. Matlekovits Sándor. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1898. 408–413. Az I. világháborúig terjedő korszakban további, kimondottan történettudományi tevékenységgel bíró egyesületek már nem jöttek létre.

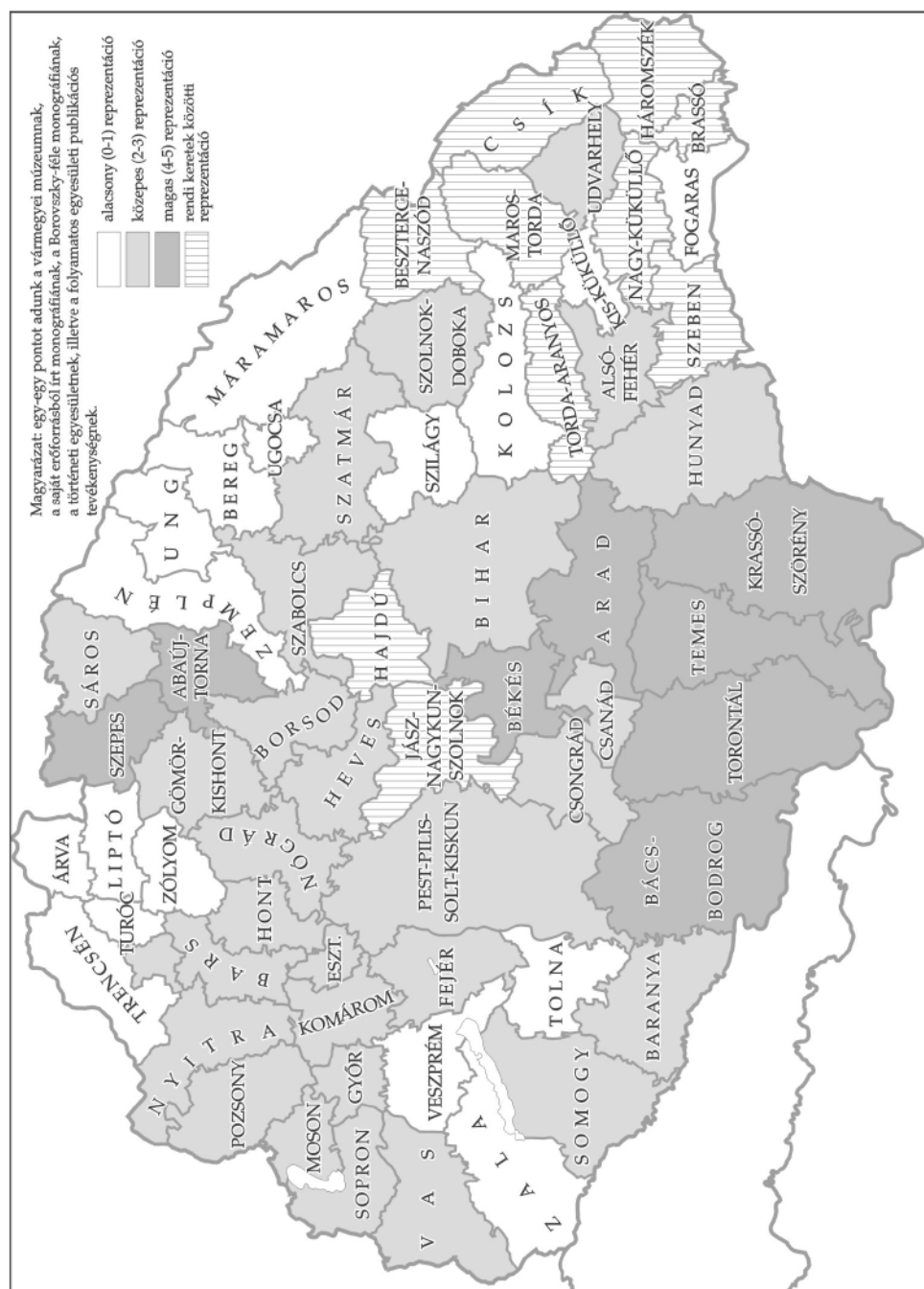
Név	Székhely	Alapítás	Publikációs tevékenység
Sopronmegyei Régészeti Társulat	Sopron	1885	1886–1917 között 4 évkönyv
Szepesmegyei Történelmi Társulat	Lőcse	1883	1885–1914 között 13 évkönyv 1909–1923 <i>Közlémények Szepes vármegye múltjából</i>
Szolnok-Doboka Megyei Irodalmi, Történelmi és Etnographiai Társulat	Dés	1899	1900–1902 között évkönyv
Vasmegyei Régészeti Egylet	Szombathely	1872	1873–1896 között 17 évkönyv

A magyarországi regionális történeti társaságok három hullámban jöttek létre. Az első hullámban, 1872 és 1876 között nyolc társaságot alapítottak, amelyek közül hat bizonyult tartósnak. A második hullám az 1880-as években játszódtott le (1880–1886). Ekkor szintén nyolc társaság alakult meg, de ebből egy szinte azonnal, kettő pedig néhány év múlva megszűnt. A harmadik hullám három új egyesületét az 1896-os millenniumi ünnepek inspirálták. Vagy a millenniumra való előkészületek megszervezése, vagy a millenniumi hangulat utóhatása állt ezen alapítások hátterében. Ezek közül kettő néhány évnyi működés után feloszlott.

A hosszabb ideig működő társaságok közül is csak néhány végzett valódi történeti kutatást. Egyesek csak régészettel foglalkoztak (Vas, Moson, Sopron) vagy csak a vármegyei múzeum fenntartására koncentráltak (Csongrád, Fejér). Rendszeres történettudományi publikációkkal csak az Alsó-Fehér, a Bács-Bodrog, a Békés, a Hunyad és a Szepes megyei társulatok, illetve a több megyét átfogó Felsőmagyarországi Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egylet, Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat, illetve a Verein für Siebenbürgische Landeskunde jelentkezett. Folyamatos tudományos reprezentációt lehetővé tévő történeti egyesület tehát csupán öt vármegyében és három nagyrégióban lépett fel.

A vármegyék által használt, történettudományos reprezentációra alkalmas eszközöket az alábbi térkép veti össze.

A korábbi elemzés, illetve a térkép összesített adatai is azt mutatják, hogy a reprezentációs eszközök felhasználásában a magyarországi vármegyéket négy csoportba lehet osztani. Az első csoportot a történettudományban való megjelenést ignoráló megyék alkotják, amelyek elsősorban az északi, északkeleti periférián, illetve Erdélyben találhatók. A második csoportot a közepes reprezentációs igényű vármegyék alkotják, amelyekben folytak ugyan történelemtudományos kutatások, de ezeknek reprezentációjára csak a vizsgált eszközök egy részét használták fel. Ezek a vármegyék jellemzően az ország középső részén feküdtek. A harmadik csoportot a reprezentációban legaktívabb, az összes vizsgált eszközt felhasználó megyék alkotják, amelyek jellemzően Magyarország déli részén feküdtek, bár ide tartozik Abaúj-Torna és Szepes is. Ezek közül is kiemelkedik Bács-Bodrog, Békés és Temes vármegye, ahol vármegyei segítséggel működő, aktívan publikáló és múzeumot alapító történeti egyesületek mellett két-két monográfia is megjelent. A negyedik csoportot azok a területek alkotják, ahol aktív

1. térkép. A vármegyei történeti reprezentáció eszközei

történetírás és reprezentáció folyt, de nem vármegyei, hanem még a rendi időszakból örökölt térbeli keretek között. Ennek a csoportnak a gerincét az erdélyi százsz vármegyék képezik, de a jászkun és a székely történelem elbeszélése és reprezentációja is részben ezt a mintát követte.

A regionális történetírás térbeli sajátosságai

A fentebb vázolt eredménynek az elemzésénél abból a szempontból indulunk ki, hogy a történelemtudomány „termelékenységét” két tényező határozza meg: egyrészt a forrásadottság (vagyis az a nyilvánvaló összefüggés, hogy minél gazdagabb a forrásanyag, annál részletesebb kutatásra adódik lehetőség), illetve a forrásanyagot feldolgozni képes szakemberek, értelmiségiek száma.

A török uralom miatt a magyarországi vármegyék forrásadottságai igencsak eltérő képet mutattak. A városi levéltárak általában gazdagabb anyaggal rendelkeztek, mint a vármegyeiek. Középkori, illetve az oszmán korszak alatti forrásállományt gyakorlatilag csak a török uralmat elkerülő területeken lehetett találni. Az ország középső és déli területein viszont források csak a török uralom megszűnésétől kezdve maradtak fenn; sőt számos alföldi megye levéltára csupán a Rákóczi-szabadságharc után kezdődött.²⁵ Mivel a 19. századi historiográfia fő kutatási iránya a középkor volt, ezért a forrásállomány a nyugati, északi és erdélyi vármegyék történetének alapos kutatását tette lehetővé.

Az értelmiségiek száma a kulturális javak eloszlásával, a városiasodással, tágabb értelemben pedig a modernizációval függött össze. Ez az összefüggés nyilvánvaló volt a kortársak számára is. Margalits Ede, a zombori gimnázium igazgatója és a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat titkára például így indokolta együletének megalapítását, azaz a megyei történetírás intézményesülését 1885-ben: „Megyénk több érdemes férfja már egy évtized óta, hol szóval, hol írásban fejtegette azt, hogy nálunk is kellene alakítani *szellemi centrumokat, melyek a korszerű haladásnak emeltyűi, hogy megyénkben is kellene tömörülni az értelmiségi tényezőknél, kiknek szövetkezése nélkül minden kulturális törekvés csak írott malaszt marad* – és hangsúlyozták azt, hogy e téren a kezdeményezést, az első lépést a legnépszerűbb formával, a történelmi társulat alakításával, tegyük meg.”²⁶ Margalits tehát, összhangban számos kortársának véleményével, egyértelműen összekapcsolta a polgárosodást, a modernizációt és a műveltség terjedését a történeti társaságok megalakításával és a helytörténeti kutatások folytatásával.

A forrásadottságoknál tapasztalt nagyfokú területi különbségekhez hasonlóan, Magyarország modernizációja is igen kiegyenlítetlenül haladt. Beluszky Pál és Győ-

25 *Pauler Gyula*: Adatok megyei levéltáraink ismeretéhez. Századok 11. (1881) 402–410.; Thallóczy Lajos, az a) osztály előadójának értekezése a történelmi anyagról. Századok 19. (1885) melléklet 24–53.

26 *Margalits Ede*: Titkári jelentések. A Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1. (1885) 1. szám 54. Kiemelés tőlem.

ri Róbert elsősorban gazdasági és demográfiai szempontokra alapozó modernizáció-vizsgálata négy zónára osztotta Magyarországot: 1. a modernizáció élén járt a Duna mente a nyugati határtól Budapestig és az Alföld északi és nyugati fele; 2. viszonylag gyorsan modernizálódott a keleti Felvidék; 3. csak mérsékelten modernizálódott a nyugati Felvidék, a Dunántúl déli része, a Partium és a Bánság; 4. a modernizációba alig tudott bekapcsolódni az északi határszél, Kárpátalja és Erdély.²⁷ A gazdasági-demográfiai mutatók azonban nem teljesen fedték a kulturális javak eloszlását (például az 1912-ig egyetlen vidéki egyetem a gazdaságilag elmaradott Erdélyben működött), ezért az értelmiségiek térbeli eloszlásakor az oktatási és egyházi intézményeket is figyelembe kell venni. A 3. táblázat azon értelmiségi csoportok megyénkénti létszámát mutatja, amelyeknek tagjai közül leggyakrabban kerültek ki a helytörténetírással és annak reprezentálásával foglalkozók.

3. táblázat. Egyes értelmiségi foglalkozást űzők száma 1900-ban²⁸

Vármegye	Középiskolai és felsőbb lányiskolai tanár	Felsőfokú tanintézeti tanár, tanársegéd	Tudományos egyesület tisztviselője	Magántudós és író	Hírlapíró és szerkesztő	Összesen
Abaúj-Torna	48	10			10	68
Alsó-Fehér	47	6				53
Arad	32	4		1	18	55
Árva	8					8
Bács-Bodrog	125	2	5	3	18	153
Baranya	33	11		1	7	52
Bars	30			2	1	33
Békés	37	2			3	42
Bereg	30	1				31
Beszterce-Naszód	28	1				29
Bihar	52	13			12	77
Borsod	29			1	1	31
Brassó	74				7	81
Csanád	15					15
Csik	15			1		16
Csongrád	92			2	25	119
Esztergom	22	6		1	3	32

²⁷ Beluszky Pál-Győri Róbert: Magyar városhálózat a 21. század elején. Dialóg Campus, Pécs, 2005. 71–89.

²⁸ A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Nyolczadik rész. Közszerkeleti ágak és szabadfoglalkozások. Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Bp., 1906. passim. A vármegyék adataihoz hozzáadtuk a területükön fekvő törvényhatósági jogú városok adatait.

Vármegye	Középiskolai és felsőbb lányiskolai tanár	Felsőfokú tanintézeti tanár, tanársegéd	Tudományos egyeslet tisztviselője	Magántudós és író	Hírlapíró és szerkesztő	Összesen
Fejér	32	1			6	39
Fogaras	6		1			7
Gömör és Kishont	43	2		1	2	48
Győr	51	7			4	62
Hajdú	68	14			5	87
Háromszék	19				1	20
Heves	54	12		1	5	72
Hont	29	1		1		31
Hunyad	40				2	42
Jász-Nagykun-Szolnok	78			2	2	82
Kis-Küküllő	13				1	14
Kolozs	53	82	3	2	16	156
Komárom	18	1			2	21
Krassó-Szörény	18	3			5	26
Liptó	17				1	18
Máramaros	29	6			3	38
Maros-Torda	34				1	35
Moson	7				2	9
Nagy-Küküllő	26					26
Nógrád	16	2		1	3	22
Nyitra	61	4		1	3	69
Pest	159	15		5	33	212
Pozsony	102	17		2	20	141
Sáros	47	10				57
Somogy	34				4	38
Sopron	64	4		1	7	76
Szabolcs	20	1		1		22
Szatmár	67	5				72
Szeben	52	13		1	8	74
Szepes	87	4			1	92
Szilágy	19				1	20
Szolnok-Doboka	27	2	1		1	31
Temes	84	4			20	108

Vármegye	Középiskolai és felsőbb lányiskolai tanár	Felsőfokú tanintézeti tanár, tanársegéd	Tudományos egyesület tisztviselője	Magántudós és író	Hírlapíró és szerkesztő	Összesen
Tolna	23				2	25
Torda-Aranyos	1					1
Torontál	44		1		8	53
Trencsén	30				2	32
Turóc	1				5	6
Udvarhely	48				4	52
Ugocsa						0
Ung	29	4			2	35
Vas	54	2			5	61
Veszprém	46	8		1	7	62
Zala	52	1			3	56
Zemplén	22	22				44
Zólyom	30	6			3	39

A forrásanyag és az értelmiségiek koncentrációjának kombinációja meggyőzően magyarázza, hogy Szepes megye mennyire elől járt a helytörténeti kutatásban. A gazdag levéltári anyag már 1872-ben magára vonta a Magyar Történelmi Társulat figyelmét.²⁹ A kis területű és népességű Szepességből katolikus püspökség, káptalan és négy középiskola biztosította a művelődés kereteit.³⁰ A megye helytörténeti kutatását és reprezentációját a Szepesmegyei Történelmi Társulat és a vármegye közösen végezte, és adta ki 1909–1923 között a *Közlemények Szepes vármegye múltjából* című folyóiratot. Az eredmény: „Szepes vármegyéé az érdem és elsőség, hogy tisztán csak történelemmel foglalkozó társulata olyan folyóiratot indított meg és ad ki, mely mind szerkesztés, mind beosztás, mind pedig tartalom tekintetében mintául szolgálhat a történettudomány decentralizált fejlődéséhez” – fogalmazott Iványi Béla.³¹

Szepeshez hasonlóan Abaúj-Torna vármegye is kihasználta kedvező adottságait. A megyei levéltárban a 16., a kassaiban a 13. századtól találhatók iratok. Kassa hagyományosan az ország egyik legfontosabb városaként, gazdasági, oktatási és egyházi központjaként nagyszámú értelmiséginek adott otthont. A vármegye az egyik legkorábbi megyetörténeti monográfia támogatása után megjelent a Borovszky-féle sorozatban is, majd 1913-ban Kassa városával együtt

29 A Magyar Történelmi Társulat 1872-ik évi szepes-vidéki kirándulása. Századok 6. (1872) 499–531., 579–638., 659–695.

30 A középiskolákra vonatkozó adatok forrása a tanulmány során végig: *Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Általánosan képző középiskolák.* Akadémiai, Bp., 1988.

31 *Iványi Béla: Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából.* Századok 44. (1910) 595.

elindította a *Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából* című folyóiratot.

A skála másik végét Torda-Aranyos megye képviseli. A vármegyét Erdély közigazgatási modernizációja során hozták létre 1876-ban a megszüntetett Aranyosszékből, Torda vármegye egy részéből és Alsó-Fehér vármegye töredékeiből. Levéltárában összefüggő iratokat csak 1800-tól lehetett találni; a vármegye területén pedig semmilyen magasabb oktatási vagy kulturális intézmény nem jött létre. Nem csoda, ha a vármegyére vonatkozó helytörténeti irodalom gyakorlatilag az udvarhelyi származású Orbán Balázs műveiben merült ki. Torda-Aranyoshoz hasonlóan Árva, Kis-Küküllő és Ugocsa is csak viszonylag kései, a 17. század végétől kezdődő iratállománnyal rendelkeztek, ami helyi értelmiség híján feldolgozatlanul maradt.

A modernizációban való csekély részvétel, az alacsony fokú városiasodottság, és ennek következtében az értelmiség hiánya ott is lehetetlenné tette a helytörténeti irodalom kialakulását és annak reprezentációját, ahol egyébként források rendelkezésre álltak volna. Turóc megye például összefüggő iratokkal rendelkezett a 16. századtól, de értelmiség híján ezt a múltat nem dolgozták fel. Liptó, Trencsén, Ung megyék hasonló forrásadottságokkal rendelkeztek, de a területükön levő néhány középiskola tanári kara szintén kevésnek bizonyult átfogó történeti munka megírására.

A reprezentációs eszközök felhasználását mutató skála közepén jellemzően az ország középső területén elterülő megyék helyezkednek el. Ezen megyék első csoportját azok alkotják, amelyeknek folyamatos iratanyaga csupán a török hódoltság után keletkezett, mint például Baranya, Csongrád, Esztergom, Fejér. Ennek a négy vármegyének a területén a középiskolák mellett katolikus egyházi intézmények biztosították az értelmiség jelenlétét. Az eredmény: mind a négy megyében létrejött vármegyei történetírás és ennek reprezentációja, de mindenütt hiányosan.

Míg a török uralom alatt elpusztult források miatt a közép-magyarországi vármegyék értelmisége számára csak igen szűkös források álltak rendelkezésre, addig Nyugat-Magyarország számos vármegyéje bővelkedett forrásokban és az azokat feldolgozni képes értelmiségiekben is. A történeti társaságok előfutáraként 1859-ben jött létre a Dunántúli Történetkedvelő Társaság, amely Győri Történeti és Régészeti Füzetek címen folyóiratot is kiadott, de működése néhány éven belül megszűnt.³² A dualizmus időszakában viszont ennek ellenére ezek a vármegyék is jellemzően közepes történettudományos és -reprezentációs aktivitást mutattak. Az iratokkal a 17. század eleje óta rendelkező, iskolái, püspöksége, a pannonhalmi monostor miatt jelentős értelmiségi központnak számító Győr megye például nem alapított se történeti társaságot, se vármegyei múzeumot, de történetét megíratta a Borovszky-féle sorozatban. A forrásokkal a 13. század óta rendelkező, négy középiskolával, evangélikus teológiával, jogakadémiával és 1912-től egyetemmel

³² Orosz István: A Magyar Történelmi Társulat útja a kiegyezéstől a rendszerváltásig. Magyar Tudomány 170. (2009) 2. sz. 133.

bíró Pozsony városban a Pozsonyvármegyei Régészeti és Történeti Egyesület csupán három szerény évkönyvet jelentetett meg, gyakorlatilag azok is csak Jedlicska Pál plébános-helytörténész cikkeit tartalmazták. 1895-ben az egyesület feloszlott, és beolvadt a Pozsonyvármegyei Közművelődési Egyletbe. A városról ugyan komoly kutatás folyt, amelynek csúcsát Ortway Tivadar munkássága jelentette, és az 1868 óta működő városi múzeum is jelentős gyűjteménnyel rendelkezett, de magáról a vármegyéről monográfia először csak a Borovszky-sorozatban jelent meg 1900-ban. Szintén jelentős középkori forrásanyag állt a soproni értelmiségiek rendelkezésére. Ennek ellenére a Sopronmegyei Régészeti Társulat gyakorlatilag csak régészettel foglalkozott, szerény kiállítási évkönyveiben történeti tanulmány szinté egyáltalán nem kapott helyet. A vármegye történetét csak töredékesen, 1653-ig dolgozták fel.

Míg a nyugat-magyarországi megyék csak részlegesen használták fel gazdag forrásállományukat történetük megírására és reprezentálására, addig a skála pozitív végén található Bács-Bodrog, Békés és Temes megyék gyakorlatilag nem rendelkeztek 18. század előtti levéltári forrásokkal. Jól érzékelteti a kutatás forráshiány miatti nehézségeit, hogy még az sem volt világos a korszak kutatói számára, hogy pontosan hol helyezkedtek el a középkori Bács és Bodrog vármegyék. A 3. táblázat adatai szerint Bács-Bodrog és Temes ugyan komoly értelmiségi központok voltak, de a világi felsőoktatási intézmények teljes hiánya az egész dél-magyarországi régióban jelentősen árnyalja ezt a képet. A táblázatban Bács-Bodrog megyénél feltűnő főiskolai tanárok, illetve tudományos egyleti tisztviselők pedig feltehetően az Újvidéken székelő ortodox püspökségnek, papképző szemináriumnak, illetve a Matica srpskának az alkalmazásában álltak, amelyek egy konkurens nemzetépítés intézményeiként nem a magyar keretekbe ágyazott helytörténethez járultak hozzá. Hasonlóan széles körű reprezentációs igénnyel lépett fel Dél-Magyarország több más vármegyéje, úgymint Arad, Torontál és Krassó-Szörény is. Ezek az előbbiekhöz nagyon hasonló forrásadottságokkal, illetve kulturális tőkével bírtak. Összefoglalva: forrásadottságaikkal egyáltalán nem, szellemi tőkéjükkel pedig csak részben magyarázható a helytörténetírás virágzása.

Ehhez képest a dél-magyarországi helytörténeti kutatás látványos eredményeket produkált. Temesváron regionális, Gyulán, Szentesen és Zomborban megyei, Versecen városi múzeum jött létre. Ezek közül a gyulai az ország egyik legkorábban alapított megyei múzeuma volt, a temesvári pedig a legelső olyan múzeum, amelyet a vármegye saját költségén épülethez juttatott. A helyi kutatások publikálásáról két, évente négyszer megjelenő folyóirat és egy évkönyv gondoskodott. Az összes vármegyéről született monográfia, sőt Bács-Bodrogról, Békésről, Temesről kettő is.

Amennyiben tehát a dél-magyarországi vármegyék szervezett keretek között megszülető történetírását sem professzionális okokkal, sem a kulturális tőke eloszlásával magyarázni nem lehet, azt kell megvizsgálni, hogy milyen különös reprezentációs igény merülhetett fel ebben a régióban. Feltűnő, hogy a dél-magyarországi vármegyék mindegyike komoly történeti legitimitáshiányban szenvedett. A 19. század a historizmus kora lévén, a vármegyék és városok elitje meg volt arról

győződve, hogy nemzeti fontosságukat történeti érvekkel kell alátámasztani. Ezek a vármegyék azonban a török uralom végéig tartó korszakból írott forrással szinte egyáltalán nem rendelkeztek. Sok esetben még középkori területük is kétséges volt, annyira, hogy a Bánság vármegyéinek határait és székhelyüket mindenféle történeti előzmény nélkül, csupán aktuális szempontokat figyelembe véve húzták meg, illetve jelölték ki.

A megyék presztízsversenyeiben így a dél-magyarországi vármegyék és városok igencsak rosszul álltak: „Meg kell vallanunk, Bács-Bodrogh vármegye nem tartozik azon szerencsés területek közé, melyeknek a múltban átélt eseményekre vonatkozó régészeti és történeti emlékeit a századok vihara megkímélte, de azon vidékek sorában sem foglalhat helyet, melyek egykor kiváló szerepre voltak hivatva” – írta például Dudás Gyula zombori középiskolai tanár, a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat titkára.³³ Hozzá hasonlóan fogalmazott Haan Lajos evangélikus lelkész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja a Békés megyéről írt monográfiája előszavában: „Midőn más vármegyékben vannak sz[abad] k[irályi] városok, püspöki székhelyek, conventek, melyeknek történelme az egész vármegye múltjára világot vet s falaik közt legalább pár okmány dacolhatott az enyészettel: itt ilyenek se nem léteztek, se nem léteznek. Két középtekintélyű mezőváros, néhány csekély község képezte e vármegye contingensét egész a XVIII. század közepéig.”³⁴

A források hiányának okát már persze lehetett hazafiasan magyarázni, mint például Várady Gyula kalocsai érsek a Borovszky-féle megyei monográfiához írt bevezetőjében: „Vándor! Ha Bács-Bodrog vármegye virágzó, gazdag, megelégedett téreire lépsz, ne keress nagy történelmi emlékeket a jelen virulása mögött. Tudd meg, hogy e terület mindenkor áldott kertje volt szép magyar hazánknak, de rettentő válságok koronként az utolsó redőkig letörölték róla az élet képét. Lakosainak újra meg újra kellett a küzdelmet felvenni az anyafölddel, az elemekkel, de legfőként a magyar haza és keresztény civilizáció ellenségeivel, kik időnként előre meg nem sejthető csapásokat zúdítottak reá. Tudd meg, hogy Bács-Bodrog vármegyének ugyanaz a szerep jutott osztályrészül hazánknak a keleti vészszel vívott harczaiban, a mit Magyarország, Európának ugyanezzel a veszedelemmel viselt küzdelmében betöltött. S a mint hazánk elszenvedte Európa helyett a nagy viharok pusztító erejét, úgy Bácsmegye, a szomszédos testvérvármegyékkel együtt, az egész ország helyett tűrte a zordon idők legsúlyosabb csapásait.”³⁵ Várady tehát a vármegye sorsát Magyarországéval azonosította, azaz a történeti emlékek hiányát a magyar történelem lényegéhez tudta kapcsolni.

Részletes történelem híján így maradt a hivatkozás a vármegyék Szent István-i alapítására, a középkori virágzásra és a számottevő magyar lakosságra. Ezt a vi-

33 Dudás Gyula: Bács-Bodrogh vármegye régészeti emlékei. Schvarcz, Zenta, 1886. 7.

34 Haan Lajos: Békés vármegye hajdانا. I. Lauffer, Pest, 1870. 2.

35 Várady Gyula: Előszó. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Országos Monografia Társaság, Bp., 1909. I. kötet V.

rágzást és a magyar népességet megtörte a szenvedés három korszaka: a tatárjárás, a török uralom és az 1848-as polgárháborút követő neoabszolutizmus. A magyar történelem nemzeti elbeszéléséhez képest a szenvedés három korszaka különös erővel jelenik meg a dél-magyarországi vármegyetörténetekben: a török uralom itt tartott a legtovább, a határőrvidéki szervezet miatt pedig a terület a visszafoglalás után sem lett Magyarország része. A brutális 1848-as polgárháború után négy megyét a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megalakításával egy évtizedre ismét elszakítottak Magyarországtól. Az 1860-as évek alkotmányos átalakulása után a terület visszatért Magyarországhoz, a gyors gazdasági növekedést pedig a magyarok arányának növekedése is kísérte, különösen a városokban. Ahogy például Jankó Ágoston alispán megfogalmazta a Borovszky-sorozat Torontált tárgyaló kötetének előszavában: „örömmel látjuk, hogy vármegyénk a gazdasági és szellemi kultúrának ma ugyanazon a fokán áll, mint bármelyike azoknak a vármegyéknek, amelyek ezer éven át kevésbé háborgatva, az ősi alapon nyugodtabban és békésebben fejlődhettek. Mi tehát aránylag igen gyorsan haladtunk és nagyon sokat fejlődtünk; hiszen Torontál vármegye története alig 200 éves.”³⁶ Így a magyar történelem nemzeti elbeszélésébe a dél-magyarországi megyék három szenvedéskorszakán átívelő üdvtörténete kiválóan illeszkedett, és reprezentálta az elpusztult történeti emlékek miatti szerény mennyiségű feltárható múltat.

A legitimitáshiány mellett a határőrvidék, illetve a neoabszolutizmus kori Szerb Vajdaság és Temesi Bánság még friss emléke is arra buzdította a dél-magyarországi vármegyek értelmiségi rétegét, hogy a magyar történelemben helyezett helytörténetet különös intenzitással dolgozzák fel. Ennek logikája Pesty Frigyes horvát, illetve szlavón történelemről írt munkái nyomán rekonstruálható. Pesty több művében is horvát szerzőkkel polemizált Szlavóniáról.³⁷ Azt állította, hogy Szlavónia a 18. századig Magyarország közvetlen része volt, a történeti tudatlanság és közöny révén került horvát igazgatás alá. Érvelése szerint, ha a magyar közvélemény és politikum megfelelően tájékozódott volna Szlavónia és Magyarország történetéről, akkor Szlavónia nem került volna Horvátországhoz. A történelem ismerete tehát nemzeti érdek, az ország integritásának fenntartásához járul hozzá. Pesty hasonlóan érvelt a Bánság elnevezés ellen, illetve igyekezett cáfolni a középkori szörényi oláh kerületek román szerzők által feltételezett autonómiáját.³⁸ A Magyarországtól való elszakítottság ellen tehát a magyar történelemhez való szerves tartozás megfelelő ideológiai ellenszernek tűnt.

A kompenzálas igényétől hajtva a dél-magyarországi vármegyek tehát szerényen dokumentálható múltjukat javukra tudták fordítani. Ebben paradox módon a források hiánya is segítségükre volt: mivel kevés történeti forrással bírtak, ezért ezeket az amatőr szerzők is át tudták fogni, a lyukakat pedig a magyar történelem

36 Jankó Ágoston: Előszó. In: Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Országos Monografia Társaság, Bp., 1911. VII.

37 Pesty Frigyes: Die Entstehung Croatiens. Kilian, Bp., 1882.; *Uő*: Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Akadémiai Könyvkereskedés, Bp., 1885.

38 Pesty Frigyes: A Temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága. Emich, Pest, 1868.; *Uő*: A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek. MTA, Bp., 1876.

nemzeti elbeszélésével lehetett betömni, így állítva elő a lehető leghazafiasabb történelmet.

Külön kategóriaként kell kezelni azokat a területeket, ahol a történetírás térbeli kereteit nem a vármegyék, hanem már csak az emlékekben létező rendi autonómiák szabták meg. A rendi keretek között elbeszélte történetírások közül kiemelkedett az erdélyi szász. Forrásadottságait tekintve ez a történetírás igen kedvező helyzetben volt, mivel szinte a szász betelepüléstől kezdve dokumentálható történelemmel bírt. Erdély ugyan gazdaságilag az ország legelmaradottabb részei közé tartozott, a szász társadalom mégis nagyszámú értelmiségit volt képes képezni és eltartani. Mivel a szász értelmiség nem fogadta el Erdély történetének magyar olvasatát, ezért rendi különállásának emlékét írta meg és reprezentálta. Ez az olvasat legitimálta ugyanis a kiegyezést követő majdnem két évtizedben azt a politikát, amely autonómiájuk visszaszerzését, majd a szász társadalom speciális jellegének megőrzését tűzte ki célul.³⁹

Sokkal szerényebb méretben, és a magyar nemzeti történelembe belesimulva, de szintén a rendi logikát követte Hajdú megye történetírása. Jellemző, hogy a korszakban született egyetlen átfogó történeti munka gyakorlatilag csak a hajdúk történetét dolgozza fel, a Hajdúkerülettel kényszerűen egyesített Debrecenről egyáltalán nem, míg a Szabolcsból és Biharból átszatolt falvakról csak címszavakban esik szó.⁴⁰ Míg más magyarországi megyék számára a vármegyei múlt eleve nemzeti hozzájárulásuk része volt, addig a hajdú történelemértelmezésben a vármegye kialakítása által „a hajdu nép kitöröltetett az élők sorából”.⁴¹ Viszont a hajdúvárosok szerény értelmiségi elitje ennél a markáns megállapításnál tovább nem jutott, és komoly kutatást, illetve reprezentációt nem végzett.

Konklúzió

Összevetve a kortárs nyugat-európai mintákkal, a dualizmus kori magyar történetírás nemzeti szintje „európai színvonalú volt, hiszen legfontosabb intézményeiben és irányzataiban (a nemzeti romantikusokat persze nem számítva) követte a Nyugat-Európában, főként Németországban kifejlődött metódusokat”.⁴² A nemzeti szint alatti, tehát a regionális történetírás *átlag* azonban mind mennyiségében, mind minőségében a nyugat-európai szint alatt maradt.⁴³ Egyes magyarországi me-

39 Möckel, A.: i. m. (22. jz.)

40 Silye Gábor: Hajdumegye történeti viszonyai. In: Hajdumegye leírása. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1892. Debreczenben tartott XXII-dik nagy gyűlésének alkalmából. Szerk. Varga Geiza. Városi Könyvnyomda, Debrecen, 1892. 1–112.; Kiszélák Sándor: Függelék. A Szabolcs- és Biharvármegyéből Hajdumegyéhez átszatolt községek nevezetesebb történeti mozzanatai. Uo. 113–127.

41 Silye G.: i. m. (40. jz.) 112.

42 Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában. Valóság 55. (2012) 2. sz. 30.

43 Mályusz Elemér leütő véleménye szerint: „[H]elytörténeti irodalmunk teljességgel alkalmatlan arra, hogy építeni lehessen rá. Sőt tovább menve, azt kell mondanunk, hogy nemcsak ily messzi

gyék ugyanakkor képesek voltak a kor színvonalán álló munkák nagy mennyiségű előállítására (Szepes, Abaúj-Torna), és hasonlóképp egyes dél-magyarországi szerzők művei vagy éppen a szász történetírás termékei is egyértelműen megütötték a kortárs historiográfia mércéjét. Szintén komoly szórás figyelhető meg a regionális történetírás térbeli sajátosságait illetően. Németországban, Svájcban vagy éppen az Egyesült Királyságban a regionális történetírás intézményei (különösen a helyi történeti társaságok) nagyjából egyenletesen fedték le az ország területét, és feltehető, hogy „termékenységiükben” sem voltak olyan radikális különbségek, mint egyes magyar vármegyék között.⁴⁴

Ezeket a különbségeket magyarázandó, eddigi elemzésünk alapján arra jutotunk, hogy a két legnyilvánvalóbb tényező, a forrásadottságok és az értelmiségiek száma közül csak az utóbbi jelentett valós hatást a regionális történetírára. Értelmiségiek nélkül a források némák maradtak, de az értelmiségiek akkor is képesek voltak a múltat megszólaltatni és felhasználni, ha annak forrásfedezete esetleges volt. A történeti legitimáció igénye mindenképpen meghatározó erővel bírt, amit a dél-magyarországi, a szász és a hajdú történetírás példájával demonstráltunk. Ezen túlmenően helyi sajátosságok is befolyásolták a regionális történettudományt és annak reprezentációját: regionális rivalizálás (Nagyszében–Brassó, székely vármegyék), a vármegye és a területén fekvő törvényhatósági jogú város viszonya (például Szeged és Csongrád rossz kapcsolata miatt a csongrádi helytörténetírás a szentesi értelmiség kezébe került; a hajdúvárosokat és Debrecen kényszerrel kapcsolták össze, a debreceni elit nem is törekedett az újonnan kialakított vármegye reprezentálására), illetve olyan esetleges tényezők, mint az egyes szerzők habitusa, szabad ideje, anyagi erőforrásai (Szinyei József lexikona szerint Kammerer Ernő húsz éven át gyűjtött anyagot soha el nem készült Tolna-monográfiájához, a Moson megyei régészeti és történeti kutatások egy energikus ügyvédén, Sötér Ágostonon múltak, Beregben pedig Lehoczky Tivadar uradalmi ügyész volt az egyetlen helyi történetíró).

További, mélyreható, helyi tanulmányok szükségesek ahhoz, hogy az itt felvázolt struktúrát finomítva tisztázni lehessen olyan kérdéseket, amelyeket tanulmányunk nyitva hagyott, illetve nem tudott megválaszolni. Miért éppen Szepes és Abaúj-Torna megye produkálta mennyiségben és minőségben is a legmagasabb szintű regionális történetírást, amikor Pozsony, Győr vagy éppen Sopron ugyanolyan forrásadottságokkal és szellemi erővel rendelkezett? Miért pótolta hiányos múltját aktív történetírással Békés, Bács-Bodrog és Temes, amikor a szomszédos Csongrád, illetve számos más megye hasonló legitimitásdeficittel küszködött? Miért elégítette ki a Győr, Heves, Kolozs és Pest megyei eliteket a nemzeti, illetve

célokra elégtelen, hanem még a leprimitívebb követelményeknek sem tesz eleget.” *Mályusz Elemér*: A népiség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 252.

44 Associations Europe 1830–1850–1875–1900 (táblázat). Ezúton szeretném megköszönni Lutz Raphaelnek, hogy az Atlas of European Historiography: The Making of a Profession, 1800–2005. Eds. Lutz Raphael–Ilaria Porciani. Palgrave Macmillan, New York, 2010. alapjául szolgáló táblázatot rendelkezésemre bocsátotta.

egyházi múzeumok jelenléte, míg Esztergomban a Főegyházmegyei Múzeum mellett megyei múzeumot is alapítottak? Bár ez a tanulmány ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására nem vállalkozhat, az itt felvetett problémák feldolgozása mindenképpen komoly hozzájárulást jelentene a központi kormány és a vármegyék, a nemzet és a régió, végső soron pedig az állam és a „civil társadalom” kapcsolatának dualizmus kori történetéhez.

BÁLINT VARGA
COUNTIES AND HISTORICAL REPRESENTATION
IN DUALIST HUNGARY

The present study deals with a hitherto neglected aspect of Hungarian historiography in the Dualist period (1867–1914), namely regional history writing. The intensive nation-building that characterised the period involved a similarly dynamic process of region-building, which comprised, *inter alia*, the emergence and institutionalisation of regional historiography, as well as the representation and political use of its results. Among the institutions of regional historiography, the study at first overviews the museums, historical associations and monographies. It comes to the conclusion that the extent to which the Hungarian counties (*vármegye*) construed a history of their own and used the results of the historical science for purposes of representation varied greatly. The counties of Szepes, Abaúj-Torna and those in the southern areas of the Great Plain were especially active in the writing and representation of their history, while some among the counties in Northern Hungary and Transylvania showed total neglect in this context.

The second part of the study is an attempt at accounting for these differences. The amount of surviving historical source material is unfit for explaining such divergences, as some among the counties with the poorest documentary legacy played a pioneering role in historiography. It appears that the number of resident intelligentsia played a more important role, for they were able to write the history of their patrias even if that history could not be documented with sufficient detail for more than two centuries backwards. It was before all the literate elite of the southern Hungarian counties, most uncertain of their historical legitimization, which used historiography to demonstrate their contribution to the nation's weal.

Állt 37 évet

Werbőczy István budapesti szobra

Amikor 1842-ben ifj. Palugyay Imre megjelentette az első magyar nyelvű Werbőczy-életrajzt, kiadója, Ivanics Zsigmond azzal indokolta a mű publikálását, hogy „[a]ddig is, míg a’ hálásb utókor, nemzetünk’ rég elporhadt jeles fiainak, az idők’ viharival daczoló, tartós emlékeket emelni valahára fölébredend [...] a’ már emlékek után sovárgó korszellemtől buzdítva, megkísértők mi is, a’ szerző ural, magyar hazánk’ Triboniusának, Werbőczy Istvánnak, a’ Hármass törvénykönyv’ nem csak nálunk hallatlan érdemű, de a’ külföld’ íróitól is tiszteletre méltatott szerzőjének [...] emlékezetét [...] elhunytá’ harmadik századát ünneplőleg megújítani”.¹ A magyar történelem nagy alakjainak emlékét akkor még valóban nem őrizték szobrok, s így a rendi korszak tekintélyes jogtudósának, Werbőczynek sem volt emlékműve.

Pedig a magyarországi nemesi társadalom számára Werbőczy óriási tekintéllyel bírt. Fő műve, a *Tripartitum*, mely a jogszokásokat, és ezáltal a nemesi jogokat összegző munkaként a tételes törvényeknél is jobban rányomta bélyegét a rendi korszakra, minden tanultabb nemes számára ismert volt, s a hazai jogi oktatásban is központi helyet foglalt el. Werbőczy ismertsége tehát általánosnak volt mondható, és elismertségét sem nagyon kezdték ki a rendi világon kívülről érkező jozefinista szellemű vagy osztrák centralista támadások, bírálatok.² Sőt sokakban csak megerősítették a jogtudós személyének és a magyar rendi önállóságnak a szoros kapcsolatát, s ezért kifejezetten védelmére keltek „Werbőczinek, mint Hazánk polgári, és tudományos Történeteiben egy jeles Tüneménynek, [...] sokaktól, és sokakban, méltatlan vádolt buzgó Kereszténynek – hajdani Magyar gyökeres nemzetségből eredett Fajzatnak, – Romai Pápához, ’s több külső Fejedelmekhez küldetett Királyi Követnek – Hazánk legfőbb méltóságaira emeltetett Nagy Úrnak – az ügyefogyottak Gyámolának, Pártfogójának – és [...] világ szerte nevezetes – mindenünnen Könyvek ajánlásival tiszteltetett, – ’s nálunk akkoron szerfelett ritka világi Tudósnak”.³

Jóllehet a reformkor nagyjai közül Széchenyi kifejezetten élesen támadta Werbőczyt – főleg a modern gazdasági élet kialakulását megnehezítő jogrendet –, Eöt-

1 Ifj. Palugyay Imre: Werbőczy István’ rövid életrajza. Ivanics, Buda, 1842.

2 Ezek rövid összegzésére: Werbőczy és a magyar magánjog. Szász István egyetemi tanár előadása a jog- és államtud. kar Werbőczy halálának 400 éves évfordulója alkalmából rendezett tinnepélyén. Klny. Kolozsvár, 1941. 3–4.

3 J[ankovich Miklós]: Werbőczy Istvánnak bizonysított halála, ’s temetése eltörli Praynak, ’s Gustermannak – állításait. Tudományos Gyűjtemény 10. (1829) 4. Vö.: Soós István: Diplomatika és politika (Horvát István kiadatlan Werbőczy-könyvének története). Levéltári Közlemények 59. (1988) 81–110.

vös József vagy különösen Petőfi Sándor pedig másként értelmezték a Dózsa-féle parasztfelkelést, mint a nemesi történelemszemlélet általában, Werbőczy személyes tekintélyét ezek a bírálatok sem kezdték ki. Noha az 1848-as átalakulás a rendi korszaknak véget vetett, Werbőczyről mint jogtudósról ezt követően is pozitívan vélekedett a szakma. Egy 1850-es írásában például Wenczel Gusztáv, a 19. század második felének jeles jogtudósa is kiemelkedő jelentőségűnek tartotta Werbőczy munkásságát: „hazánk’ jogügyeiben a’ XVI. század’ kezdetén igen kitűnő szerepet vitt, miért is a’ hazai jogtudomány’ legragyogóbb csillagának méltán tartatik”.⁴ Az 1848-as átalakulás, az 1849 után berendezkedő Habsburg önkényuralom, illetve az 1867-től kiépülő dualista államszerkezet már kevésbé támaszkodott a *Tripartitum*-ban összegzett jogrendre, hiszen a modern viszonyok között ez már nem is nagyon volt lehetséges.⁵ Ugyanakkor nem csupán tudománytörténeti szempontból értékelték nagyra a Hármaskönyvet, hanem arra is rámutattak, hogy Werbőczy monumentális munkája a három részre szakadás korában segített fenntartani az ország és a nemzet egységének tudatát. A régi magyar törvényeket a millennium korában magyar fordításban kiadó nagy sorozat, a *Corpus Juris Hungarici* első darabjaként is éppen ezért jelent meg a *Tripartitum*-fordítás.⁶ A szabadelvű párti jogász, Csiky Kálmán egy népszerű munkájában egyenesen így fogalmazott: Werbőczy „mint jogtudós legalább megmentett nemzete számára az özönvízből egy szigetet, mely a szétszakgatott magyarságnak egységét képviselte; melyen állott és századokon át tovább épülhetett a magyar jog szentélye”.⁷ Ugyanezt a gondolatot népszerűsítette az ellenzéki író, Benedek Elek is, amikor a nagy magyarok életrajzi gyűjteményébe a 16. századi jogtudóst is belevette: a Hármaskönyv, „ha részekre is darabolódott az ország, ha idegen királyok alá került is, legalább a jogegységet megőrizte, fenntartotta, [...] az állami önállóságot, a magyar alkotmányt védő magyarságnak mindég erős fegyvere vala”.⁸ Vagyis Werbőczy művét, a rendi nemzet bibliáját a magyar állami önállóság, sőt, némileg anakronisztikusan a nemzeti eszme fenntartójaként is ünnepelte a századvég magyar jogászai és nem jogászai értelmisége. Ezt a gondolatot fejtette ki és vitte tovább a korszak befolyásos irodalomtörténésze, Beöthy Zsolt, amikor nem csupán a magyar önállóság fenntartásának nélkülözhetetlen eszközeként tekintett a *Tripartitum*-ra,⁹ ha-

4 Wenczel Gusztáv: Werbőczy István’ velencei követsége. 1519. Marino Sanuto’ eredeti följegyzéseiből. Eisenfels és Emich ny., Pest, 1850. 4.

5 Medvigy Gábor: Werbőczy és tripartituma. Klny. Kecskemét, 1934. 5–6.

6 Werbőczy István Hármaskönyve. Ford., bev., utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Jegyz. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1897. (Magyar törvénytár 1000–1895).

7 Csiky Kálmán: Werbőczy István és hármaskönyve. Franklin, Bp., 1899. 13.

8 Benedek Elek: Nagy magyarok élete. Athenaeum, Bp., 1906. 46–47.

9 „A szent korona birtokjogi tana, és a nemesség egységének (*una eademque nobilitas*), közös szabadságának nagy elve lelkes kifejezést nyertek benne, valamint a királyi kegyúri jog formulázásával az ország önállóbb egyházi helyzete is.” „Nagy érdeme a Hármaskönyvnek, hogy a jog hazánkban magyar maradt, idegen, különösen a római jog, soha ki nem szorította, és hogy ő tette lehetségessé a magyar jog tudományos művelését. A nemzeti életnek és irodalomnak egyik fontos, szépirodalmunk után talán legnagyobb ága tehát Werbőczynek köszöni későbbi virágzását.” Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története. I. A legrégebbi időktől Kisfaludy Károly fellépteig. 3. jav., bőv. kiad. Athenaeum, Bp., 1906. 266–267. (Az első kiadás még 1895 végén jelent meg.)

nem Werbőczy politikusi működését is magasztalta: „annak a politikának volt előharcosa, melynek már fél század óta túlnyomóan a magyar köznemesség volt híve, és amely nem a nyugattal való szövetségben, hanem magában a nemzetben kereste az ország erejét, s eredményt a köznemesség befolyásának, szemben az arisztokráciáéval, a magyar politikai életben túlsúlyra emelésétől várt”.¹⁰ A királyi hatalommal, illetve aktuálisan a Habsburgokkal szemben a magyar nemzetet erősíteni kívánó gondolatok tökéletesen beleillettek a millennium magyar nemzeti optimizmusába, és a Werbőczyről írt dicsérő sorok a korabeli politikai törekvésekhez szolgáltattak (anakronisztikus) történeti érveket, hiszen már Werbőczy is „[a] nemzeti királyság eszméjét szolgálta”.¹¹

A századforduló magyar nacionalizmusa számára tehát Werbőczy nem csupán egy jogtörténeti szempontból érdekes, rég elhunyt tudós volt, hanem az akkoriban népszerű magyar nemzeti törekvések számára is történeti előképet jelentett. Mindezek után nem tűnik meglepőnek, miért is kapott a késő középkori jogtudós szobrot a modern világvárossá fejlődő Budapesten. A Werbőczy emlékére emelt alkotás felállításának és eltávolításának története mindamellel jól példázza, hogyan viszonyult a magyar múlthoz két, gyökeresen eltérő korszak; mennyire másképp látta Werbőczy történeti szerepét és jelentőségét a századforduló építkező, historizáló nacionalizmusa, mint az egész világot felforgató baloldali éra 1945 után.

Ferenc József ajándéka¹²

1897-ben II. Vilmos német császár meglátogatta Ferenc Józsefet. A magyar miniszterelnök elérte, hogy az uralkodó – a szokásos Bécs helyett – ezúttal Budapesten fogadja szövetségését. Ez már önmagában sikernek számított, hiszen a magyarok régi vágya volt annak elismertetése, hogy a kettős monarchia két egyenrangú fővárossal rendelkezik, és Budapest épp olyan fő- és székvárosa Ferenc Józsefnek, mint Bécs.¹³

II. Vilmos azután belopta magát a magyarok szívébe. A kötelezőt meghaladó érdeklődést mutatott a gyorsan fejlődő magyar főváros iránt – így például a hivatalos programot megszakítva ellátogatott a nemrégiben megnyílt exkluzív Park Klubba –, és megnyilatkozásaiban elismerését fejezte ki a magyar nemzet múltja és jelene

¹⁰ Uo. 264.

¹¹ Uo. 267.

¹² A kérdésre összefoglalóan: *Iván Bertényi d. J.*: Zehn Denkmäler, ein Herrscher und eine Nation. Ein Ausgleichsversuch zwischen der dynastischen Loyalität und den ungarischen nationalen Emotionen. In: Jahrtausendwende 2000. Hrsg. Ferenc Glatz. Europa Institut Budapest, Bp., 2001. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 12.) 246–255.

¹³ Ahogy a '48-as függetlenségi lap, a *Magyarország* vezércikke fogalmazott: „Demonstrálása ez annak, hogy a Habsburg-monarchiában az erőviszonyok újabb alakulása Magyarországnak juttatta a döntő szerepet s ma már semmiféle mesterkedéssel nem lehet fenntartani annak az igazságnak az érvényesülését, hogy a Habsburgok hatalmának súlypontját nem Bécsben, hanem Budapesten kell keresni.” II. Vilmos. Magyarország 1897. szept. 21. 1. Vö.: Hármasszövetség – békeszövetség. Alkotmány 1897. szept. 21. 1–2.

íránt. A tiszteletére adott fogadáson mondott pohárköszöntője pedig óriási visszhangot váltott ki. A német császár a Ferenc Józsefhez intézett udvarias szavak mellett hangsúlyozta a magyarok hagyományos királyhűségét, és kijelentette, hogy a németek rokonszenvvel figyelik a lovagias és hazafias magyar nép történelmét, hiszen soha nem vonakodtak önfeláldozóan védelmezni a kereszténységet, mint például a szigetvári hős Zrínyi Miklós. Csodálatának adott hangot a magyarok művészi érzékről tanúskodó ezredéves ünnepségekkel kapcsolatban is, külön kiemelve a Vaskapu megnyitását, mely Magyarországot egyenrangú kultúrnéppé emelte. II. Vilmos magyarul fejezte be szónoklatát: Éljen a király!¹⁴ A német császár szavait a lapok általában szó szerint közölték, és napokon át elemezték. Mindenki örült a dicsérő szavaknak, amelyek Magyarország megnövekedett jelentőségének szóltak.¹⁵

A német uralkodó népszerűsége olyan hatalmassá dagadt, hogy a lendületes pohárköszöntőt a rá jellemző szürke és sablonos szöveggel megválaszoló Ferenc József alakja kezdett kínosan háttérbe szorulni. Bánffy Dezső miniszterelnök ezért jónak látta, ha Ferenc József valamilyen ügyesen megválasztott lépéssel ellensúlyozni tudja ezt a nem kívánt hatást. Egy álmatlanul eltöltött éjszakába¹⁶ került a megoldás, de megszületett. Mivel Vilmos – állítólag – egyedül azt kifogásolta a magyar fővárosban, hogy túl kevés a köztéri szobor,¹⁷ Bánffy Dezső rávette királyát, hogy saját költségére tíz szobrot ajándékozzon Budapestnek, amelyek a magyar történelem nagy alakjait ábrázolják.

Az 1897. szeptember 25-i legfelső kéziratban Ferenc József „a nemzeti élet különböző területein” kitűnt alakok közül „a keresztény vallásért vértanúságot szenvedett Szent Gellért csanádi püspököt, a hitbuzgó Pázmány Péter esztergomi érseket, Bocskay István és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmeket, Hunyadi János és Zrínyi Miklós, a haza és kereszténység hős bajnokait, Pálffy János gróf, Magyarországnak a trón védelmében nagy érdemeket szerzett főparancsnokát, a honfoglalás történetét író Béla király névtelen jegyzőjét, Verbőczy István, Magyarország nagyhírű jogtudósát, és annak népszerű lantosát, Tinódi Sebestyént” ábrázoló szobrok elkészítését rendelte el.¹⁸

A király ajándéka ma már nehezen érthető, óriási lelkesedést váltott ki. Szinte minden jelentősebb településen díszkivilágítást rendeltek el, a megyék és városok hódoló feliratban mondtak köszönetet.¹⁹ A máskülönben a '48-as párt tömegbázisának számító egyetemisták fáklyásmenetet szerveztek az uralkodó tiszteletére.

14 A pohárköszöntők. Alkotmány 1897. szept. 22. 2–3. (A német eredetit is közölték.)

15 Árpád fiai. Magyarország 1897. szept. 23. 1–2. Ezen túl persze mindenki saját szája íze szerint értelmezte Vilmos beszédét. A klerikálisok a vallásos uralkodót látták a császárban, a '48-as ellenzéki Magyarország pedig a császár szavait a nemzetiségek ellen fordította: miután a pohárköszöntő a magyar nemzetet egyenrangú kultúrnépnek minősítette, ezt most már az erdélyi szászoknak is el kell ismerni.

16 Dárday Sándor: Emlékbeszéd báró Bánffy Dezsőről. [Bp., 1911.] 6–7.

17 Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp., 1934. 223–224.

18 A királyi kéziratot minden szeptember 26-i lap szó szerint közölte.

19 A Miniszterelnökség 1897-es mutatókönyvében összesen 84 köszönő felirat van bejegyezve, de ezek közül sok egyszerre több település köszönetét tartalmazza.

Természetesen a képviselőház is megköszönte a királyi ajándékot. A Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes báró válaszfelirati javaslatot nyújtott be.²⁰ Ebben hangsúlyozta, hogy „erős a király és nemzet, midőn törekvéseiben össze van olvadva”, és kifejezte meggyőződését, hogy „csak az az ország és nemzet számíthat hosszú fennmaradásra, mely kegyelettel tekint vissza őseire, és a mely megszívleli ama nagy tanulságokat, melyeket a múlt küzdelmei dicsősége és hanyatlása egyaránt feltárnak előtte”.²¹

Az egyes pártok mind siettek csatlakozni a felirathoz, de természetesen a hódoló szónoklatokba saját politikai álláspontjaikat is igyekeztek belefogalmazni. Ezek a szövegek arra is rámutattak, mi okozta a királyi nagylelkűség különösen pozitív fogadtatását: a pártok szónokai mind a magyar nemzet gazdag történelmi múltjának és kulturális teljesítményének elismerését látták a királyi adomány hátterében, és különösen nagy örömet okozott az a vélekedés, hogy Ferenc József maga is csatlakozik a magyar nemzet kiválóságának tisztelői közé, belátva, hogy a magyar történelem kiemelkedő figurái olyan értékekért küzdöttek (akár a Habsburg-dinasztia ellenében is), melyeket a kor embere csak elismeréssel említhet.²² A képviselőház végül egyhangúlag elfogadta a köszönő feliratot és az ülés „Éljen a király!” felkiáltásokkal zárult.²³

A tíz szobor politikai üzenete

A századfordulón Magyarországon nagyon sok emlékmű készült.²⁴ Ez a 19. századi modern nacionalizmusok természetes velejárójának tekinthető, hiszen a nemzetállamiság megszilárdítása érdekében a jogi egységesítést érzelmi kohézióknak is kellett követnie. A lakosság nemzeti öntudatának kialakítása vagy erősítése szem-

20 Szövege persze a miniszterelnökségen készült. 15981/1897-es iratcsomó. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Miniszterelnökségi Levéltár K 26 460 – 1899.

21 Az 1896. évi XI. hó 23-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló (= KN). 1896. X. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1898. 1897. okt. 1. 11.

22 A kormánypárt szónoka, Hegedűs Sándor szerint a király és a nemzet között most ismét bebizonyosodó egység további sikerekhez vezethet. KN 1896. X. 1897. okt. 1. 12–13. A függetlenségek a királyi tettet a dinasztia és a nemzet közti bizalmatlanság végleges megszűnéséként ünnepelték, remélve, hogy a gesztust a magyar nemzet további kívánságainak teljesítése követi majd. (Hála a királynak! Magyarország 1897. szept. 26. 1–2.) A '67-es ellenzéki Apponyi Albert gróf szerint aki a nemzetért küzdött, az a mostanra nemzetivé vált dinasztia erejét növelte. KN 1896. X. 1897. okt. 1. 13–14. A másik függetlenségi pártágyalat nevében felszólaló Holló Lajos arra figyelmeztetett, hogy csak akkor lesz tekintélye a magyar nemzetnek, ha a dinasztia is segít érvényre juttatni a magyar nemzeti szellemet. KN 1896. X. 1897. okt. 4. 14–15. A katolikus néppárt pedig Gellért és Pázmány szerepléséből azt olvasta ki, hogy a hívó katolikus király a keresztény Magyarország eszméjét támogatja a liberalizmussal szemben. (A király a nemzetnek. Alkotmány 1897. szept. 26. 1–2.)

23 KN 1896. X. 1897. okt. 4. 16.

24 Az 1900-ban meglévő 60 budapesti emlékmű 1918-ra mintegy 110-re gyarapodott. *Pótó János*: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Osiris, Bp., 2003. 22. Ehhez hozzátehetjük, hogy a növekedés országos léptékben még nagyobb volt, hiszen a vidéki települések inkább csak a századforduló tájától kapcsolódtak be az emlékművek létesítésének folyamatába.

pontjából a történelem különösen népszerű területnek számított, mert az aktuális állami és nemzeti keret történeti előzményének tekintett korábbi ország sorsfordító pillanatai, dicsőséges vagy bukásukban is felemelő történeti eseményei alkalmasnak tűntek a lakosság érzelmi elköteleződésének és kollektív nemzeti identitásának kialakítására. Miközben a tömegek irányában a munka dandárját az államilag ellenőrzött közoktatás végezte, amit a modern tömegsajtó is támogathatott, addig a városias térben alkalom nyílt egyéb, kevésbé direkt eszközök alkalmazására is. Amikor történelmi személyekről neveztek el közintézményeket és közterületeket, vagy a nemzeti múlt jelentős alakjainak emlékműveket állítottak, egyúttal a városi közter eszmei ellenőrzésére is sor került, hiszen az éppen uralmon lévő elitcsoporthoz felfogásának megfelelő múltértelmezést propagáltak ezek az emlékeztető jelek.

Igaz, a Monarchia Magyarországa ebből a szempontból is visszatükrözte a politikai és szellemi élet kettősségeit. Míg a fennálló dualista rend gondolatiságához közel álló alkotások természetesen előnyt élveztek, a hatalom, különösen helyi szinteken, eltűrte más, akár ezzel a koncepcióval ellentétes nézetek terjedését is, így például a századfordulón gombamód szaporodtak el az ország magyarlakta településein a különböző méretű és színvonalú Kossuth-szobrok. Így a pártpolitika törésvonalai visszaköszöntek az emlékeztetpolitika területén is, és bár a történetpolitikai akciók legfőbb feladata a nemzeti kohézió lett volna, az emlékművek egy konfliktusokkal, belső harcokkal teli nemzet múltbeli megosztottságára is rámutattak.

A szoborállítási láznak a fent említettek mellett további okai is voltak. A polgárosuló ország ezen a téren is igyekezett behozni lemaradását a nyugati nagyvárosokkal szemben.²⁵ A modern európai nagyvárosok 19. század végi arculatához a különböző emlékművek hozzátartoztak, így az ország és az egyes városok vezetői a kulturáltság és fejlettség bizonyítáiként is láttatták egy-egy szobormű elkészülését. Másfelől a nemzeti hősök szobrai egyúttal a szoborállítók emlékét is megőrzik – hangsúlyozta például a korszak egyik legfontosabb véleményformálója, az újságíró Rákosi Jenő.²⁶ Az avatóünnepségen elhangzott beszédek, a lokális közösség apraja-nagyja jelenlétében lezajló ünnepélyes leleplezés arra is alkalmat adott a közösség vezetőinek, hogy a szavazókért dolgozó, a nép kulturális fel-emelkedéséért szorgosan munkálkodó, tehát elismerésre és támogatásra érdemes politikusokként sütkérezzenek a népszerűség fényében, s az emelkedett hangulatú ünnepség résztvevőitől később szavazatokat zsebeljenek be.

Persze a legfontosabb az volt, hogy a szobrokkal politikai üzeneteket lehetett közvetíteni.²⁷ A megörökített személy kiválasztása, ábrázolásának módja mind a magyar múlt egy-egy értelmezése volt, s egyúttal politikai állásfoglalás is. A művészi megformáltságtól elvárt pozitív fogadtatás, az esztétikailag megnyerő műalkotás kiváltotta érzelmi azonosulás a munka eszmei, politikai üzenetének el-

25 Kovács Dénes: A szabadságharc szobra. Vasárnapi Ujság 1891. márc. 15. 165.

26 Sajó Aladár: A Vörösmarty-szobor. A budapesti Vörösmarty-szobor története. A szoborbizottság, Bp., 1908. 25.

27 Mazányi Judit: Emlékművek a századfordulón. In: Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. A katalógust összeállította és a kiállítást rendezte Éri Gyöngyi–O. Jobbágyi Zsuzsa. MNG, Bp., 1986. 31.

fogadását is maga után vonja majd, remélték. A piedesztálra emelt, a magyarság kiválóságának egyik fő bizonyítékaként ünnepelt történelem átpolitizált és aktualizált formában az emlékműszobrászat révén kikerült az utcákra, terekre. Aki nem olvasott újságokat és könyveket, az is nap mint nap találkozhatott a magyar történelem iskolás tanulmányai során megismert hőseivel. Az egyszerű járókelőkre is hatni tudtak a művelt körök politikai és történelmi vitái ebben a vizuális formában.

Természetesen a tíz szobor felállításánál is ez volt a legfőbb cél. Ezért volt lényeges, hogy a magyar történelem melyik tíz alakját választják ki: melyik múlt-koncepcióba illenek bele, melyik politikai irányzat hőseiből lesz példa. Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk meg az ábrázolt személyeket, azt tapasztaljuk, hogy a miniszterelnök – mert őt és azonosíthatatlan tanácsadóit kell sejtetnünk a névsor összeállítójaként – ügyesen egyensúlyozott a korszakban alapvető közjogi törésvonal fölött. A magyar függetlenségi hagyományoknak kedves hősök mellett az udvarhű műtszemlélet is megtalálta a maga jelképeit. A Habsburgok ellen harcoló Bocskai és Bethlen Gábor képviselték az egyik végletet – jellemző, hogy a legfelső kézirat az ő esetükben nem tartalmazott minősítést, csak a semleges „erdélyi fejedelmek” kitétel. A császárhű alakok közé elsősorban a Rákóczi ellen eredménnyel harcoló Pálffy Jánost sorolhatjuk, de a Habsburg királyért életét adó törökellenes hős Zrínyi is régtől kedvelt figurája volt a Habsburg-történelemszemléletnek.²⁸ A királyi adományozást a függetlenségi érzelmű közvélemény is nagyra értékelte, s csak itt-ott hallatszottak elégedetlenkedő hangok a névsorral kapcsolatban. Egyesek kifogásolták, hogy éppen a legnagyobb történelmi alakok, Árpád, Szent István, Szent László, Nagy Lajos és Mátyás hiányoznak. Ugyanakkor a – minden bizonnyal takarékoságból szereplő – „kisebb méretű” jelző megnyugtatta a kritikusokat: „históriánk mindenekfölött kiemelkedő alakjairól” nem is volna illendő kisebb szobrokat készíteni, így belenyugodtak a névsorba.²⁹ Sőt a többség egyenesen egyfajta áttörést, a Habsburgok magyarosodása felé tett fordulatot remélt az uralkodói gesztustól. A magyar nemzeti érzelmekkel szemben eddig meglehetősen közömbösen viselkedő dinasztia most ugyanis látványos gesztust tett, azt aényt pedig, hogy Ferenc József Bocskai és Bethlen Gábor emlékére is szobrot adományozott, úgy értelmezték, hogy a király „megbocsátott” az ősei ellen lázadóknak. A Fadrusz János nyilatkozatából kiolvasható öröm is ennek szolt: végre mindenféle óvatosság nélkül lehet szobrot készíteni a magyar történelem nagyjairól!³⁰ Logikusan következhetett volna ebből a folytatás: ha a király „elismeri”, hogy a 17. századi „magyar nemzeti szabadsághősök” nem voltak lázadók, akkor hamarosan bekövetkezik ez a későbbi korok „lázadóival”, Rákóczival, sőt talán majd Kossuth-

28 Már a 19. század elején felmerült a neve, pl. a közös birodalmi identitást szorgalmazó Joseph Hormayr bárónál. Erre: *Galavics Géza*: A Zrínyi kirohanása-téma története. In: *Művészet Magyarországon 1780–1830. Katalógus. I. Szerk. Szabó Júlia–Széphelyi F. György. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, [Bp., 1980.] 61–66. és Sinkó Katalin*: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő* 1983. 4. sz. 187–188.

29 Hála a királynak! Magyarország 1897. szept. 26. 1–2. Az idézett szavak Stróbl Alajosnak a lap 3. oldalán olvasható nyilatkozatában szerepeltek.

30 Magyarország 1897. szept. 26. 3.

tal kapcsolatban is. Ám a remények csak lassan és részlegesen váltak valóra. Bár Thököly, Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc és a kuruc vezérek hamvainak hazahozatalára 1904-ben Tisza István gróf miniszterelnök rá tudta venni az uralkodót, s a kuruc bujdosókat 1906 őszén ünnepélyes formában újratemették Kassán, illetve Késmárkon, a legaktuálisabb és legfontosabb kérdésben, Kossuth Lajos hivatalos udvari megítélésében soha nem következett be a remélt áttörés. Ezt azonban 1897 őszenek lelkes napjaiban még nem lehetett tudni.³¹

Ha megfigyeljük a király ajándékát követő lelkesedés különböző rétegeit, megállapíthatjuk, hogy elsősorban az váltott ki örömet, hogy maga Ferenc József vált a Habsburg-hű és a kurucos történelemszemlélet közötti közeledés aktív igénylőjévé. Sőt bőkezű gesztusát többen az egykor az uralkodó elődei ellen harcoló erdélyi fejedelmeknek szóló „történelmi igazságtételként” értelmezték. Ugyanakkor érdemes arra is felfigyelnünk, hogy nem csupán a két protestáns, Habsburg-ellenes történelmi figura aktuális jelentősége volt nagy, hanem a program együttesen is kirajzolt egyfajta üzenetet. Ha hihetünk annak a mendemondának, hogy II. Vilmos valóban hiányolta a magyar fővárosból az emlékműveket, akkor a tíz szobor erre a burkolt kritikára is választ ad, és jelzi a magyar elit igényét arra, hogy Budapest ebből a szempontból is európai rangú nagyváros legyen. Azt a régi magyar vágyat és programot, miszerint „egy nemzetnél sem vagyunk alávalóbbak”, az emlékművek is alátámasztották azzal, hogy bizonyították: Magyarország is rendelkezik komoly történelmi múlttal, történelmi államisággal, továbbá saját külön nemzeti művészettel és tudománnyal. Az egyes történelmi alakok felfoghatók ennek bizonyítékaként is, azaz a tíz szobor nem csupán beleilleszkedik a századforduló európai emlékműállítási lendületébe, hanem egyes figurák konkrét igényeket is kielégítenek. Az a tény, hogy egyes történelmi korok politikai és katonai vezetői mellett „a honfoglalás történetét író Béla király névtelen jegyzőjét, Verbőczy István, Magyarország nagyhirű jogtudósát, és annak népszerű lantosát, Tinódi Sebestyént” is meg kellett örökíteni, mindenesetre magyarázható úgy is, hogy ezeknek a történelmi figuráknak kellett bizonyítani a magyar nemzet kulturális egyenrangúságát.

Persze a nagy és pártokon átívelő siker inkább arra vezethető vissza, hogy az akció ügyesen megválasztott, szimbolikus bizonyítékot mutatott a '67-es kormányzatnak arra a kiegyezés érzelmi elfogadtatása szempontjából nagyon fontos állítására, hogy a király nemhogy nem ellensége a magyar nemzeti céloknak, hanem ő maga is kész részt venni a nemzetépítésben, vagyis a dualista rendszer nem akadály, hanem természetes és megfelelő kerete a magyar nemzetállami célok

31 Mivel az 1890-es években az ún. egyházpolitikai küzdelmek olykor még a '67-es-'48-as szembenállást is elhomályosították, érdemes megvizsgálni az ábrázolt személyeket felekezeti hovatartozásuk szempontjából is. Azt tapasztalhatjuk, hogy bár a református Bánffy miniszterelnök az egyházpolitikai harcok egyik főszereplője volt, a névsorban szereplő történelmi személyek itt is kiegyensúlyozottságról árulkodnak. A „protestáns-liberális tábor” eszméiségét képviselte a protestánsok jogaiért (is) fegyvert ragadó Bethlen és Bocskai, míg a katolikus párt Szent Gellértra és Pázmányra hivatkozhatott. A többiek felekezeti „értéke” jóval csekélyebb.

megvalósításának. A királyi bőkezűség és a jól megválasztott történelmi személyiségek révén közvetített üzenet ezért tudott országos lelkesedést kiváltani.³²

Ebből a rövid elemzésből is látszik, hogy Bánffy igyekezett az egymással szemben álló táborok között kompromisszumos megoldást találni. A történelmi múlt ezúttal olyan területnek bizonyult, ahol az éles politikai vitákat sikerülhet tompítani, s ügyes egyensúlyozással Ferenc József és a magyar nemzet érzékenységet egyszerre tiszteletben lehet tartani. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy igen nagy óvatossággal, finom történelmi érzéssel válasszák ki a megörökítendő magyar történelmi személyiségeket. Így aztán különösen fontos lenne tudnunk, kinek vagy kiknek tulajdoníthatjuk ezt a nagyon is politikai jelentőséggel bíró művészeti programot.

Sajnos a rendelkezésünkre álló források alapján semmi bizonyosat nem tudunk erről. Egy Bánffyról szóló emlékbeszéd ugyan kifejezetten a miniszterelnöknek tulajdonította az ötletet,³³ ám mégis valószínűbb, hogy Bánffy a tíz személyiség kiválasztásának összetett feladatához tanácsokat kért másoktól. Nem mintha ő maga ne lett volna a történelem iránt érdeklődő, olvasott személyiség,³⁴ hiszen annak idején a kolozsvári református kollégiumban az önképzőkör egyik leglelkesebb és legaktívabb tagja volt, aki még egy történelmi drámát is írt, melyet a kolozsvári nemzeti színház 1862-ben be is mutatott. (Egyébként tanára volt Gyulai Pál.)³⁵ Sőt Bocskairól és Bethlen Gáborról erdélyi reformátusként minden bizonnyal sokkal inkább lehetett pozitív véleménye, mint az addigra már amúgy is eléggé visszaszorulóban lévő katolikus gyökerű, konzervatív, udvarhű történelemszemléletnek. Mégis, a feltűnően kiegyensúlyozott és a szűkebb történész szakmában is üdvözölt³⁶ tízes lista összeállításában politikai érzékkel is bíró értelmiségi közreműködését sejthetjük. Forrásokon alapuló bizonyítékok hiányában azonban csak találgathatjuk, ki vagy kik formálhatták a végső javaslatot. A Bánffy-kormányban fontos háttérszerepet játszó Jancsó Benedek, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályát vezető tanár és történész mellett felmerülhet Beöthy Zsolt is, aki a királyi ajándékot követően igen részletesen indokolta a *Budapesti Szemle*-ben, miért is fontos Ferenc József gesztusa.³⁷ Ugyanakkor az sem zárható ki,

32 A katolikus ellenzéki sajtóban sajnálkoztak is azon, hogy a miniszterelnök „tulságosan szerencsés”. A ’48-as ellenzék fontosnak is tartotta leszögezni, hogy a népszerű lépést *egyedül* a királynak kell köszönni, és a miniszterelnökkel szemben a korábbi határozottsággal kell szembeszállni. *Bartha Miklós*: Ké az érdem? Magyarország 1897. okt. 1. 1. A kérdés fontosságát mutatja, hogy a párt egyik vezetője és leghatásosabb publicistája írta a vezércikket.

33 *Dárdai Sándor*: Emlékbeszéd báró Bánffy Dezsőről. [Bp., 1911.] 6–7.

34 Herczeg Ferenc különben inkább azt állítja, hogy Bánffy olvasottsága és színvonalas németországi iskolázottsága ellenére is „[a]nnyi kemény, darabos és görcsös egyéniség [volt], hogy a civilizációnak belétört a bicskája, mikor meg akarta faragni”. *Herczeg Ferenc* emlékezései. A gótikus ház. Singer és Wolfner, [Bp.,] é. n. 131.

35 *Gyulai D. Kálmán*: Losonczy Bánffy Dezső báró élete. Benkő László ny., Marosvásárhely, 1913. 9–11.

36 „A tíz szobor jól van összeválogatva. [...] Ez a tíz szobor is igazi »monumentum aere perennius«.” A király ajándéka. *Századok* 31. (1897) 752.

37 *Beöthy Zsolt*: A királyszobrok. *Budapesti Szemle* 1897. 337–350.

hogy a történész Pauler Gyula, a Magyar Országos Levéltár igazgatója is részt vett a program kidolgozásában, hiszen már a millenniumi ünnepek kapcsán is történettudományi tanácsokkal segítette a kormány munkáját, ráadásul később a szobrok elhelyezésével kapcsolatban,³⁸ illetve az egyes szobrokkal összefüggő részletkérdések eldöntésénél is kikérték véleményét.³⁹

Előkészületek a tíz szobor elkészítéséhez

A politikai döntést követően a nagyszabású terv kivitelezéséhez természetesen szükség volt szakértők segítségére is. Mivel a korabeli Magyarország nem bővelkedett emlékművekben, ezért Bánffy miniszterelnök igyekezett külföldi példákat is figyelembe venni a további teendők elvégzése előtt. Mivel a bajor főváros akkoriban az európai művészeti élet egyik fontos centrumának számított, a Monarchia müncheni követétől kért információkat,⁴⁰ majd a diplomata tanácsára levélben kérte a berlini nagykövet segítségét is.⁴¹ Tekintettel az elkészítendő emlékművek kisebb méretére, Szögyény-Marich László nagykövet a berlini Siegesallee akkoriban elkészülő emlékműveire hívta fel Bánffy figyelmét.⁴²

A miniszterelnök a válasz beérkezével 1898. április 9-én délelőtt 11 órára összehívta a szobrok felállításával kapcsolatos első értekezletet a miniszterelnöki palotába, s azon a kor szokásainak megfelelően nem csupán művészek, hanem művelt politikai vezetők is részt vettek.⁴³ Ezen az eszmecserén még számos olyan ötlet is elhangzott (például „Hunyadi János szobra a többinél nagyobb méretű, okvetlenül lovas szobor legyen és Budavárában helyeztessék el”, „az ifjabb művészek között zárt pályázat volna kihirdetendő”), amelyek a későbbiekben lekerültek a napirendről. A minket szorosabban érdeklő Werbőczy-szobor helyszínéként több elgondolás is felmerült, így szóba került építendő Eskü téri híd (a később az időközben meggyilkolt királynéről elnevezett Erzsébet híd) balparti, azaz pesti környéke vagy az ugyancsak ekkoriban épülő Országház előtti

38 MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. 4779/XVIII/915/1898.

39 Jellemző közreműködésére pl. az az eset, amikor a Zrínyi-szobornál a történeti hűség szempontjából kifogásolta a Róna József által tervezett mente hosszúságát. Pauler Gyula 1899. október 22-i levele Romy Bélának. Uo. 13338/XVII/452/1899.

40 Bánffy 1897. november 30-i levele gróf Zichy Tivadar müncheni követhez: uo. 18752/1897.; Zichy előzetes és 1898. január 15-i végleges válasza: uo. 19770.I.A.34/15981/1897. és 915/XVIII/1898.

41 Bánffy felkérő levelének fogalmazványa 1898. január 28-i dátummal. MNL-OL K 26 915 – XVIII – 1898.

42 A berlini nagykövet 1898. március 24-i levele: MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. 4779/1898. és Bánffy köszönete: uo. 4779/XVIII/915/1898.

43 A megbeszélésére (Tarkovich József miniszterelnökségi államtitkár és Romy Béla osztálytanácsos mellett) hivatalos volt Podmaniczky Frigyes báró, a Fővárosi Közmunkatanács vezetője; Márkus József főpolgármester; Halmos János polgármester; Pauler Gyula történész, főlevéltárnok; a politikai és műpártoló Lipthay Béla báró; valamint Stróbl Alajos és Fadrusz János szobrászok. MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. 4779/XVIII/915/1898.

tér (a mai Kossuth tér), de egykori budai főbíróként Werbőczy szobra esetében is felmerült a budai vár. (A mai Táncsics Mihály utca akkoriban ráadásul Werbőczy nevét viselte.)

A miniszterelnök az elhangzottak alapján először hat szobor (Szent Gellért, Tinódi, Zrínyi, Bocskai, Bethlen és Pálffy) elkészítése felől rendelkezett. 1898. április 19-én leiratban jelezte a fővárosnak, hogy a szobrok majd Budapest „hazafias gondjaira és kezelésére fognak bízni”, és kérte a hatóságokat a megnevezett helyszínek biztosítására.⁴⁴ Vagyis a helyszínek kiválasztása minden más, így például művészeti szempontot megelőzően történt. Az ábrázolandó személyek történeti emlékezetének leginkább megfelelő környezetet kerestek. A művészeknek így olyan helyszínekre kellett tervezniük munkáikat, amelyeket az esztétikai szempontok figyelmen kívül hagyásával határoztak meg.

A szobrok helyszínének megválasztása ugyanakkor a közvélemény egy részét is foglalkoztató kérdés volt. A miniszterelnökségre is érkeztek tervezetek a szobrok elhelyezésére vonatkozóan. 1898. május 4-én küldte el például Palkovics Adolf fővárosi polgár részletes elgondolását, amelyben mind a tíz szobor elhelyezésére javaslatot tett. A több alternatív megoldást is magában foglaló javaslat Werbőczy szobrát az új Országház előtti hatalmas térre szánta volna, a Curia elé, hiszen „a corpus-juris értelmi szerzőjének mint a magyar jogászok nesztorának” állított szobornak Palkovics szerint itt lehetne méltó helye.⁴⁵

A szobrok helyszíneinek kiválasztása 1898 végén zárult le.⁴⁶ A javaslatok megfogalmazásánál egyrészt a rendelkezésre álló szabad tereket igyekeztek szobrokkal díszíteni, ezért került szóba az épülő Országház előtti hatalmas tér vagy a budai Széna tér. Mivel itt nem volt semmilyen összefüggés az ábrázolandó személyek és a helyszín között, így egy-egy tér akár több szobor esetében felmerülhetett. Egyes szobrok esetében azonban figyelmet fordítottak arra, hogy a szobor és a környezet között logikai összefüggés álljon fenn: Pázmány bíboros-érsek szobrát katolikus templom elé akarták állítani, így azokat a tereket vették számításba, ahol ez megoldható volt, s a Szervita tér esetében még a meglévő Szentháromság-oszlop eltávolítása is szóba került. A bennünket most szorosabban érdeklő Werbőczy István-szobrot a kormányfő döntése alapján a III. kerületi főtérre kellett elhelyezni.⁴⁷ Bár találhattak volna olyan helyszíneket is, amelyek sokkal szorosabb kapcsolatban állnak Werbőczy egykori működésével, a legfőbb

44 Uo. 5393/XVIII/915/1898. Budapest székesfőváros közgyűlése a fővárosi tanács javaslatára az 1898. május 4–5-i ülésen elfogadta, hogy a kért területeket átadja, és a szobrokat majd készséggel kezelésbe és gondozásba átveszi. Uo. 7719/XVIII/915/1898.

45 Mivel ő azt gondolta még, hogy Andrássy lovasszobra az Alkotmány utca tengelyében áll majd, a Werbőczy-szobor pendantjaként – különösebb indoklás vagy logika nélkül – a Földművelésügyi Minisztérium elé Anonymus szobrát szánta. MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. 6803/XVIII/915/1898.

46 A Romy Béla miniszteri tanácsos és Halmos János polgármester megbeszéléseit követően Heuffel Adolf fővárosi középítési igazgató által 1898. december 6-án beterjesztett javaslat: MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. f170.

47 Uo. 18398/XVIII/915/1898.

szempont az volt, hogy mindegyik fővárosi kerületben legyen egy szobor.⁴⁸ Az addig emlékművekkel nem rendelkező, kisvárosias Óbuda ezért került a nagyívű projekt kedvezményezettjei közé.⁴⁹

A helyszínek kijelölésével párhuzamosan Bánffy miniszterelnök gondoskodott a szobrok finanszírozásáról is. 1898. június 3-án elrendelte, hogy a művészeti célokra szánt alap 1897. évi maradványának teljes összegét, 66 106 forint 59 krajcárt tegyék takarékpénztárba, és kezeljék a tíz szobor felállítására szükséges külön alapként. A művészeti célokra szánt alap Ferenc József magánpénztárának része volt. Az országgyűlés által megszavazott összeget (úgynevezett civillista) a király saját belátása szerint költötte el, de – alkotmányos monarchiáról lévén szó – a felelős magyar kormány közbejöttével. Ennek az összegnek egy részét költötte művészeti célokra az uralkodó, ekkoriban évente több mint félmillió koronát.⁵⁰ A mindenkor miniszterelnök minden évben legalázatosabb felterjesztésben kérte az uralkodó jóváhagyását az alap kezelésére, és ezekből a kimutatásokból tudjuk nyomon követni a tíz szobor költségeinek fedezését is. A szobrok finanszírozása a későbbiekben is így folyt. A rendelkezésre álló adatok hiányosak, és ezért nem lehetséges pontosan megadni a tíz szobor elkészítésére fordított összeget, ám azt tudhatjuk, hogy bár Bánffy 1899 elején született jelentése szerint a munkálatok összes költségét 209 150 forintba (418 300 korona) tervezték,⁵¹ a kiadások ezt az összeget végül számottevően meghaladták.

A királyi kézirat megjelenése utáni nagy lelkesedés a szobrásztársadalmat is magával ragadta. A *Magyarország* című ellenzéki napilap számára Stróbl Alajos kifejtette, hogy mivel a szöveg megfogalmazásából számára úgy tűnik, a tíz szobor kisebb méretű és nem monumentális lesz, ezért „mi idősebbek valószínűleg tartózkodni fogunk, hogy a fiatalok is munkához jussanak”. Számítása szerint körülbelül két év alatt felállíthatóak lesznek a szobrok.⁵²

48 Ez a gondolat merült fel a fővárosi helyi politika egyik prominense, dr. Göcz József II. kerületi törvényhatósági bizottsági tag 1898. október 6-án kelt beadványában is, amely kifejezetten Buda érdekeit viselte a szíven. Uo. 6803/XVIII/915/1898.

49 A miniszterelnök 1898. december 29-i 18398/ME.I./1898 sz. leiratában kérte a fővárost a fenti területek átengedésére, amit az 1899. február 1-i és 3-i közgyűlésen el is fogadtak. MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. 1867/452/1899. Igaz, a tíz kerületből négy (a IV., V., VII. és a X.) kimaradt, de ez csupán „annak a kényszerű körülménynek tudható be, hogy az Andrássy-úti Körtéren [a mai Kodály köröndön] esztétikai okokból kellett négy szobrot elhelyezni” – írta a királynak szóló 1899. január 13-i előterjesztésében Bánffy. Ferenc József a felterjesztést 1899. január 20-án vette legkegyelmesebben tudomásul. Uo.

50 A legnagyobb kiadást egyébként a „m. kir. dalműház” és a budapesti nemzeti színház segélyezése jelentette, a teljes összeg majd kéthamaradát ez emésztette föl. Kisebbségeket támogatta Ferenc József a budai várszínházat, a kolozsvári nemzeti színházat, a budapesti népszínházat, a Vígszínházat, a zágrábi (horvát) országos színházat és a budai zeneakadémiát is.

51 Ferenc József a felterjesztést 1899. január 20-án vette legkegyelmesebben tudomásul. MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. 1867/452/1899.

52 Fadusz Stróblhoz hasonlóan javasolta, hogy a szobrászok között pályázatot írjanak ki, de erre nem került sor. Magyarország 1897. szept. 26. 3.

A rendelkezésünkre álló levéltári forrásokból pontosan nem rekonstruálható, hogy milyen körülmények között került sor a tíz művész kiválasztására. Úgy tűnik, 1898 tavaszán vagy nyarán egy vagy több értekezleten formálódhatott a döntés.⁵³ A szobrok elkészítésével végül megbízott művészekről általánosságban annyit érdemes elmondani, hogy többnyire pályájuk kezdeti szakaszán járó, főként harminc év körüli szobrászokról volt szó, akiknek a háta mögött legfeljebb egy vagy két nagyobb szabású emlékmű elkészítése állt még csak, a fiatalabbaknak pedig ez volt az első jelentős megbízásuk. Sajnos éppen a Werbőczy-szobor alkotójának kiválasztásáról tudunk a legkevesebbet; szinte csak annyit, hogy róla csak 1898 legvégén vagy 1899 elején dönthettek.

Mivel mind a tíz szobrásszal azonos szerződést kötöttek, a Werbőczy-szobor elkészítésére vállalkozó Donáth Gyulának is hasonló feltételekkel kellett dolgoznia. Már az első szerződések aláírásakor leszögezték, hogy a szobrok 2,5, a talapzatok 3 métereseek legyenek, a „mellékalakok mellőzendők”, és az alkotók fejenként negyvenezer koronás tiszteletdíjra tarthattak igényt, amely azonban az emlékmű elkészítésének összes költségét is magában foglalta.⁵⁴ A művészeknek először a szobor 1/5-ös méretű gipszmintáját kellett elkészíteni a talapzattal együtt. A miniszterelnök által összeállított bizottság kedvező bírálata után a végleges méretű gipsz minta elkészítése következett, majd – kedvező bizottsági vélemény esetén – az ércbeöntés és a leleplezés. A szerződés kikötötte, hogy a szobrászok kötelesek tervüket átdolgozni a bizottság kéréseinek megfelelően. Minden egyes fázisra meghatározták a határidőket, s késés esetén – „a *vis maior* esetét kivéve” – naponta 50 korona bírság levonását irányozták elő. Természetesen mindegyik szerződés tartalmazta az elkészítendő szobor témáját, méretét és anyagát is, és a szerződés aláírásától függően különböző határidőket állapítottak meg.

Donáth Gyula és a miniszterelnök 1899. február 12-én, csak pár nappal Bánffy lemondása előtt írta alá a szerződést a Werbőczy-szobor elkészítésére. Donáthnak az 1/5-ös mintával 1899. decemberre, a teljes nagyságú mintával 1900. decemberre kellett volna elkészülnie, hogy az emlékművet 1901 szeptemberében fel lehessen állítani. A szobor elkészítésének költségeiért összesen ő is 40 000 koronára tarthattott igényt, míg a szobor helyszínékként ekkor még a III. kerületi Fő tér szerepelt.⁵⁵ A szobrász azonban meglehetősen szabadon értelmezte a vállalt határidőket, és az 1/5-ös gipszmintát nemhogy 1899. decemberig, de 1901 végéig sem készítette el. A késlekedésért elsősorban Donáth tehető felelőssé, és csak kisebb részben a helyszínnel és a szobor anyagával kapcsolatos viták.

53 MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. f83.

54 MNL-OL K 26 460 – XVII – 1899. 11558/XVIII/915/1898.

55 MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 2116/XVII/452/1899.

Donáth Gyula

Az 1850-ben Óbudán zsidó családban született Donáth Gyula „egyik tipikus alakja volt a budapesti művészársaságnak, amelynek ő volt mintegy kovásza”.⁵⁶ (Talán kedveltsége is magyarázza, hogy a többiekénél jóval idősebb művész miért került be a kiválasztott szobrászok közé.) Lyka Károly szerint „[a]zt mondták róla, hogy javíthatatlan bohém, de takarékpénztári könyvecskéi mindig rendben voltak”.⁵⁷ Számos anekdota őrizte meg alakját, amelyek részben hiányos nyelvtudásán (német anyanyelvű volt), részben azon élcelődtek, hogy bár számtalan nagy művészi ideával rendelkezett, ezekből csak keveset váltott valóra. Mivel 17 és 30 éves kora között külföldön élt, tanulmányairól keveset tudunk. Mesterségbeli tudását Münchenben, Drezdában és Bécsben szerezte. Korai munkái közül említhetjük a bécsi Kunsthistorisches Museum homlokzatára készített két antik szobrászt ábrázoló ideálportrét.⁵⁸ 1880-ban tért vissza Budapestre, ahol eleinte reprezentatív magánpaloták és fontosabb középületek épületszobrászati díszítését végezte. Előbbiek közé tartoztak a Lipthay Béla báró Lánchíd utcai palotájára, valamint két zsidó származású nagyvállalkozó Andrassy úti nagyvárosi rezidenciáira, a Krausz- és a Sváb-palota homlokzatára készített allegorikus alakok. A Krausz-palota díszéért az 1885-ös országos kiállításon elismerést is szerzett, s hímevét öregbíthette az ugyanide készített, Incselkedők című udvari díszkút is.⁵⁹ Részt vett az Operaház szobrainak elkészítésében is: az Ybl-palota felső párkányának 16 szobra közül a hangjegyírást megteremtő Arezzói Guido, valamint Orlando di Lasso és Pergolesi ideálportréját készítette, ám ezeket az 1960-as években, politikai szempontokat követve lecserélték, hogy más zeneszerzők szobrainak adhassanak helyet.⁶⁰ Nem látható ma már az egykori budai Honvédelmi Minisztérium épületére készített Zrínyi-szobra sem. A Vigadó szobrászati díszítésénél 1882-ben a külső homlokzatra a Pásztorsíp allegóriát alkotta meg, majd 1883-ban a kisterembe készítette el Népdal című munkáját, amely a kor ismert operaénekesét, a népdalokat népszerűsítő Füredi Mihályt ábrázolja.⁶¹

Az agglagényként élő szobrász az akkor alakuló epreskerti művésztelepen 1887-ben építette föl nagy műteremmel rendelkező, de alapjában véve kisméretű

56 Révai Nagy Lexikona. V. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Bp., [1912.] 681.

57 Lyka Károly: Szobrászatunk a századfordulón. Magyar művészet 1896–1914. Corvina, [Bp.] 1983. 50–51.

58 Gerő Ödön: Donáth Gyula. Művészet 1905. 27. és Nagy Ildikó: A bánhidai Turul-szobor alkotója, Donáth Gyula (1850–1909). In: A bánhidai Turul. Szerk. Csóke Sándor. A Tatabányai (Bánhidai) Turul Emlékmű Alapítvány Kuratóriuma, [Tatabánya.] 1992. I. 13–14.

59 Nagy I.: i. m. (57. jz.) 14–16.

60 Prohászka László: Szoborsorsok. Kornétás, Bp., 1994. 100. és Uő: Szoborhistóriák. Városháza, Bp., 2004. 103. Ma is látható ellenben a homlokzat egyik emeleti fülkéjében Thalia alakja, mint ahogy az Operaház belsejében a díszpáholy fölött a tenor, szoprán, alt és basszus szólamokat megjelenítő figurák is az ő tudását dicsérik.

61 Nagy I.: i. m. (57. jz.) 15.

házát, ahol a továbbiakban dolgozott.⁶² Itt készültek azok a munkái is, amelyekkel igazán ismertté és keresetté vált. A korábbi korszak vezető hazai emlékmű-szobrása, az 1885-ben meghalt Huszár Adolf sírjára 1889-ben pályázatot írtak ki, amelyet ő nyert el, s inntől kezdve egyre több megbízást kapott síremlékek elkészítésére, olyannyira, hogy hamarosan „öt tartották e műfaj legkiválóbb mesterének”.⁶³ Ennek oka nem csupán az volt, hogy a Kerepesi temetőben ma is számos síremlék⁶⁴ őrzi Donáth művészetének emlékét, hanem az is, hogy igyekezett egyéni halálallegóriákat kialakítani. Ezeken a síremlékeken legtöbbször egy-egy nemes alkatú, drapériákba burkolt, panaszos arcú nőalak látható, amit kiegészítenek az elhunytra tett attribútumszerű utalások. Donáth kidolgozott bizonyos típusokat is, így például tudósok sírjára Minerva került, pajzsán a halott arcképével; költőknek lant formájú síremléket készített, gyászoló nemtővel vagy haldokló hattyúval.⁶⁵

A korszak felfogása szerint azonban egyedül a monumentális szobrászat számított igazán rangos műfajnak,⁶⁶ de Donáth hiába vett részt emlékmű-pályázatokon az 1890-es években,⁶⁷ csak kisebb díjakat kapott, megbízásokat nem. A Werbőczy-szobor előtt tulajdonképpen csak egyetlen nagyszabású köztéri szobrot alkotott – igaz, az valóban monumentális volt. A millennium hatása alatt, Jókai és Feszty Árpád ötlete nyomán készítette el a legendás bánhidai csata emlékére azt az óriási, mintegy húsz méteres Turul-szobrot, amely a maga nemében Európa legnagyobb ilyen alkotása. Igaz, itt a teljes művészeti programot Feszty nevéhez köthetjük, sőt Jókai és Feszty még azt a kitömött sasmadarat is kölcsön adták Donátnak, amelyről a hatalmas szobrot mintázta.⁶⁸ (A madárszobor kisebb méretű változata látható a budai várpalota díszes kerítésénél.)

Láthattuk tehát, hogy bár Donáth ismert és keresett művésze volt a századforduló Budapestjének, valójában a Werbőczy-szobor volt az a megbízás, amely „teljes erejében mutatja mesterét”, s ez a korabeli műkritika által sokszor támadott

62 Gábor Eszter: Az epreskeri művésztelep. Művészettörténeti Értesítő 1990. 1–2. sz. 22–69.; Nagy I.: i. m. (57. jz.) 16–17.

63 Révai Nagy Lexikona i. m. (55. jz.) V. 681.

64 Pl. Petényi Vendelné szül. Krausz Paula, 1898; Péterfy Jenő kritikus, 1901; Kamermayer Károly budapesti polgármester, 1901; Csemegi Károly, 1902; br. Liptay Béla politikus és mecénás, 1903; Teleszky István jogtudós, 1904; stb. Tóth Vilmos: A Kerepesi temető másfél évszázada. Budapesti Negyed 7. évf. 2. sz. (1999. nyár) I. 47., 49., valamint II. 211., 315., 316., 320., 321., 398. Több tervét a síremlék elkészítésére indított gyűjtés kudarca miatt végül nem tudta kivitelezni.

65 Lyka K.: i. m. (56. jz.) 50.

66 Pasteiner Gyula, a budapesti egyetem művészettörténet tanszékének első professzora szerint „monumentumokat akarunk bírní, azért akarjuk a szobrászatot is”. Pasteiner Gyula: A magyar szobrászat. Budapesti Szemle 1883. 201. Idézi: Nagy Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szobrászatában. In: A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp., 1993. 111.

67 1891: szabadságharc-emlékmű a budai várban; 1892: a bajai Tóth Kálmán-emlékmű; 1894: Baross Gábor szobra a Keleti pályaudvar előtt; 1896: a nyíregyházi Bessenyei-szobor; 1899: Irányi Dániel síremléke. Nagy I.: A bánhidai Turul-szobor alkotója i. m. (57. jz.) I. 18.

68 Uo. 18–19.

tíz szobor⁶⁹ közül is a jobbak közé tartozott.⁷⁰ Ezen – és persze a síremlékeken – kívül szinte csak kisebb munkákat készíthetett (például a Hauszmann-féle Kúrián ő alkotta meg a Közvádoló és a Védő allegorikus alakjait),⁷¹ de a nagyobb szabású pályázatokon csak díjazásig jutott, a megbízásokat mások kapták.⁷² Igaz, legalább a nagyszabású Erzsébet-pályamunkából a főalakot elkészíthette, s azt 1903-ban föl is állították Bártfafürdőn, Erzsébet királyné egykori látogatására emlékezve.⁷³ Bár egy-egy művével még szerepelt kiállításokon, de élete utolsó éveiben már betegeskedett. 1909. szeptember 29-én, halála után két nappal a Képzőművészeti Társulat költségén temették el a rákoskeresztúri izraelita temetőben.⁷⁴ A „temető szobrászának” valóban a Werbőczy-emlékmű volt a legfontosabb köztéri szobra.

A Werbőczy-szobor elkészítésének bonyodalmai

A Werbőczy-szobor végül mégsem Óbudára került. 1899 tavaszán egy katolikus folyóiratban felvetették, hogy a tíz szobor közül Pázmányé ne a Bakáts téri templom elé kerüljön, hanem inkább a Ferenciek terére (a ma is ott álló Nereidák kútja helyére).⁷⁵ Időközben befejezéséhez közeledett az Erzsébet híd és megépültek a Klotild-paloták, ezért dr. Breznay Béla, a budapesti egyetem hittudományi karának erkölcsan-professzora felvetette, hogy két szobor kerüljön ide, és Pázmány mellett Werbőczy emlékműve tűnt erre a legalkalmasabbnak. Az egyetem vezetése is felkarolta a kezdeményezést, mondván, ha a szűk Egyetem térre már nem kerülhet az egyetemalapító bíboros szobra, legalább legyen annak közelében. Ponori Thewrewk Emil rektor Széll Kálmán miniszterelnöknek írt kérvényében azzal érvelt, hogy az egyetem régen az egykori kúria épületében volt, s ez jó helyszínt biztosítana Werbőczy emlékműve számára is.⁷⁶ Sikertült megnyerniük József főherceget is, aki saját kezű levélben támogatta a kérést a miniszterelnöknél: „Werbeoczy és Pázmán [!]” szobra azért kerüljön a Kígyó térre [a mai Ferenciek terére], mert a tér szorosan összefügg „a két nagy házánkfia [!] tevékenységével” és a térnek is „ki-váló dísz biztosít”. Bár a miniszterelnök ekkor még kitartott az eredeti helyszínek

69 Nagy Ildikó: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. Szobrok és szobrászok. Budapesti Negyed 9. évf. 2–3. sz. (2001. nyár-ősz) 218.

70 Lyka K.: i. m. (56. jz.) 46.

71 Magyar művészet 1890–1919. Szerk. Németh Lajos. Akadémiai, Bp., 1981. I. 51.

72 Pl. 1901: Millacher-féle kútpályázat; 1902: Erzsébet királyné nagy emlékműve; 1902: Kossuth-mauzóleum; 1902: Vörösmarty-szobor.

73 Lyka K.: i. m. (56. jz.) 32–33.; Magyar művészet 1890–1919 i. m. (70. jz.) I. 140.

74 Nagy I.: A bánhidai Turul-szobor alkotója i. m. (57. jz.) I. 20.

75 Mivel Pázmány három eszményért munkálkodott: a haza boldogságáért, a vallás igazságáért és a tudás minél szélesebb körű terjesztéséért, ezért a cikkíró szerint a Kossuth Lajos utca, a Koronaherceg utca és az Egyetem utca találkozása, a ferencesek temploma és a közeli egyetem jól visz-szatükrözhetné ezeket az eszményeket. Acsay Antal: Pázmány Péter szobra. Religio 1899. márc. 29. 193–194.

76 Liber E.: i. m. (16. jz.) 293.

mellett,⁷⁷ végül Klotild főhercegnő beavatkozása döntött.⁷⁸ Így azután Széll 1900 szeptemberében már azzal fordult a fővároshoz, hogy mivel Pázmány és Werbőczy szobrainak „sokkal megfelelőbb helyük volna a létesülő eskütéri híd környékén, nevezetesen ott, a hol hajdanta a tudomány-egyetem s a közelmúltban még a kir. curia voltak elhelyezve”,⁷⁹ ezért arra kérte a fővárost, hogy a két szobor „abba a két kis parkba helyeztessék el, amelyek a Clotild főherceggasszony Ő Főnsége belvárosi bérházai előtt vannak”.⁸⁰

A főváros illetékesei azonban aggódalmaskodtak, és felvetették, hogy a „kisebb méretű és kisebb talapzattal bíró szobrok a tágas téren a háttérrel elfoglaló – valamint az oldalt álló hatalmas méretű palotákat tekintve kellően érvényesülhetnek-e”. A főváros tanácsa 1900. november 22-i ülésén három elhelyezési javaslatot is megvitatott, s mivel nem ismerték a szobrok pontos méreteit, javasolták, hogy „az emelendő szobrok és talapzatuk természetes nagyságának megfelelő modellek vagy legalább a szobrok és talapzatuk körvonalait feltüntető alakok a téren felállíttassanak”.⁸¹

A felállított próbamodellek szemléjére 1901. május 29-én szerdán reggel 9-kor került sor, amelyre a szokások szerint politikusok, állami tisztviselők mellett művészek is meghívást kaptak.⁸² A megjelentek valószínűleg elégedetlenek lehetnek a látvánnyal, mert június 22-én szombaton reggel 9-kor sor került egy második szemlére is.⁸³ A szemlén először a két szobor álló deszkamintáját helyezték el,

77 Habsburg József főherceg 1900. április 20-i levele Széll miniszterelnöknek. MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 1724/XVIII/1900.

78 Állítólag a főhercegnőt fiúmei tartózkodása során József főherceg nyerte meg a tervnek, és végül ő győzte meg a királyt az új helyszínekről. *Liber E.*: i. m. (16. jz.) 294.

79 1897. tavaszi lebontásáig a ferences templommal szemben állt „a régi Curia, a nagy tekintélyű, hatalmas hétszemélyes táblának egyéb iránt igen szerény, s a nevezett legfőbb törvényszék magas méltóságával éppen semmi arányban nem álló székhelye”. Tóth Lőrinc visszaemlékezéseit idézi: A Belváros romjai. Vasárnapi Ujság 1897. júl. 11. 452. A Budáról Pestre költöztetett egyetem bölcsészeti kara is ebben az épületben kezdte meg működését még a 18. század végén.

80 MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 3156/XVIII/1724/1900.

81 Az egyik elgondolás szerint a két szobrot a meglévő parkok közepén, szimmetrikusan helyeznék el. A másik a szobrokat a parkok Kossuth Lajos utcai végébe képzelte, míg a harmadik terv a parkok meghosszabbításával számolt, mert így a Kossuth Lajos utca felőli elhelyezés biztosítaná, hogy a szobrok távolabb kerülve felszabadulnának a Klotild-paloták „elnyomó hatása alól”. E terv hátránya volt ellenben, hogy a parkok megnagyobbítása a közlekedés céljára igénybe vehető területet csökkentette volna. Uo. 4247/XVIII/1724/1900. Próbamodellek felállítása nem először történt meg, erre a Keleti pályaudvar előtt felállított Baross-szobor és a Szent Gellért-emlékmű esetében is volt már példa.

82 A miniszterelnökség felkérte a két alkotót, Donáth Gyulát és Radnai Bélát, hogy a főváros főmérnökével együttműködve készítsék el a szükséges mintát, amelynek maximum 800 koronára becsült költségeit átvállalták. MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 4247/XVIII/1724/1900. A szemlére meghívottak: Podmaniczky Frigyes, Forster Gyula, Pauler Gyula, Libits Adolf udvari tanácsos, K. Lippich Elek, Hauszmann Alajos, Nagy Géza, Ströbl Alajos, Fadrusz János, Zala György, Szécsi Antal, Kézdy Kovács László, Kammerer Ernő országgyűlési képviselő és Halmos János polgármester. Uo. 1942/XXI/1901.

83 Az első szemlére meghívottakhoz képest új személy volt Berzeviczy Albert országgyűlési képviselő, Czizler Győző műegyetemi tanár, Schickedanz Albert, Márkus József főpolgármester,

majd a – minden bizonnyal az első szemlén kért – ülő minták elbírálására került sor. Bár a résztvevők véleménye arról nem egyezett meg, hogy az álló vagy az ülő alak volna a célszerűbb, de abban mindannyian egyetértettek, hogy „e helyen csakis fehér márványból alkotható meg a két szobor”.⁸⁴

A miniszterelnök végül annak ellenére döntött az álló alak mellett, hogy a második szemle során a bizottsági tagok nagy többsége, és köztük az összes művész tag az ülő formátumot javasolta. Széll azt viszont elfogadta, hogy mindkét szobor, „tekintettel a környék architecturájára és díszesebb kiképzésére, fehér márványból alkottassék meg, a mi a reájuk előírányzott összeget aránylag csekély mértékben növelné”.⁸⁵

A királyi jóváhagyást követően a két szobrásznak tehát új költségvetést és tervekkel kellett készíteni. Radnai Béla és Donáth Gyula 1901. szeptember 29-i közös beadványukban kijelentették, hogy „tekintettel a háttért képező házak végtelen magasságára – a szobroknak nagysága a monumentális hatás érdekében a talappal együtt 7 métert kell meghaladniok”, és mivel a sötét háttér miatt alkalmazandó fehér márvány is növeli a költségeket, ezért úgy kalkuláltak, hogy a talappal együtt 7 méteres, teljesen márványból készítendő szobrok összköltsége a 31 500 forint, azaz 40 000 helyett 63 000 korona lesz.⁸⁶ (A miniszterelnökség végül – Hauszmann Alajos szakvéleményét is figyelembe véve – szobronként 56 000 koronás költséget fogadott el.)⁸⁷ Az 1901. november 17-én aláírt pótszerződésekbe így ez az összeg került. Végül úgy szolt a rendelkezés, hogy a szobrot carrarai fehér márványból, míg a talapzatot szürkés erdélyi márványból kell elkészíteni. A pótszerződés természetesen új határidőket is megállapított: az 1/5-ös agyagmintát 1902. április 30-ig, az 1/2-es agyagmintát 1902 végéig, a végleges márványba faragott szobrot 1903 végéig kellett elkészíteni, hogy a leleplezés 1904 májusában megtörténhessék.⁸⁸

Ám Donáth nem volt képes tartani a határidőket. Ezért a miniszterelnökség több ízben megsűrgette,⁸⁹ és levonták a szerződésben szereplő késedelmi bírságot is, 2980 korona összegben.⁹⁰ A szobrászt még ez sem ösztönözte túl nagy sietségre,

Bezerédi Gyula, Györgyi Géza műépítész és Alpár Ignác, nem volt ellenben jelen Nagy Géza és Szécsi Antal. MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 2196/XXI/1942/1901.

84 Az álló alakra szavazott a megjelent bizottsági tagok közül Podmaniczky, Berzeviczy és Pauler, míg az ülő mellett nyilatkozott a többség (Fadrusz, Forster, Györgyi, Ströbl, Czigler, Halmos, Márkus, Schickedanz, Bezerédi és Kammerer). A szemlét követően maga Széll miniszterelnök is megtekintette az ülő mintát. Uo. ad 2372/XXI/1942/1901.

85 Széll miniszterelnök 1901. február 22-én a királyhoz írt kérelme. Uo. 2372/XXI/1942/1901.

86 A király 1901. július 5-i beleegyezését követően július 14-én küldték ki a felkérést a két szobrásznak. Uo. 3678/XXI/1942/1901.

87 Uo.

88 Uo. A főváros törvényhatósági bizottságának közgyűlése csak közel egy évvel később, 1902. október 22-én, ill. 24-én tartott ülésén járult hozzá az új helyszínhez. Uo. 4353/XVIII/2899/1902.

89 Az 1902. augusztus 11-i felszólításra német nyelvű válaszában Donáth a Csemegi- és a Lipthay-síremlékkel kapcsolatos munkáival magyarázta, hogy „unser Verböcchy eine kleine Verzögerung erfahren” hat. MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 3119/XVIII/2899/1902. Ám az 1902. november 24-i sürgetésig sem volt képes elkészíteni még az 1/5-ös mintát sem. Uo. ad 3119/XVIII/2899/1902.

90 MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 4780/XVIII/2899/1902. és 5962/XXXI/3397/1904.

ugyanis csak 1903. október 5-én jelentette, hogy elkészült az 1/5-ös agyagmintával.⁹¹ Ennek szemlét szokás szerint a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács szobrászati szakosztálya végezte el 1903. október 30-a péntek délelőtt fél tíztől a szobrász műtermében tartott ülésén. A jegyzőkönyv szerint „[a]z emlékmű Werbőczy Istvánt álló alakban fedetlen fővel ábrázolja. Jobb keze csípőjén nyugszik, baljával pedig határozott, férfias mozdulattal, a törvénykönyvre támaszkodik.” A szakosztály csak azt kifogásolta, hogy „az állás kissé kihívó, a min azonban a fejnek valamivel egyenesebb beállítással könnyen lehet segíteni. Egyébként a szobor kiválóan sikerült alkotás, mely méltó az elfogadásra.”⁹² A sikeres szemle ellenére Donáth idejét továbbra is inkább a síremlékeknek szentelte, ezért 1904. július 15-én Tisza István gróf miniszterelnök levelet intézett hozzá, amelyben a legkomolyabban figyelmeztette „elvállalt kötelezettségének pontosabb és lelkiismeretesebb teljesítésére”.⁹³ Donáthnak azonban ez alkalommal nyomós oka volt a késlekedésre: 1904. június 12-től az István úti szanatóriumban kezelték. A benyújtott dokumentumok alapján a kormány egyelőre 3 hónapos haladékot adott a szobrásznak.⁹⁴

Mivel a három hónap alatt sem történt semmi, Tisza türelme elfogyott, és 1904. december 19-én kijelentette, hogy „ha a mű semmit sem haladt, a megbízást Donáthtól nyomban meg fogja vonni”. A szobrász műtermében szemlét tartó miniszterelnökségi tisztviselő jelentése mutatja, mennyire elégük lehetett már Donáth állandó késlekedéseiből: „Konstatáltam, hogy Donáth 1903 októbere óta a Werbőczy-szobron mit sem dolgozott. A tőle megszokott hazudozással azt mondotta a terem közepén felállított vasrúdról, hogy íme, éppen itt áll már a félnagyaságú alak vázának gerincze, melyre most fogja felrakni az agyagot s a munkát – becsületszávéra mondotta – 1905. március 10-re megkészíti. Egész ötletszerűen, önmagától mondotta ezt a határidőt, de a tapasztalatok jogosítanak fel annak a feltevésére, hogy nem fogja betartani ígéretét. Tény az, hogy a lefolyt nyáron nagy beteg volt Donáth, de mert azóta is, most is mással foglalkozik (a később megrendelt Teleszky-emlékkel), s mert ismételtelen szöszegő volt: tőle méltán meg lehetne vonni a megbízást azonnal.” Romy mégis azt javasolta, hogy várják be 1905. március 10-ét, és másnapi dátumozással azonnal kézbesíthető volna a szobrásznak a szerződés felmondása „minden előzetes szemle nélkül, ha marc. 10-re nem jelenti be a mű elkészültét”.⁹⁵

Ha a vállalt minta március 10-re nem is volt készen, de Donáth mégis komoly előrehaladást tett. A viasz minta egy nem feltétlenül megbízható sajtóhír szerint már januárra elkészült, sőt a szerző szerint Donáthnak „[e]z a szobra a legszobrá-

91 Uo. 4138/XXXI/1597/1903.

92 Az ülés résztvevői: K. Lippich Elek, Stróbl Alajos, Alpár Ignác, Telcs Ede, Romy Béla és Huszka Jenő jegyzőkönyv-vezető. Az ülés elején az elnöklő Forster Gyula megemlékezett az előző nap temetett Fadrusz Jánosról. Uo. 4711/XXXI/1597/1903.

93 Uo. 3397/XXXI/1904.

94 Dr. Surányi Miklós orvosi igazolása szerint a beteg állapota annyira súlyos volt, hogy otthoni kezelés helyett kénytelen volt szanatóriumba vitetni. Felépülésének idejét sem ő, sem a szanatórium igazgató-főorvosa nem tudta meghatározni. Uo. 3451/XXXI/3397/1904.

95 Romy Béla jelentése: Uo. 5962/XXXI/3397/1904.

szibb alkotása”.⁹⁶ Donáth pedig hamarosan azt jelenthette, hogy „Verbőczy szobra agyagban olyan előrehaladt állapotban van, hogy ennek átvételére a bírálóbizottságot április hó 25-ére elvárom”.⁹⁷ Donáth ezúttal tartotta a szavát, sőt, az ígért határidő előtt elkészült. A Képzőművészeti Tanács szobrászati szakosztálya így már 1905. március 29-én megtekinthette a Werbőczy-szobor 1/2-es agyagmintáját. A jelenlévők megállapították, hogy „a művész a kidolgozásban híven követte a már megszemlélt kis mintát”, így a mintát elfogadásra ajánlották. Egyúttal felvetették, hogy a talapzatot időtálló tiroli márványból készítsék, „még abban az esetben is, ha az némi költségtöbbletet okozna”. (Ebben az esetben azonban ez a változás természetesen a Pázmány-szoborra is vonatkozna).⁹⁸

A két szobor talapzatához szükséges márvány beszerzése azonban újabb nehézségekbe ütközött, s ez további hosszabb késlekedést eredményezett. Végül a szobrászok kérelmére mégis a carrarai márvány használata mellett döntöttek, amit lehetővé tett az is, hogy Carrarában – egyéves várakozás után – két nagyobb méretű márványtömböt fejtettek ki.⁹⁹ A Werbőczy-szobor átadására végül csak 1908. december 15-én délelőtt került sor. A művész korhű öltözkében ábrázolta Werbőczy Istvánt.¹⁰⁰ Az álló szoboralak mellett iratok, alatta pedig a *Tripartitum* volt látható. A talapzat előlapját a Werbőczy család címere díszítette.¹⁰¹ A szobor elkészítése összesen 64 000 koronába került.¹⁰² A király adományozta szobrok közül a kilencedik felállítására az eredeti 1901-es időponthoz képest hét évet kellett várni, nagyrészt Donáth hibájából. Ez azonban nem akadályozta meg a művészt, hogy az átadás örömeire december 19-én szombaton este fél 9-kor a városligeti Wampetecs-vendéglőben ne rendeztessen tisztelőivel nagy lakomát.¹⁰³

96 Gerő Ödön: Donáth Gyula. Művészet 1905. 30.

97 MNL-OL K 26 667 – XXXI – 1906. 1303/XXXI/1905.

98 A szakosztály ülésén Forster Gyula, K. Lippich Elek, Stróbl Alajos, Alexander Bernát, Alpár Ignác, Ligeti Miklós, Telcs Ede, Tóth István és Huszka Jenő jegyző vettek részt. Uo. 1996/XXXI/1303/1905.

99 Igaz, ezek a szükségesnél valamivel nagyobb méretűek voltak, de a minőség érdekében és a további késlekedés elkerülése végett a miniszterelnökség inkább vállalta a többletköltségeket, és a változtatásokhoz 1906. június 16-i ülésén hozzájárult a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács szobrászati szakosztálya is. Uo. 3615/XXXI/1906.

100 A történeti korhűség a historizmus emlékműszobrászatának később sokat bíralt alapkövetelménye volt. Vö.: Kovalovszky Márta: „Bronzba öntött halhatatlan”. A historizmus emlékműszobrászata. In: A historizmus művészete Magyarországon i. m. (65. jz.) 91. Hasonló gondolatokat váltott ki Ferenc József adománya a kor egyik vezető kritikusából és irodalomtörténészből: Beöthy Zs.: A királysobrok i. m. (36. jz.) 337–350.

101 A kormányt képviselő Romy Béla Rózsavölgyi Gyula helyettes polgármesternek adta át a szobrot, aki megjegyezte, hogy a talapzatról hiányzik a felirat. Donáth megígérte, hogy pótolja a hiányt, míg a főváros a szobrot környező kertecske rendezésére tett ígéretet. A Werbőczy-szobor. Budapesti Hírlap 1908. dec. 16. 13.; Werbőczy szobra. Alkotmány 1908. dec. 16. 12.; A Werbőczy-szobor átadása. Pesti Napló 1908. dec. 16. 13. Az átadáson megjelent még Heuffel Adolf középítési igazgató és dr. Buzáth János is. Uebergabe der Werbőczy-Statue. Neues Pester Journal 1908. dec. 16. 5.

102 A Werbőczy-szobor átadása. Egyetértés 1908. dec. 16. 14.

103 Színház és művészet. Egyetértés 1908. dec. 17. 14.

A Werbőczy-szobor ledöntése 1945 májusában

Alig több mint tíz évvel a Werbőczy-szobor leleplezését követően az 1919-es Tanácsköztársaság a feledésre ítélt történelmi személyiségek közé sorolta Werbőczyt. A Kígyó téren vörös gömbökkel díszített hatalmas diadalkapuk fedték be május 1-jén a Werbőczy- és a Pázmány-szobrot.¹⁰⁴ Ám a proletárdiktatúra nem kizárólag Werbőczyre, hanem – a Petőfi-szobor kivételével – valamennyi történelmi emlékműre érvényesítette „a múltat végképp eltörölni” új ideológiai parancsát.¹⁰⁵ A nemzetközi munkásmozgalom magyarországi pártja ugyan talált a magyar történelemből is felvállalható előképeket, elsődlegesen Petőfit, illetve Martinovics Ignácot, továbbá Dózsa Györgyöt és Frankel Leót, de a századelő magyarországi szocialista panteonja alapvetően a nemzetközi munkásmozgalom külföldi alakjaiból állt.¹⁰⁶

Amikor 1944–1945-ben a Vörös Hadsereg uralma alá került az ország, sokan gondolták, hogy a nemzeti múlttal és annak rekvizítumaival szemben a kommunisták ismét a teljes tagadás programját fogják képviselni. A helyzet azonban ennél bonyolultabb volt. Egyrészt a magyar kommunisták az 1919-es Tanácsköztársaság bukásának okait elemezve az agrárpolitikában elkövetett hibák mellett éppen a nemzeti problémákkal szembeni érzéketlenséget emelték ki, ezért 1945 után igyekeztek palástolni programjuk eredeti nemzetköziségét. Másrészt a vesztes II. világháború alapvető fordulatot hozott a modern magyar történelemben, és nem csupán az addig üldözött kommunisták lettek befolyásos részesei az új hatalomnak. Az új elit a Horthy-rendszer legális és illegális ellenzékéből állt, ami a társadalom, a kultúra és a közgondolkodás erőteljes átalakítási igényét és – ekkor még többpárti – ellenőrzését is magával hozta.¹⁰⁷ Mivel az új rend nem csupán a szovjet Vörös Hadsereg csapásai alatt összeomlott Szálasi-rezsimmel, de többé-kevésbé az egész Horthy-korszakkal szemben határozta meg a maga identitását, így nem csupán a politikai rendszer államjogi berendezkedésében, de a szimbolikus politizálásban is

104 *Vörös Boldizsár*: Történelmi személyek – új rendszerekben. Emlékművek Szovjet-Orszárgban és a Magyarországi Tanácsköztársaságban 1917–1919. In: 1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak. Szerk. Krausz Tamás–Vértes Judit. L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2010. 227.

105 Uo. 229–230.

106 *Vörös Boldizsár*: 1848–49 történelmi személyiségei – 1918–19-ben. In: Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. Hudi József–Tóth G. Péter. Laczkó Dezső Múzeum–VEAB, Veszprém, 1999. 45.; *Uő*: Marx, Lassalle, Petőfi – naptárakban és képeken. Történelmi személyiségek az MSZDP programanyagaiban a századfordulón. In: Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. Szerk. Dobrossy István. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2003. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) 428.

107 *Vő*: *Bódy Zsombor*: Többpárti totalitarizmus. Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008. 116–131.; *Uő*: Két totalitarizmus között. Az 1945–48-as évek értelmezéséről. Kommentár 2008. 3. sz. 61–69.; *Litván György*: Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon (1945–1948). In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. MTA TTI, Bp., 1993. 269–276.

igen éles volt a váltás. A kezdetektől erősen érezhető volt a szándék a múlt újraértelmezésére, egy teljesen új történelemkép kialakítására – ugyanakkor ebben nem egyedül a kommunisták játszottak szerepet.

A német helyett szovjet megszállás alá került főváros igyekezett követni az uralomváltást. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa átszervezése után azonnal kezdeményezte, hogy a Mussolini, illetve Hitler nevét viselő pesti tereket Sztálinról, illetve Leninről nevezzék el, de egy bizonyos Ragozin tábornok ezt megtiltotta, mondván, a Vörös Hadsereg „még a látszatát is kerülni kívánja annak, hogy Szovjet-Oroszország politikai tekintetben bármilyen nyomást akar gyakorolni a magyar közvéleményre. A Vörös Hadsereg nem azért szabadította fel Magyarországot a fasiszta elnyomás alól, hogy gazdasági vagy kulturális téren a maga befolyását érvényesítse.” Ezért a korábban – a magyar revízió támogatásáért – a két szélső-jobboldali diktátorról elnevezett tér visszakaphatta az eredeti elnevezéseket.¹⁰⁸ De a korszak szellemisége ennél messzebb menő változásokat követelt. A szociáldemokrata *Népszava* örömmel üdvözölte, hogy „a fasiszmus és reakció »hőseinek« nevei lekerülnek az utcai táblákról, helyettük a demokratikus Magyarország és ezen keresztül az egész emberiség mártíriai nevét fogják viselni a főváros utcái és terei”. Ugyanakkor a lap a folyamat teljes végigvitelét követelte, és elvárta, hogy „mielőbb legyen Budapesten a szociáldemokrácia mártíriáiról elnevezett utca vagy tér”, így viselje közterület Sallai és Fürst nevét is.¹⁰⁹ A baloldali politikai nyomásnak a koalíciós pártok befolyása alatt működő Közmunkatanács igyekezett is eleget tenni, így például április végén az addig Tisza Istvánról elnevezett belvárosi utcát József Attila utcára keresztelte át.¹¹⁰

Az utcanévtáblákat hamarosan követték a „letűnt korszakok” gondolatiságát képviselő köztéri szobrok ellen indított támadások. A főváros ostroma eleve több emlékművet megkárosított, így azokat erre hivatkozva egyszerűen eltávolították, de tüntetések céltábláivá váltak olyanok is, amelyek épen maradtak. 1945. május 8-án például a „szociáldemokrata ifjúság [...] zászlókkal és táblákkal vonult fel a Szabadság-térre, ahol spontán tüntetés keretében” követelte a szakítást a „húszonöt éves reakció lélekmérgező irredentizmusával”, és az irredenta emlékművek előtt követelték a baráti viszonyt a demokratikus szomszéd államokkal. A tüntetést követően a baloldali ifjak megkoszorúzták a ma oly sok vitát kiváltó szovjet hősi emlékművet,¹¹¹ amelynek ünnepélyes felavatására – a Vigadó téri és a Gellért téri emlékművekkel egy napon – 1945. május elsején került sor, Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök, Malinovszkij marsall és hatalmas tömeg jelenlétében.¹¹² Ez a többszázazres tömeg¹¹³ több irányból vonult föl az Andrássy úton a Hősök terére, hogy meghallgassa a miniszterelnök mellett a kommunista Rákosi Mátyás, a

108 Újra lesz Körönd és Oktogon. *Népszava* 1945. febr. 21. 3.

109 Hírek. Utcaelnevezések. *Népszava* 1945. ápr. 19. 4.

110 Magyar Nemzet 1945. máj. 2. 2.

111 Tüntetés az irredenta szobrok előtt. *Kossuth Népe* 1945. máj. 8. 6.

112 Magyar Nemzet 1945. máj. 3. 3.

113 Losonczy Géza a központi kommunista napilapban egyenesen félmillió felvonulásról írt. *Szabad Nép* 1945. máj. 3. 1.

szociáldemokrata Szakasits Árpád és a szakszervezetek nevében szónokló, amúgy kommunista Kossa István beszédeit.¹¹⁴ A szociáldemokraták budapesti titkára nyilatkozatából tudjuk, hogy a fiatalok élőképekkel készültek, amelyek között szerepelt a tüzes trónon ülő Dózsa is. Ez is mutatja, hogy a felvonulók számára Dózsa a történelmi példaképek közé tartozott.¹¹⁵

A hatalmas baloldali tömeg egy részének akciójaként döntötték le Werbőczy szobrát 1945. május elsején. A márványszobor nyakába kötelet kötöttek, majd lehúzták talapzatáról, hogy az alak fejfel a földbe fúródott. A ledöntött szobor talapzatára feliratos táblát tettek: „Dózsa György emlékére”. (Egy visszaemlékező egész kis versezetről tudott: „Ugye mostan lóg az orrod / Meghozták a földreformot.”)¹¹⁶ Az esetről készült fényképeken beazonosítható a Magyar Kommunista Párt IV. kerületi titkára mint a szobordöntő akció egyik aktív levezénylője,¹¹⁷ és abban is sok igazság van, amit Pótó János ír az 1945-ös hasonló események politikai háttéréről: „A baloldali pártok ekkor még szovjet segítséggel sem voltak olyan erősek, hogy demokratikus úton ériék el a nekik nem tetsző művek eltávolítását, ezért az utcára küldött embereik egyszerűen ledöntötték és összetörték őket. A kommunista vezetésű rendőrség pedig »természetesen« sohasem találta meg a tetteseket.” Ezek az akciók valóban tekinthetők erőfitogtatásnak és fenyegető üzenetnek a régi rend és az egyház képviselői számára,¹¹⁸ Werbőczy esetében azonban nem kizárólag kommunista háttérű, és főleg nem szovjet ösztönzésű múltátértelmezésről volt szó.

Dózsa György alakja régtől fogva fontos történelmi előkép volt a baloldal számára. A Dózsa szellemét megidéző Petőfi vagy a „népért síró bús, bocskoros nemes” Ady egyaránt pozitív példaként hivatkoztak rá. A magát 1907-ben egyenesen Dózsa unokájának deklaráló Ady saját kora úri politikusait Werbőczy mai utódaiként ábrázolta egy 1914-es versében, amit annak a polgári radikális Szende Pálnak ajánlott, aki még 1907-ben a *Huszedik Század* hasábjain heves támadást intézett Werbőczy ellen, kiemelve magánemberi gyengeségeit és politikusi hibáit.¹¹⁹ A Dózsa-jelkép Szabó Dezső révén további jelentéstartalmakkal gazdagodott. Az 1923-ban megjelent, *A magyar paraszt* című esszéjében Szabó a maga sajátos ideológiáját kötötte össze a Dózsa-felkeléssel. A más szempontból is kulcsfontosságú írás (ebben nevezte görénykurzusnak az ellenforradalmi rendszert) abból a tételtől indul ki, hogy „a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj”, szemben a számos idegen elemet magába olvasztó nemességgel. Szabó a történelmi figura alakját pedig összekötötte a „magyar faj” lényegével, azt állítva, hogy „Dózsa György felkelése napjainkig a magyarság legmélyebb, legegységesebb és célú életnyil-

114 Népszava 1945. máj. 3. 1.

115 Népszava 1945. ápr. 29. 5.

116 Idézi: Pótó J.: i. m. (23. jz.) 58–59.

117 Uo. 58.

118 Pótó János: Rendszerváltások és emlékművek. Budapesti Negyed 9. évf. 2–3. sz. (2001. nyár-ősz) 230.

119 Szende Pál: Werbőczy. 2. kiad. Prager, Wien–Leipzig, 1933.

vánulása volt. [...] Dózsa György halála, még ha a szenvedésének módja legenda is, a magyarság tragédiájának egyetemes, egyetlenül kifejező szimbóluma.”¹²⁰

Szabó gondolatai ebben a tekintetben is nagy hatást gyakoroltak. Féja Géza például húsz évvel később arról értekezett, hevesen bírálva Prohászka Lajos *Vándor és bujdosó* című szellemtörténeti munkáját, hogy a laikus vallásosság és a huszitizmus, mint a protestantizmus előképei, „Budai Nagy Antal és Dózsa György történelmi vállalkozásában a magyar tömegek emberi és nemzeti manifestációjává nőttek”.¹²¹ A történelmi problémát aktualizálva kijelentette: „Dózsa György vállalkozásának voltak nemzeti és népi forradalmi célkitűzései. Nemzeti gondolatát úgy foglalhatjuk össze, hogy »Magyarország a magyaroké«. A népi jellegű, demokratikus nemzetfelfogás kialakulását azonban megtörte a parasztfelkelés leverése: „Az Aranybullát a szélesebb közönség nevében kényszerítették ki a köznemesek; a magyar közösségi gondolat Budai Nagy Antal és Dózsa célkitűzéseiben még átfogóbb lett. Dózsa vállalkozása azonban vérbe fült, s Verbőczy megteremtette a rendi öncélúságot.”¹²²

Veres Péter is amellet érvelt, hogy a nemzetet a néppel azonosnak kell tekinteni. Történeti érvelése szerint Árpád szabad magyarjaiból büntetésből lett földhözragadt jobbágy, mert „nem akarták elfogadni az idegen hűbéri rendszert, az idegen urakat és az idegen tulajdonjogi fogalmakat”. A törzsökös magyar parasztság és az idegen urak szembeállítását a 19–20. századból vett példákban is jelentkezett: „Büntetéseket különben mi már azóta is kaptunk. Nemcsak Zsigmondtól, nemcsak Werbőczytól, nemcsak Habsburg Lipóttól, hanem a Tisza-uraktól, sőt Bethlen Istvántól is. A Tiszák Kossuthhoz és a 48-hoz való konok hűségünket azzal büntették, hogy nem adtak utat, vasutat, iskolát és választójogot, ellenben ráncszabadították az élelmes idegeneket, a zsidó polgárokat és a germán hivatalnokokat. Emez pedig 1918-ért lekötötte kezünket-lábunkat, elvette még a Tiszáktól örökölt kevéske szabadságunkat is, ráadásul pedig kartelleket, monopóliumokat és lerázhatatlan, hazug, szolgállelkű és tudatlan politikusokat rakott a nyakunkba.” Veres végső követelésként az ország feletti népi uralmat fogalmazta meg: „mi ragaszkodunk hozzá, hogy nemcsak jött-magyarok, nemcsak lett-magyarok, hanem igazi történelmi magyarok vagyunk. Ez nem érdem, nem is hencegünk vele, csak tény, csak adottság. A mai világban, az új nacionalizmus korában, a népi eszme korában joggal mondhatjuk, hogy nemcsak a nép a mienk, hanem az ország, a magyarok szállása is, mert hiszen *a magyarok mi vagyunk*.” (Kiemelés tőlem – B. I.) Az ország irányításának igényét azzal az érveléssel is alátámasztotta, hogy a parasztság vitte véghez az igazi honfoglalást, ti. a föld megművelésének örökös, fáradságos munkáját.¹²³

120 Szabó Dezső: A magyar paraszt. In: *Uő: Az egész látóhatár. Tanulmányok. I. Magyar Élet*, Bp., 1939. 258–284. Az idézetek helye: 259. és 272. Itt szeretnék ismét köszönetet mondani Papp István barátomnak a népi gondolkodók Dózsa-képével kapcsolatban nyújtott értékes segítségéért.

121 Féja Géza: Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégibb időktől 1772-ig. 3. kiad. Magyar Élet, Bp., 1943. 10.

122 Uo. 30–31.

123 Veres Péter: Parasztsors, magyar sors. 3. kiad. Magyar Élet, Bp., 1944. 8–9.

Az a mód, ahogy a népiek újnacionalizmusa egyik fő történeti elődjének és példaképének állította be a Dózsa-felkelést, olykor a modernebb szemléletű történeti munkákra is támaszkodott. Itt persze nem elsősorban a szociáldemokratából lett nyilas történész, Málnási Ödön Werbőczy-ellenes írására¹²⁴ gondolhatunk, hanem a nagy példányszámban megjelent, valóban nagy hatású *Magyar történetre*, vagyis a „Hóman–Szekfü” vonatkozó részére. A Szekfü által írt rövid összegzés szerint „a politikai nemzetet összetartotta, ez a Hármaskönyv nagy érdeme; a népet kettészakította, ez nagy vétke, melyet Werbőczy akkor követett el, mikor munkáját az 1514. évi országgyűlésre benyújtva, az utolsó pillanatban beleillesztette ez országgyűlés jobbággyellenes határozatait. A Dózsaék elleni véres bosszút ő örökítette meg századokra. Amit az 1514. évi törvény csak alkalmilag fejez ki, azt ő jogi éllel kifejti és ki is bővíti.”¹²⁵ Szekfünek a Dózsa-felkelésről írt gondolatait azután más szerzők is követték, így a kommunista Mód Aladár,¹²⁶ vagy Kovács Imre, akik teljesen a *Magyar történet* szerint foglalták össze a jobbággyok terheit. Kovács ezek után azt is kijelentette, hogy „hiába volt Werbőczy nagy tudós és nagy jogász: nem tudott saját osztályának érdekein felülemelkedve, az egész magyar nemzet érdekében dolgozni. Osztálygatlásai megakadályozták ebben.” Werbőczy ráadásul nem csupán a parasztság „röghöz kötésében” volt elmarasztalható, hanem közvetve egy össznemzeti katasztrófában is: „nem kétséges, hogyha a parasztság szabad fejlődését és polgáriásodását: negyedik renddé alakulását megengedik, akkor a 120 000 rákosi paraszt Mohácsnál sorakozik fel és a csata sorsa talán másként alakul. De másként alakult volna az ország sorsa is...”¹²⁷

Természetesen a tudományosság mai mércéjének megfelelő gondolatok is kikerültek a népiek tolla alól. Erdei Ferenc például arról értekezett, hogy a magyar társadalomfejlődés részben Werbőczy miatt lett annyira más, mint a nyugat-európai. Felfogása szerint ugyan már kezdetben jellemző volt Magyarországon, hogy a parasztság társadalomalatti csoportként élt, mert a nemesség szinte a szabadok teljességét átfogó, a nyugatinál sokkal szélesebb társadalmi réteggé alakult ki. Ez azonban megmaradt később is. „A nemesi vármegye és a Werbőczy-féle nemesi jog volt az a két tényező, amely intézményesítette a magyar jobbágyság társadalomalattiságát. Az egyik a nemesi önkormányzatban olyan önálló és föltétlen hatalmú nemesi szervezetet létesített, amely a jobbágyságot minden lépésben a maga társadalma alatt tartotta, a másik pedig a nemesi nemzet egész jogállását emelte elérhetetlenül magasra a jobbágyságé fölé.” Mindennek a társadalom merev kettéosztódásán túlmenően az a következménye is lett Erdei szerint, hogy a „túlfej-

124 Málnási Ödön: Werbőczy István és hármaskönyve. Klny. a *Szép Szó* „Mai magyarok régi magyarokról” c. könyvnap kiadványából (szerk. Fejtő Ferenc). Cserépfalvi, Bp., 1936.

125 Hóman Bálint–Szekfü Gyula: *Magyar történet*. 2., bőv. kiad. III. Egyetemi Ny., Bp., [1935.] 434. Érdemes megjegyezni, hogy Werbőczy első életrajzírója, ifj. Palugyay Imre 1842-ben még kevésbé tulajdonította az általa is elítélt törvényt („örökre mocska törvénykönyvünknek”) Werbőczy vétkének, sokkal inkább az akkori nagyurak döntését látta benne. Ifj. Palugyay Imre: Werbőczy István’ rövid életrajza. Ivanics Zsigmond, Buda, 1842. 3–4.

126 Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bartsch Sándor, Bp., 1943. 19.

127 Kovács Imre: A néma forradalom. Cserépfalvi, Bp., 1937. 50–51.

lődött” nemesi rend magába olvasztotta azokat a csoportokat, melyek a polgári fejlődés elindítói lehettek volna.¹²⁸ Az 1945 után Veres Péterrel, Kovács Imrével és Erdeivel azonos pártban, a Nemzeti Parasztpártban működő Bibó István tézisei a „parasztgyűlölő magyar kisnemes”-ről¹²⁹ szintén ide vezethetők vissza.

1945 tavaszán, a vesztes háborút követően, a parasztság földhöz juttatásának időszakában az „ezeréves szolgaságból felszabadult” parasztságra hivatkozó politikai pártok számára a Dózsa–Werbőczy ellentétpár látványosan tette világossá a régi és az új világ közötti különbséget. A Petőfi, Ady vagy Derkovits nyomán Dózsát a maga történeti előképének valló baloldal számára Werbőczy csakis a letűnt és félreíltandó történelmi erők jelképe lehetett.¹³⁰ A május elsejei felvonulók sem csak kommunisták voltak, és nem csupán a *Szabad Nép* fogadta elégtétellel a Werbőczy-szobor porba hullását. A kommunista pártlap szerint a tömeg Dózsának szolgáltatott igazságot,¹³¹ de a koalíciós háttérű *Szabadság* is hasonlóképp értékelte az eseményeket: „Budapest demokratikusan gondolkodó közönsége nem tűri, hogy terein az elnyomatás évszázadainak hazug emlékművei álljanak”.¹³² A szociáldemokrata *Népszava* jelezte, hogy a jövőbeli hasonló akcióknál a művek esztétikai értékétől függően a letűnt múlt emlékműveit „diribdarabra törjük” vagy pedig múzeumba visszük „a rokka és a rézbalta mellé”. A cikkíró mégis úgy gondolta, hogy a népnek „ne kelljen olyan szobrok, emlékművek mellett járnia, olyan utcákon közlekednie, amelyek az egykor uralkodó osztály bűnös, elfogult, vélt jogait minden eszközzel, tehát terrorral és gyilkossággal akarták megőrizni”.¹³³ A *Kossuth Népe* ugyan elítélte az erőszakos akciót, de mivel nem esztétikai, hanem politikai műveletnek tartotta, az emlékmű eltávolítását szintén egyfajta történelmi igazságtételnek érezte: „Werbőczy jelképe annak a gyilkos politikai rendszernek, amely a magyarok tízezreit tette földönfutókká. Május elsején nem csupán a szobor dőlt össze, hanem megsemmisült minden erőszak és jogfosztás, amely össze-függött a középkori magyar rendi uralom törvényhozójának nevével.”¹³⁴

A *Szabadság* egy másik írása is kifejezetten szembeállította Werbőczyt és Dózsát: „Ledőlt a szobor, megdőlt az úri Magyarország uralma. A mérközést mégsem nyerte meg Werbőczy: Dózsa a győztes! [...] Hosszú az idő, de mégis elérkezett. Elégtételt kapott a megcsalt, megkínzott, sokat szenvedett parasztság, de ez még mindig kevés, az igazi elégtétel még hátra van: Werbőczy úri törvényei helyett meg kell csinálni a nép törvényeit.”¹³⁵

128 *Erdei Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Franklin, Bp., 1942. 33–36.

129 *Bibó István*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. [1948] In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. Vál. Huszár Tibor. II. 1945–1949. Magvető, Bp., 1986. 574.

130 Egy tipikusan aktualizáló példa: Dózsa Szapolyai és Werbőczy tüzes trónon elégették, mert emberi jogokat követelt a jobbágyságnak. *Kossuth Népe* 1945. máj. 13. 8.

131 Hírek. „Dózsa György emlékére”. *Szabad Nép* 1945. máj. 3. 3.

132 Ledőlt szobrok. *Szabadság* 1945. máj. 3. 4.

133 Werbőczy. *Népszava* 1945. máj. 4. 3.

134 „Ítélt a nép”. *Kossuth Népe* 1945. máj. 4. 5.

135 Idézi: *Sinkó Katalin*: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. Szerk. György Péter–Turai Hedvig. Corvina, Bp., 1992. 67. Vö.: *Póto J.*: Az emlékeztetés helyei i. m. (23. jz.) 58.

A kor baloldali történelemszemlélete Werbőczyt a „megbukott úri rend” jelképének látta, és alakját a népelnyomás időtlen szinonimájaként kárhoztatták.¹³⁶ Vele szemben, az ő szimbolikus alakjának szintén jelképi erejű ellenpólusaként pedig igyekeztek Dózsa emlékét magasztalni. Láttuk, már a szobordöntők is „Dózsa György emlékére” pusztították el Werbőczy emlékművét, és pár napra rá különböző pártok részéről is felmerült, hogy meg kell ünnepelni Dózsa emlékét. 1945. május 13-án délelőtt a baloldali ifjúsági szervezet, a MADISZ szervezett emléktüntetést „a magyar szegényparaszság nagy mártírjának” tiszteletére a ledöntött Werbőczy-szobor előtt,¹³⁷ majd a szociáldemokrata *Népszava* kezdeményezett gyűjtést olvasói között Ady és Dózsa szobrára: „Ódon talapzatokon, szoboralakban, fővárosszerte hemzseg a múlt minden kísértete, következzenek végre most sorra a mi eszményeink!”¹³⁸

Nem meglepő módon különösen a Nemzeti Parasztpárt járt az élen a Dózsa-féle parasztfelkelés emlékének népszerűsítésében. Cegléden, az 1514-es események kiindulópontján 1945. május 13-án hatalmas Dózsa-ünnepséget szerveztek. Már a dekoráció is a baloldali, forradalmi történelemszemléletet követte, hiszen a több ezer résztvevő Budai Nagy Antal, Lőrinc pap, Táncsics, Petőfi, Ady, Szántó Kovács János és Áchim András portréival nézhetett szembe. A parasztpárti vezetők, Kovács Imre, Darvas József, Veres Péter és Erdei Ferenc beszédeiben pedig az aktuálpolitikai szempontok szerint eltorzított történelmi emlékek felidézése aktuális politikai üzenetekre adott lehetőséget.¹³⁹ (A korszak kétarcúságát mutatja, hogy ugyanekkor a kiscgazdákhöz közel álló *Magyar Nemzet* szakszerű és tárgyilagos történelmi összefoglalást jelentetett meg a Dózsa-forradalom társadalmi hátteréről.)¹⁴⁰

Werbőczy alakjának a legyőzött és nyomaiban is felszámolni kívánt régi rendszer, az úri rend jelképeként már a kommunista hatalomátvétel előtt pusztulnia kellett a közterekről. Lassanként máshonnan is eltávolították a Werbőczy-emlékeket: Szegeden a Pantheon szoborcsarnokából leszedték Margó Ede bronz emléktábláját, és eltávolították a budapesti Igazságügyi Palota előcsarnokában 1937-ben

136 Mindegy, hogy ki a modern Werbőczy, Gömbös vagy Szálasi – harsogott például a *Népszava* a földmunkás-szervezetek május 5-i országos kongresszusát beharangozó cikkében. *Takács József*: Dózsa népe megmozdult. *Népszava* 1945. máj. 4. 1.

137 Hírek. „Dózsa-ünnepség a Werbőczy-szobor előtt. Szabad Nép 1945. máj. 8. 6.

138 Állítsunk szobrot Adynak és Dózsa Györgynek. *Népszava* 1945. máj. 13. 5.

139 Erdei szerint: „Végtelenül keserves és rosszemlékű négy évszázadtól tudta volna talán megmenteni a magyarságot Dózsa győztes forradalma, a forradalmat azonban leverték s utána Mohács következett.” Veres pedig sajtóbeszámolóik szerint azt hangsúlyozta, hogy Leninnek, Sztálinnak és az orosz hadseregnek köszönhetjük, hogy ma szabadon beszélhetünk. Az ünnepségen egyébként az ifjú Vitányi Iván egy Illyés-verset szavalt. *Magyar Nemzet* 1945. máj. 15. 2.; Kossuth Népe 1945. máj. 13. 8.; Dózsa-ünnepség Cegléden. *Új Szó* 1945. máj. 15. 4.; A ceglédi Dózsa-ünnep. Kossuth Népe 1945. máj. 15. 6.; Dózsa-emléktünetpély Cegléden a munkás-paraszt egység jegyében. Szabad Nép 1945. máj. 15. 2.

140 *Mérei Gyula*: A Dózsa-forradalom társadalmi háttere. *Magyar Nemzet* 1945. máj. 13. 5.

felállított márvány Horvay-büszttöt is.¹⁴¹ Az a történelmi figura, aki a 19. századi nacionalizmus számára a rendi jogok és a jogtudomány jeles képviselőjének számított, az 1945 utáni hatalom számára mint egy meghaladott, elnyomó korszak reprezentánsa csak negatív szereplőként lehetett része a történelmi hivatkozásoknak.

IVÁN BERTÉNYI JR.
THERE STOOD FOR 37 YEARS
ISTVÁN WERBŐCZY'S STATUE IN BUDAPEST

The book "Tripartitum", which was published in 1517 after the suppression of the revolt led by Dózsa, summarized the rights of the nobles and its writer, István Werbőczy became accordingly a well-known and popular figure among the Hungarian nobility.

Although the transformations in 1848 swept away the regime of estates, the authority of Werbőczy as a jurist survived.

Consequently it was not surprising that when the emperor Francis Joseph donated ten monuments to Budapest in 1897, the statue of Werbőczy was among them.

The study deals with the history of the monument's erection. The author aims to interpret the circumstances of the emperor's donation in the wider context of 19th century Hungarian nation-building and tries to explain the inclusion of scholars and artists among the ten Hungarian historical figures.

Regarding the problems by the erection of this monument, the rather complicate selection of the site is being dealt with beside the details of the artistic carrier of the sculptor Gyula Donáth.

The removal of the statue reveals further interesting facts; namely that it was a group of leftist demonstrators that brought down the monument standing on the Ferenciek tere on the 1st of May 1945.

The second part of the study demonstrates that while during the Communist regime in 1919 the statue of Werbőczy was only covered by a red cloth like practically all the other historical monuments, in 1945 it was not only the Communists who cast an evil eye on it. Referring and citing poets like Petőfi or Ady the new, peasantry-centered view of the nation that characterised the populist writers regarded Dózsa as a hero, consequently they promptly rejected the tradition of the bourgeois national idea considering it of noble origin thus casting a long shadow upon the historical memory of Werbőczy.

During the much debated turn of 1945 the lines of division between the ideas of the historical past and the concepts of the nascent new Hungary in the field of symbolic politics were partly relocated, partly intensified.

141 Ugyanakkor a Parlament egyik nem különösebben feltűnő helyén, a déli főhomlokzaton a balról az ötödik helyen lévő szobor, mely Werbőczyt Magyarország nádoraként ábrázolta, a kommunista korszakban is a helyén maradt. *Prohászka L.: Szoborsorsok i. m. (59. jz.) 52. és Uő: Szoborhistóriák i. m. (59. jz.) 54.*

A nemzeti-legionárius állam ideológus újságírói: a filozófus és az antifilozófus, a történész és a szociológus*

Ezerkilencszáznegyven szeptember 14-én királyi dekrétum proklamálta a nemzeti-legionárius román államot, ez lett „a legionárius forradalom” első vívmánya. Az államvezető és egyben a minisztertanács elnöke Ion Antonescu tábornok, alelnöke Horia Sima, a Szent Mihály Arkangyal Légió, másképpen a Vasgárda parancsnoka. Ez az esemény is a sokat emlegetett, jellegzetes román paradoxonok egyike. Egyfelől igaz ugyan, hogy a Vasgárda a harmadik nagy, európai fasiszta mozgalom, de az olasz és német fasizmus parlamentáris úton, illetőleg bizonyos látszatok megőrzésével került hatalomra. Másfelől a Vasgárdát a király már korábban megtizedelte, azaz a gárda elvesztette elitjét, és a népi humor szerint olyan lett, mint a krumpli: a java a föld alatt volt. Csakhogy a karizmatikus vezér, a Kapitány, Corneliu Zelea Codreanu holtában is legitimálta mindazt, ami történt. 1927-ben ötödmagával alapította meg a Légiót, és 1937-ben a decemberi választások után elmondhatták: öten voltunk, egymilliónyan vagyunk. Igaz, csak a harmadik helyen végeztek, a liberálisok és a parasztpártiak mögött, de így is felborították a hagyományos váltógazdaságot, mivel II. Károly király a Parasztpártot jó ideje nem tartotta kormányképesnek, most éppen azért, mert vezetője, Iuliu Maniu a választási kampányban megnemtámadási szerződést kötött Codreanuval, ez pedig nem titkoltan totális államot akart, és mozgalma már a korrupt demokráciával szemben intézményesítette a politikai gyilkosságokat.

Codreanu még 1924-ben lelőtte a jászvásári rendőrfőnököt, mert az keményen megtorolta az antiszemita kilengéseket. 1933 végén három legionárius, Nicolae Constantinescu, Ion Caranica és Doru Belimace meggyilkolta Ion Duca miniszterelnököt, mert a választások előtt betiltotta a Légiót. A gyilkossággal beléptek a legionárius mitológiába, a hármójuk nevéből alkotott szó: Nicador, maga is személynévvé vált. 1936-ban tíz legionárius, az ugyancsak legendává váló decemvirek, meggyilkolták a Vasgárdából kivált és vele szembefordult disszidens mozgalom fejét, M. Stelescut. Ezután a király lépése következett. Amikor látta, hogy 1937 elején a spanyol polgárháborúban elesett két legionárius vezetőt, Ioan Moțát és Vasile Marint milyen hatalmas tömeg kísérte utolsó útjára, felajánlotta a miniszterelnökséget Codreanunak, és cserébe a kapitányi tisztséget kérte magának. A Kapitány nem engedett, nem akart az elhasznált miniszterelnökök sorsára jutni, a választások után békét hirdetett, csakhogy a király 1938 elején bevezette a maga

* A jelen dolgozat két nagyobb, a Vasgárdával, valamint Emil Cioran életével és művével foglalkozó munka előtanulmánya.

diktatúráját, majd Codreanu és vezérkarát perbe fogatta, november 29-ről 30-ára virradó éjszaka pedig a Kapitányt a nicadorokkal és decemvirekkel együtt megölette. Ezért 1939. szeptember 21-én a „Bosszúállók Csapata” lelőtte a korábbi gyilkosságokat levezenylő miniszterelnököt, Armand Călinescut. Válaszként a király rögtön megtizedeltette a börtönben fogva tartott legionáriusokat, a tetemeket pedig közszemlére tették. A király a maga diktatúráját népszavazással szentesítette, de Besszarabia és Észak-Erdély elvesztése után uralkodói tekintélye, semlegességi politikája hitelét veszítette. 1940. szeptember 6-án a német orientációt képviselő Antonescu tábornok arra kényszerítette, hogy fiának, Mihálynak engedje át a trónt, és ezek után Bukarest népe kiment az utcára. Természetesen, az elsők között ismert legionáriusok, már csak azért is, hogy feledtessék korábbi alkudozásait a hatalommal, hiszen a király a németekkel való jó viszony érdekében legionáriusokat is bevett a kormányba, köztük a Codreanu-utód gárdavezér Simát, aki azonban a bécsi döntés előtt eltűnt, és szeptember elején puccsot szervezett Brassóból. A puccs, a „Marcia su Roma” modelljét követve végül mégis megvalósult, és szeptember 6-át rögtön elnevezték a „Legionárius Győzelem Napjá”-nak. Jellegzetes kettős hatalom jött létre, amely 1941. január végéig tartott, amikor Antonescu felszámolta a Légiót.

A „legionárius forradalommal” a legionárius publicisztika is megújult. Paradox módon erről a forradalomról a publicisztikában a legjobb elemzést az adta, aki korábban megtagadta a Vaszgárdát, hirtelen megtért, már szeptember 7-én, de nem véglegesen: N. Crainic.¹ Igaz, most – október 8-án – megvallotta, hogy Codreanuval kölcsönösen meg is gyűlölték egymást. Károly király sem tudta volna jobban megvallani: a karlista diktatúra célja nem volt más, mint a jobboldali eszmék kompromittálása baloldali emberekkel. Crainic elvetette Codreanu módszereit, de most rátapintott a lényegre: a Kapitány által hozott többlet nem az eszmékben rejlik, mert eszméi mindenkinek lehetnek, hanem „a kegyetlen fegyelemben”. A legionárius uralom nem szervezés, hanem lelki azonosulás kérdése. A legionárius rendszer a demokratikus rezsim bomlása és a kommunista sötétség között helyezhető el. Ez a gyermekek világa, mert az önfeláldozás szelleme a gyermeki naivitáson nyugszik. Ezért „Romániában nem a gyermekek üdvözülnek a szülők által, hanem a szülők a gyermek által”. Viszont ott a kétely, mert „a jelen európai helyzetben a Vaszgárda az utolsó kártya, amelyet a román állam mint önálló politikai személyiség kijátszik. Borzalommal tölthet el, hogy mi jöhet utána.”² Az üdvözítő gyermekek gyermeteg naivitása nem ismert határokat. 1941 januárjának elején egy nyugdíjas bíró feleségével és lányával meglátogatta Hudiță-t, Maniu bizalmasát, és a beszélgetés hevében, miután sejtelmesen jelezte, hogy a tábornok és a Vaszgárda közötti szakítás hamar bekövetkezik, és jó lenne, ha házigazdája vigyázna magára, a bölcsészlány atyja szavait a következő kijelentéssel nyomatékosította: „Ha

1 *Nichifor Crainic*: Scurtă recapitulare. <http://www.miscarea.net/w/?p=4208> (a letöltés ideje: 2013. szept. 30.).

2 *Idea care ucide*. Szerk. Constantin Petculescu–Alexandru Florian. Noua Alternativă, București, 1994. 317–322.

a fészek [gárdista sejt], amelynek tagja vagyok, azt kívánná, hogy apámat lelőjem, habozás nélkül megtenném.”³ Hogyan fordultak szembe az apák világával az értelmiségi gyerekek, akik egyébként tehetséges értelmiségiek voltak – ezt mutatom be az alábbiakban négy portréval.

Constantin Noica, a filozófus

A szélsőséges dacreakcióra Constantin Noica a példa. Ha kvalitásait tekintjük, ő a legionárius forradalom első két hónapjának vezérpublicistája. Korábban Cioran és Eliade mellett és mögött csak fontoskodó másodhegedűsként jelenhetett meg, most egyrészt magát kellett meghaladnia, másrészt a korabeli szómámort mérsékelnie, miközben – ő, a sejtelmes filozófiai okfejtések ínyence – szerfölött kemény kijelentéseket tett. Egyszerű szavai és kifejezései valamiféle szavakon túli világot sejtettek. Úgy tett, mintha ennek a világnak az üzenetét hozná: a Történelemét. Nem véletlen, hogy a bibliafordító Gala Galaction éppen Noica cikkeiből akarta megismerni a legionárius értékeket és a legionárius ideológia belsősegeit.⁴ De vajon mennyire sikerülhetett?

Noica korábban is jobbra húzott, akkor is, amikor a *vita contemplativa* szellemi örömeit kereste, de úgy, hogy azokat, akik *vita activát* éltek, egyfajta irigységgel figyelte, így aztán, amikor Párizsban megtudta, hogy Codreanu meggyilkolták, csatlakozott a Légiohoz. Lélekben már korábban ott volt, Moța és Marin spanyolföldi halála mélyen hatott rá. Igaz, temetésük napján némi habozás után össze akart jönni felesége barátnőjével, Theával, de a csók kísérleténél nem jutott tovább, ám így is mély lelkiismeret-furdalással távozhatott.⁵ A racionalista ateistából spiritualista istenkereső lett. 1938 januárjában Eugen Ionescu (a majdani Ionesco) úgy nyilatkozott róla egyik levelében, hogy „a Cioran által démonizált lótetűk kezében van, és senki sem tudja onnan kivenni”.⁶ Igaz, Noica ekkor még tudatosan kerülte azt a fészket, amelyben Cioran, Neagu Djuvara, Faust Brădescu tevékenykedtek.⁷ Viszont barátja, M. Polihroniade karrierizmusát sem akarta utánozni. Sőt mintha őt bírálná: „Közlünk, akik e világban élünk, senki sem keresztény. A legkevésbé keresztény az, aki ennek a világnak a céljait annak a világnak a céljaival akarja megbékíteni, amely túl van rajta.”⁸ Ezzel egyben Mircea Eliadénak is üzent, aki szerint Codreanu küldetése „Románia megbékítése Istennel”.⁹ Miután barátja, Eliade és mestere, Nae Ionescu nemsokára, 1938 végén megbékéltek – papíron, hűségnyilatkozatban – a helyzettel, megtagadták a Vaszgárdát, Noicát barátja, Petre

3 Ioan Hudiță: Jurnal politic. 7 septembrie 1940–8 februarie 1941. Szerk. Dan Berindei. Institutul European, Iași, 2000. 222.

4 Gala Galaction: Jurnal. IV. Albatros, București, 2000. 42.

5 Mihail Sebastian: Jurnal 1935–1944. Humanitas, București, 1996. 113.

6 Sorin Lavric: Noica și mișcarea legionară. București, 2007. 148.

7 Uo. 158.

8 C. Noica: Ofensiva ciclopilor. Ultima oră 1939. ápr. 18. 93. sz.

9 Claudio Mutti: Les plumes de l'Archange. Hérodote, Chalon-sur-Saône, 1993. 86.

Comarnescu figyelmeztette: „A benned lévő kereszténynek és filozófusnak vége, ha bálványimádásba esik” – a Codreanu-bálvány imádásába. Noica válasza: nem érdekli Eliade és Ionescu „ismert körülmények közötti aposztáziája”, hanem csak „méltó akarok lenni arra az áldozatra, amelyet egy közülünk [Codreanu] valamenynyitünkért vállalt”.¹⁰ Majd miután 1939 őszén Polihroniade is a Károly által elrendelt börtönmészárlás áldozata lett, és miután a hamarosan megváltozott politikai széljárás nyomán a Vaszgárda megindult a hatalom felé, Noica 1940 augusztusának elején az „Itt vagyok” (*Adsum*) című egyszemélyes lapja egyetlen számában tudatta, hogy a holtak az embert tovább küldik, megtisztítják, életre hívják.¹¹

„Higgy!” – 1940-ben Noicának ezzel a vezércikkével indult újra az „Angyali Üdvözlés” (*Buna Vestire*) szeptember 9-én, és az üzenet baljósan hangzott: „Az embert köti mindaz, ami megtörtént és mindaz, ami nem történt meg a világban, amelynek része vagy.”¹² És hogy megtörténjen: „Legyetek félelmetesen jók!”¹³ Annál is inkább, mert „két és fél évig a Légio minden tiszta lélekben tudatosította a szégyenét annak, hogy nem vetették börtönbe”.¹⁴ Most viszont a Légio a beteljesedő forradalom. Sima ugyan nem adott kormányprogramot, de megújította a szegénységi fogadalmat, és így a Légio „a kormányzással a legnagyobb áldozatot hozza”, ám közben ott a kétely: mi lesz, „ha a román anyag ellenáll”?¹⁵ Noica Simát visszhangozta sejtelmesen, amikor feltette a kérdést, „hogyan, csak most veszítettük el Erdély felét? Nem veszítettük-e el 1938 februárjában? [– amikor bevezették a királyi diktatúrát.] Nem veszítettük-e el 1938. november 29-én? [– amikor megölték Codreanut.] Langyos emberek, késleltetett időzítésű bombák! Nem értették meg, hogy miért szenved a Légio, azt sem, hogy miért hisz. Később megértitek. De ti mindig későn jöttök!”¹⁶ A fontoskodó okfejtések mögött felsejlik a kor valósága és annak észlelése: a lakosság a Vaszgárdától függetlenül a maga életét akarta élni. Noica oroszlósza Bukarest földi javakban dúskáló népét: „Ha a főváros polgármestere lennék, mindent megtennék, hogy felrázzam: hetente kétszer légiriadót rendelnék el, elvenném a vizet és az áramot akkor, amikor a világ – az ő világuk! – nekik a legkedvesebb. Bezárnám az éjszakai lokálokat és fekete bőjtre kényszeríteném őket. De ha nem ébrednének fel, költözzön el a főváros. Aludjanak csak örökké a Pompeiijükben. Aludjanak a Szodomájukban!”¹⁷

Románia legionarizálása – fejtegette – az elitek műve, „az elitek száma korlátozott, de bővíthető, mert ugyan a Kapitány a Moța–Marin Testület létszámát 10 ezerben határozta meg, mindenki törekedjen arra, hogy ő legyen a 10 001”.¹⁸ Tudjuk, láttuk, ebből a törekvésből sarjadtak a nagy gyilkosságok is: a büntetések – le-

10 Petre Comarnescu: Pagini de jurnal. I. Noul Orfeu, București, 2003. 210–214.

11 Ideea care ucide i. m. (2. jz.) 300.

12 Constantin Noica: Crede. Buna Vestire 1940. szept. 9. 1. sz.

13 Uő: Fiți înfricoșitor de buni! Buna Vestire 1940. szept. 10. 2. sz.

14 Uő: „Este necinstit sufletește...” Buna Vestire 1940. szept. 11. 3. sz.

15 Uő: Anul I., ziua întâi. Buna Vestire 1940. szept. 17. 8. sz.

16 Uő: Pentru cel care nu înțelege. Buna Vestire 1940. szept. 18. 9. sz.

17 Uő: Ierusalime... Ierusalime. Buna Vestire 1940. szept. 19. 10. sz.

18 Uő: 10 001. Buna Vestire 1940. szept. 20. 11. sz.

gionárius kifejezéssel. „De az állam [*cetate* < *civitas*] lelke követelte meg azoktól, akik büntettek, hogy bűnhődjenek. [Mármint azok, akik itt ezen a világon ölték, a túlvilágon elkárhozzanak.] Értitek micsoda drámát jelent ez egy keresztény ember tudatában? Hiszen az ember elveszti a lelkét, hogy megtisztítsa nemzete lelkét. És igaz, az egyház nem engedi meg az embernek, hogy elveszítse a lelkét. De mekkora nemzetszeretetnek kell lennie azok szívében, akik ezt tudják, és mégis teszik!” Mármint büntetnek. (Büntetni legionárius nyelven azt jelenti: ölni.) „Vajon megérdemeljük-e egyszer, hogy Moța és Codreanu ily sokat kockáztasson?” A hitetlen régi világ pedig csak figyelmezzon Simára, aki így figyelmeztet: „Ne tegyétek próbára annak a nemzetnek a türelmét, amelyet megfeszítettetek, mert különben senki sem tudja megállítani a sokat próbált türelem elvadulását.”¹⁹ Ha az „állam lelke” kifejezésben az államot jelölő kifejezés: *cetate* < *civitas* formájára figyelünk, akkor az abban lévő tartalom Szent Ágoston *De civitate Dei*jére utal. A Légió így a szentek közössége, amelyben az üdvözítők nem üdvözülnek, de gyilkos tetteikkel üdvözítenek, üdvözítik a közösséget. Ezért a Légió fontosabb – mondja Noica –, mint Erdély, amelynek felét azért veszítette el Románia, mert üldözte a Vaszárdát. És mivel a legionárius messzebbre tekint a kortársaknál: „nem vagyunk kortársak.”²⁰ Mert mint Szent Pál írta, „nem a törvény uralma alatt éltek, hanem a kegyelemben”. Korábban, a régi világban mindenhez törvény kellett. Ha az államnak pénzre volt szüksége, törvénnyel írta elő az áldozatot. De most „Horia Sima nem adóztatja meg a fizetést, hanem a lelkeket mozgósítja”. Ha munkáskéz kell, találtatik. És mindenhez csak egyvalami kell: kegyelem.²¹ „Olvasátok – mondta a rádióban Noica – a *Legionáriusok számára* [Codreanu könyve] első oldalait, és hagyjátok, hogy hadd járjon át benneteket azoknak a fiataloknak a büntető lendülete”, és persze még ezek után is vannak, akik csak politikai vagy betyármozgalmat látnak a Vaszárdában, ahelyett hogy „spirituális mozgalmat látnának, azaz interiorizált mozgalmat, amely keresztény életformákra törekszik”. Mert a mozgalom „a betyárságból indult és a kereszténységhez érkezett. Az erdőből indult és az egyházhoz érkezett. De a harcos egyházhoz: a történelemben lévő egyházhoz, nem a történelmen kívülihez.” A legionárius haladás belső haladás, a lázadástól a szentségig. Igaz, „Moța azt kérte a Kapitánytól, hogy a győzelem napján a nagy és romlott Románia száz gazemberét állítsák falhoz. De nem maradt meg ennél a gondolatnál: másokra is gondolt, ahogy azokat ma nem veszi figyelembe a Légió, és saját önfeláldozására gondolt. Ez itt nem haladás, nem élet?” Hiszen – visszahangozza Noica a Bibliát – „bennetek van Isten királysága”. És ha valaki nem találja? A megoldás: „Románia okos emberei szemmel látható tényeket akarnak. Még mindig nem érzitek, hogy a jó belülről jön? Még mindig nem látjátok, hogy a Légióban az a jó, hogy minket jobbá akar tenni? – és csak azután jönnek a jó tettek. Hogyan képzelitek, hogy virágok teremhetnek, ha lelkünk még hitetlenségbe és rosszakba dermedt? A Légió csak két dolgot tehet: vagy szíveim-

19 *Uő*: Sufletul cetății. Buna Vestire 1940. szept. 24. 14. sz.

20 *Uő*: Nu suntem contemporani. Buna Vestire 1940. szept. 28. 18. sz.

21 *Uő*: Sunteți sub har. Buna Vestire 1940. okt. 4. 23. sz.

ket jobbra alakítja át, a legtöbbször szívét, azokét, akiknek a jót csak »kicsinykét« lehet megadni, vagy mint ama professzor [Nae Ionescu] mondta: ha mi nem leszünk méltók, a Légiónak erővel kell jót tennie, rendőrséggel.”²² Az 1940. október 6-i – a legionárius forradalom egy hónapos születésnapjára szervezett – százezres nagy néptünnepegy alkalommal pedig megadta a választ a kérdésre: „Mit keresnek a legionáriusok az utcán? Téged keresnek, te óvatos állampolgár, Románia mindenmel megbékélt állampolgára, akiből hiányzik a lelkesedés.” És mivel a Légión eddig csak „spirituális forradalmat” csinált, ezután az emberek érdemtelenége miatt „politikai forradalmat” fog csinálni.²³ Ennek része volt az antiszemitizmus, melyet Noica a maga módján erősített és mérsékel. Erősítette, amikor azt mondta, hogy a [zsidók] „az 1923-ban reménytelenségükben tüntető egyetemistákat nem értették meg”,²⁴ máskor így fogalmazott: „nem elég, ha az ember azt mondja »Le a zsidókkal és az elidegenedettekkel« [értsd: elzsidósodottakkal és szabadkőművesekkel], hanem az ember váljon képessé arra, hogy szembeszálljon az idegenekkel és az elidegenedettekkel.”²⁵ Egyébként toleráns volt – a maga módján. És mérsékelni akarta azt a kampányt, amelynek mégis részese volt.

Mindez ma „félíg háborzongató és félíg nevetséges” – értékeli Noica legionarizmusának egyik elemzője.²⁶ Noica mentsége, hogy nem eredeti, hiszen „ama professzor”, Nae Ionescu tanítását adta tovább modoros és tudálékos formában. De nemcsak azt. Rousseau-nak azt a tézisé is, hogy a demokratikus társadalomnak szabaddá kell tennie az embert, akár akarata ellenére. De micsoda különbség! Noica gondolatai Lukács György 1919-es proletárforradalmat legitimáló fejtegetéseire is emlékeztetnek, arra, hogy a történelem parancsának nem lehet ellenállni, ugyanakkor valami eladdig ismeretlen kísérletbe fognak, amikor erőszakkal és bűnnel akarnak eljutni a jóhoz. Lukács és barátai Hebel Juditját ismételtették: „Ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé bűnt helyezett volna – mi vagyok én, hogy ez alól kivonhatnám magam?” De amíg a magyar kommunisták a romantikus Hebelt idézték hegelianus és marxizáló fejtegetéseikben, Noica Szent Pált, és a hittérítő bizonyosságával ítélkezett. Antonescu államvezető viszont nem sokat filozofált, amikor a *Buna Vestire* szerkesztője, Grigore Manolescu a *Kesztyűs kézzel* című cikkében megtámadta őt, hogy nem bünteti meg a Kapitány gyilkosait: első dühében egy hétre felfüggesztette a lapot. A tábornok dühös volt, mert ekkor – október elején – ő is büntetni akart, csak éppen a törvények betartásával. Sima rábírta a szerkesztőt, hogy mondjon le,²⁷ mire Noica is távozott a laptól, és nemsokára Berlinbe ment, a Román Intézetbe.²⁸ Ezzel befejezte legionárius publicisztikáját, amely végül is Cioran transzfigurációs publicisztikájának komor karikatúrája maradt.

22 Uő: *Limpeziri pentru o Românie legionară*. *Vremea* 1940. okt. 11. 574. sz.

23 Uő: *Întâlnirea de la 6 octombrie*. *Buna Vestire* 1940. okt. 6. 25. sz.

24 Uő: *Nu suntem contemporani* i. m. (20. jz.)

25 Uő: *Limpeziri* i. m. (22. jz.)

26 *Lavric, S.*: i. m. (6. jz.) 235.

27 *Horia Sima*: *Era Libertății*. *Statul național-legionar*. I. http://www.freewebs.com/anticomunist/EL_1.html (a letöltés ideje: 2013. dec. 8.).

28 *Lavric, S.*: i. m. (6. jz.) 241.

Emil Cioran, az antifilozófus

Cioran, aki a fragmentális filozófiát művelte, 1936-ban közzétette a *Románia színváltozása* című könyvét, József Attila kifejezésével a fasiszta kommunizmus látomását, amelyben a történelmi ugrás szükségességét hirdette, majd miután 1937 végén Párizsba ment, és a transzfigurációból királyi diktatúra lett, egy könyvre való pesszimista aforizmát vetett papírra. De most, 1940 őszén, a legionárius győzelem hatására francia ösztöndíját megszakítva hazatért. Otthon hiperboláival a legionárius kultúrtáj fölé emelkedett, eksztázisában abszurdabb mondatokat vetett papírra, mint maga az egyre abszurdabb valóság. November 27-én a rádióban „A Kapitány belső profilja”-t vázolta fel. Ez a Codreanu-kultusz csúcsa. Sok olyasmit mondott el, amit addig is elmondtak, de mindent másképpen. Hát még, amit addig senki! A Kapitányt Messiásként üdvözölte, de a messiás szót kerülte: „Corneliu Codreanu előtt Románia népes Szahara volt. Akik az ég és a föld között tartózkodtak, azoknak nem volt tartalma, csak a várakozás. Valakinek jönnie kellett.” Az ország „jól sikerült bohózat”, és „mind azok, akik a román sivatagon átkeltünk, semmire sem voltunk képesek. Még a megvetéshez is erőfeszítés kellett.” Ekkor „bennünk nyögött a jövő. Egy valakiben lüktetett. És ő megtörte létünk szelíd hallgatását és arra kötelezett, hogy legyünk. Egy nép erényei benne öltöttek testet. Románia a lehetőségből elindult az erő felé.”

Cioran számára – bár csak néhányszor találkozott Codreanuval – „jelenléte felkavaró” volt. Végzet lengte körül. „Miért tagadjam, hogy furcsa félelem és előérzésekkel teli lelkesedés fogott el?” Tudjuk, olyannyira, hogy 1938-ban mindent megtett – és sikerrel – a Romániából való távozás érdekében. Így amikor barátait börtönbe zárták, a Kapitányt megölték, majd a legionárius vezérkart megtizedelték, ő Franciaországot járta biciklivel. De most itt volt, és emlékezett, és történelmet csinált, ahogy a La Fontaine-mesében a légy zümmögött a kocsit a hegyre felhúzó lovak fülébe, hogy aztán a tetőn megállapítsa, sikerült. A doktori értekezését kellett volna írnia Párizsban, de minek? „A könyvek világa haszontalannak tűnt, a fogalmak hiábavalónak látszottak, az értelem felvillanásai halványaknak, a szubtilitások fortélyai hiábavalóaknak.” Ezzel szemben „a Kapitány nem szenvedett az úgynevezett román értelmiségi alapvető fogyatékoságában. A Kapitány nem volt »okos«, a Kapitány mély volt. Az ország szellemi összeomlása a tartalom nélküli értelemből, az okosságból eredt. A lélek magtalansága a problémákat absztrakt játékká teszi és megfosztja a szellemet a végzettől.” Csakhogy „a Kapitány problémái – nehezek és kiválóak – a Sorsból fakadtak. Valahol messze forrtak ki. Innen a szív, a szemek és a gondolatok univerzumának benyomása.” Más szóval: a Kapitány mintha egy másik világból jött volna, és valami történelemfölötti erő küldte volna. A szív és a szemek univerzuma a fizikai megjelenésre utal, de a gondolatoké már új elem Cioran történelemfilozófiai publicisztikájában. Nagy művében, a *Románia színváltozásában* Codreanut meg sem említette. Gondolatait sem. Most sem utalt a Kapitány könyvére, sőt szinte frivol módon kerülte azt meg: „Amikor 1934-ben azt mondtam neki, hogy milyen érdekes lenne életének bemutatása, azt válaszolta nekem: »Életemet nem a

könyvtárban töltöttem. Nem szeretek olvasni. Így vagyok és gondolkozom.» Ezek a gondolatok szőtték rendeltetésünk. Bennük lélegzett a természet és az ég.” Ő az abszolútumot hozta magával Románia életébe, nem a pillanat, hanem a történelem forradalmát. „A Légiónak így nem csak Romániát kell megalkotnia, de ezt meg kell váltani múltjától is, megszüntetni az évszázados távolmaradást, hanem – ihletett és páratlan örültséggel – meg kell mentenie a hatalmas elveszett időt.” Más szóval fel kell zárkóztatni az országot, be kell léptetni a történelemcsináló országok sorába. „A legionárius pátosz a szerencsétlen múlttal szembeni reakciót fejezi ki.” A románok hozzáállása mindenhez negatív volt, innen a képtelensége annak, hogy meg lehessen haladni „az ingadozást a bomlasztó keserűség és az optimista dühöngés között”. És amikor kételyeit elmondta a Kapitánynak, azt, hogy Románia múltjában nincs semmi biztató, akkor ez „bemutatta nekem, hogy miként látja a dák erények újjáélesztését. És megértettem, hogy a dákok és a legionáriusok között lettünk szünetelt, hiszen Románia második kezdetét éljük.” Cioran kerül a szokványos kifejezéseket, nem is nevezi meg a legionárius embereszményt: az új embert. Kontrasztív módon körülírja: Codreanu „előtt a román csak román volt, szunyókálásból és megalázkodásból alkotott emberi anyag. A legionárius szubsztanciális román, veszélyes román, fatalitás önmaga és mások számára, végtelenül fenyegető emberi vihar. A Vaszgárda fanatikus erdő... A legionáriusnak olyan embernek kell lennie, akiben a büszkeség álmatlanságban szenved.”

Cioran kötetlen csevegésben másképpen fejezte ki magát. Az egyik vendéglőben, bőséges reggelijét fogyasztva így számolt be az októberi nagy legionárius ünnepélyről baloldali barátjának: „A Légiónak óriási erő, b[...] meg az anyja preszkuráját. [A preszkura áldozati kenyér.] (Cioran papfiú, és már a családban megismerte az egyházi szótárat.) Mély benyomást tett rám és nagy örömet okozott. [...] Olyan nagy örömet, amelyet Párizsban az, amikor Párizsban kétszázezer porosz csizmát láttam elvonulni a Diadalív alatt. A franciák elbújtak, de mi, néhány idegen, ott álltunk a járdán és néztünk...”²⁹

Rádióbeszédében persze szárnyalt: Codreanu programja örökkévaló. „A történelem nem ismer praktikusabb szellemű vizionáriust, akinek hozzáértése a világ dolgaihoz egy szent lelkére támaszkodott. Hasonlóképpen, a történelem nem ismer még egy mozgalmat, amelyben a megváltás problémája oly szorosan összefonódna a gazdálkodással.” Éspedig: összefonódik a politika és a misztika; a kantinek szervezése és a bűn problémája, a kereskedelem és a hit egyaránt érdekelte Codreanut. „A Kapitány gazda volt az Abszolútumban.” Cioran a gazdára a *gospodar* szóval él, ez fejedelmet is jelent, de alapvetően arra a gazdára utalt, akire korábban Nae Ionescu, csak a *gazdă* szóval élt. (Sztálint is nevezték gazdának, Ionescu is, Cioran is csodálta, akárcsak Lenint.) A ciorani cikk mai francia fordításában a gazda helyett tévesen a paraszt, *paysan* áll.³⁰ A mai fordító félreértette a kifejezést, annál is inkább, mert Cioran a parasztot vegetatív, történelemalatti lénynek tartotta, azt viszont hangsúlyozta, hogy Codreanut nem értették kortársai, bár azt hitték, értik, de

29 Zaharia Stancu: Zile de lagăr. Editura 100+1 Gramar, București, 2005. 319.

30 Cioran: De la France. L'Herne, Paris, 2009. 54.

a Kapitány „meghaladta Románia kereteit”. És maga Cioran is olykor arra hajlott, hogy Codreanu „nem is az ő nagysága és a mi kicsinységünk konfliktusából támadt elő”, ugyanakkor „az üldözés korszaka olyan jellemeket hozott felszínre, akiket a legmerészebb utópia sem sejtethet”. Codreanu „a szolgák nemzetébe büszkeséget öntött és kevélységet a gerinctelen nyájba. Nemcsak tanítványaira hatott, hanem bizonyos értelemben az ellenségeire is. Mert ezek a svihákokból szörnyeteggé váltak. Erőkifejtésre kötelezte őket, jellemet kényszerített rájuk a rosszban. Ők infernális karikatúrák lettek volna, ha a Kapitány nagysága nem követelt volna meg negatív megfelelőt. Igaztalanok lennének a hőhérokkal szemben, ha félrecsúszottaknak tekintenénk őket. Mind kiteljesültek. Még egy lépés, és felkeltették volna az ördög féltékenységet.” Semmi sem lehetett langyos. „A szenvedés válik az érdem és a halál és a meghívás kritériumává.”

Ez a ciorani okfejtés az erőszak esztétizálása, apológiája, hiszen az erőszak nemzette az új világot, amelynek prózai valójában a pénzt és a zsíros állást valóban annak a függvényében is mérték, hogy ki hány évet töltött börtönben. És a tömeges gyilkosságok korszaka Cioran számára fennkölt látványként jelenik meg: „Egy ember hite olyan világot szült, amely Shakespeare antik tragédiáját felülmúlja. És mindez a Balkánon!” Első hallásra szóviccnek tűnik a kijelentés: „Ha abszolút síkon választanom kellett volna Románia és a Kapitány között, nem haboztam volna.” Ez a ciorani alternatíva szóvicc és zseniálisnak tetsző alibi. Hiszen mikor is kerülhetett volna ő az abszolútum terébe? Franciaországban élte világát, a Vaszgárdát is egy időre mintha elfelejtette volna, nem művelte a legionárius vagy szuperlegionárius publicisztikát sem. Egyébként nem véletlenül hangsúlyozta Cioran, hogy Dosztojevszkij az orosz lelket „határhelyzetben” jelenítette meg.³¹ Nemcsak felülmúlta a szokásos Codreanu-eulógiát, hanem elment annak végső határáig. „Halála után valamennyien magányosabbnak éreztük magunkat, de magányunkra ráborult Románia magánya. A szerencsétlenség tintájába mártott egyetlen toll sem tudja leírni sorsunk esélytelenségét. Mégis legyünk gyávák és vigasztaljuk magunkat. Jézus kivételével egyetlen holt nem volt jobban jelen az élők között. Volna okunk a felejtésre? »Ezentúl az országot egy halott vezeti« – mondta nekem egy barátom a Szajna partján. Ez a halott az örökkévalóság parfümjét szórja a mi emberi pelyvánkra, és visszahozta az eget Románia fölé.”³² Jézus neve az egyetlen utalás a kereszténységre, miközben a Vaszgárda magát kereszténynek hirdette, a Kapitányt pedig azért is magasztalták, mert imádkozni tanított, és ima nélkül az emberek megváltozásának csodája elmaradt volna.³³

Dosztojevszkij *Ördögökjéből* Ciorant két mozzanat ihlette meg. Románia mint bohózat előképe Sztavrogin mondása: „Oroszország a természet tréfája és nem az értelemé.” A „Románia vagy a Kapitány” alternatívát ugyancsak Sztavrogin ihlet-

31 *Emil Cioran: Naționalismul, internaționalismul, universalismul*. Vremea 1937. máj. 16. 486. sz.

32 *Űő: Profilul interior al Căpitanului*. Glasul strămoșesc 1940. dec. 25. 10. sz.; *Ideea care ucide i. m.* (2. jz.) 342–345. <http://foaienationala.ro/emil-cioran-despre-corneliu-zelea-codreanu-profilul-interior-al-capitanului-vazut-de-emil-cioran-1940.html>; <http://miscarea.net/profilul-capitanului.htm> (a letöltés ideje: 2013. szeptember 16.).

33 *Flor Strehnicu: Creștinismul Mișcării Legionare*. Sibiu, 2000. 39.

te, aki egyébként az író véleményét is tolmácsolta: „ha matematikai pontossággal bebizonyítanák, hogy az igazság nem Krisztusban van, akkor inkább Krisztussal maradna, mint az igazsággal”.³⁴

Cioran viszont most még Istenről sem írt, Istent pótolta a többször is említett abszolútummal. Úgy lépett ki a legionárius verbális térből, hogy legionáriusabb lett a legionáriusnál. Codreanu portréja felülmúlhatatlan. Elérhetetlen magasba emelte a Kapitányt, és mivel belső profilját rajzolta meg, saját magát az egyetlen olyanként jelenítette meg, aki valóban tudja és érti a jelenséget. Ezek után viszont már neki is ki kellett vennie a részét a programadásban.

Eljárása Verhovenszkijére hasonlít. Ez az alak szervezte meg az ötös terrorista csoportokat, és amikor Sztavrogint mozgalma és forradalma élére akarta állítani, nem is tagadta, hogy szélhámos és bohóc. Cioran legionárius publicisztikája is szélhámosság és bohóckodás. De okos. Úgy magasztalta föl Codreanút, hogy egyben a mozgalomtól is távolságot tartson. Tisztában volt azzal, hogy az adott történelmi helyzetben jobb egy halott vezér, akit istenítenek, így az ő földi helytartóját jobban kézben lehet tartani, mielőtt a legrosszabb hagyományoknak megfelelően zsarnokként elszabadulna. Amúgy is nap mint nap meg lehetett tapasztalni a legionárius államvezetés visszasságait, a hozzánemértést és a huliganizmust.

Jellemző, hogy Cioran öccse, Aurel később, amikor 1995-ben interjút adott a neofasiszta Claudio Muttinak, úgy tett, mintha 1937 óta nem találkozott volna bátyjával, és bár már bátyja megtagadta a mozgalmat, ő prózában adta elő Codreanuról, amit a fentiekben a pátosztól kicsattanó „Kapitány belső profilja”-ban olvashattunk: „Minden szempontból kivételes ember volt. Karizmatikus. Gyakran mondtam, hogy túl nagy ember volt a román nép számára, nagyon komoly. Radikális reformot akart a vallásra alapozva. Mélyen vallásos volt. És volt valami, ami ma is komolyan hat rám: az, ahogy a Legionárius Mozgalom a gazdasági problémákat megközelítette. A mozgalom vendéglőket, kávéházakat nyitott, ahol nagyon jó ebédet adtak, bort is korlátozott mennyiségben. Számomra rendkívülinek tűnt, hogy az árakat nem rögzítették. Mindenki saját anyagi erejéhez és kedvére fizetett.”³⁵ (Hogyan is hangzik a kommunizmus jelszava? „Mindenki tehetsége szerint, mindenkinek szükségletei szerint.” A legionárius terror a kommunista terroret készítette elő, eszméiket és gyakorlatukat interaktivitás jellemezte.)

A jilavai börtönben a régi rezsím emberein elkövetett gyilkosságok után az eksztatikus hangulatot azonban felváltotta a kétségbeesés – vagy megelőzte? Mindenesetre váltották egymást. December 8-án Ciorannak Párizsról jelent meg cikke. Ninivéről, amely – szerinte – a német támadás nélkül is összeomlott volna, magától – az emelkedés, nagyság, hanyatlás törvényének megfelelően.³⁶ December közepén a forradalmak mechanikájáról elmélkedett. Most Cioranban az aktív nihilistát felváltotta a passzív, aki az aktivitást értelmezi. Az alapdiagnózis: „A lét az unalom és

34 *Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij*: Ördögök. Európa, Bp., 1983. 303., 321., 867.

35 <http://planetcioran.blogspot.hu/2006/11/entretien-avec-aurel-cioran.html> (a letöltés ideje: 2014. január 16.).

36 *Emil Cioran*: *Revelațiile durerii*. Cluj, 1990. 193–196.

a forradalom váltakozása.” És sorjáznak az aforisztikus kijelentések: „Az eszmék változó díszletként szolgálnak, a történelemben csak díszítőelem a szerepük.” „A forradalmár az az ember, aki megretten a világ értelmetlenségétől. Akcióval tölti ki az űrt.”³⁷ Aztán az újévet már akcióval köszöntötte Cioran, pontosabban akcióra szólító, programadó cikkel. Címe is program: *Erdély – Románia Poroszországa*.³⁸ Történelemfilozófiai fejtegetésekbe szorított program. A tézis: „Minden irányzatnak van értéke, minden érték. De amit demokráciának nevezünk, az nem más, mint az abszolútum elutasítása, döntéshiány metafizikai és erkölcsi síkon.” A gyakorlati tapasztalat: „Felkavaró és termékeny időkben – amikor az értékek vitalitásuk kritériumának megfelelően jelennek meg – az egymást kizáró eszmények együttélése már nem lehetséges. A történelmi megértés – a reflexek eme fogyatékossága – eltűnik. A leegyszerűsítés és a típus formát adnak, tartalomra kényszerítenek.” Az alternatíva: „Egy forradalmi rendszernek ahhoz, hogy az élet minden alkotóelemét homogenizálja, két lehetősége van: vagy abszolút módon új stílust teremt, vagy olyan életformát vesz át, amelyet eddig még nem értékesítettek. Ez utóbbi a gyakoribb megoldás.” A példa: „A hitlerizmus adta meg Poroszország végső jelentését. Kihasztnálta legmélyebb lehetőségeit, tartományból emberi tartássá tette. [...] Amikor egy nép öntudatának maximumát valósítja meg, önidentitásának legmagasabb fokát, akkor azt a tartományát, amely ideális szubsztanciájára a legrepresentatívabb, tartományból törvénné teszi.” Romániában most Erdélyen a sor. „A Légio nemzeti értékévé tesz olyan formulát, amely régóta várakozik. Ez már nem zárható be egy tartományba.” Csak Erdély „valóság, [...] mert csak az erdélyiekben él állami öntudat. Nálunk az állampolgár fogalmának nem lenne értelme az erdélyiek adminisztratív messianizmusa nélkül.” Ezért „inkább akarok egy olyan országot, amely inkább állampolgárokból, mint »románokból« áll. Románokból, akik csak románok.” A többi román tartomány csak liberalizmust hozott, a liberalizmussal emancipálódtak. „A többi tartomány az emberiség fogalmát adta nekünk, ami nem más, mint az államon kívüli emberi valóság, Erdély politikai értelmet ad nekünk, pszichológiai formulák nélkül.” Ez a cikk némileg pszichológiai rejtély.

Van, aki úgy véli, hogy Cioran két utóbbi cikke már arra vall, hogy szerzőjük kezdte levetkőzni frivolitását, szerénységük és pragmatizmusuk alapján mintha szerzőjük már elkezdett volna éretté válni.³⁹ De vajon nem ez Cioran legfondorlatosabb cikke? Elsősorban nem azért, amiért Szeben megye prefektusa két hónap múlva feljelentette a propagandaminisztériumnál, éspedig azért, mert az országot nem tekinti „szellemi egységnek”, a tartományok szupremáciára való törekvéséről ír, és ezzel sérti a Kárpátokon túli tartományok művelt rétegeinek érzékenységét.⁴⁰ A ciorani cikk Horia Sima burkolt legitimációjaként is olvasható. Erdély alatt például a Légio, illetve annak vezetése is érthető. A parancsnok ugyanis erdélyi volt, aki aztán a Bán-ságban tevékenykedett. Cioran persze annál nagyobb diplomata volt, hogy Codrea-

37 Uo. 197–200.

38 *Emil Cioran*: Ardealul – Prusia României. Înlătarea 1941. jan. 1. 1. sz.

39 *Marta Petreu*: Cioran sau un trecut deochiat. Iași, 2011. 286.

40 *Stelian Tănase*: Cioran și Securitatea. Iași, 2010. 19.

nu után emlegesse Simát, hiszen a különbséget a Kapitány és a parancsnok között mindenki látta. Hiperbolával élve: az egyik, a moldvai Kapitány óriás, a másik, az erdélyi parancsnok törpe, másképpen: az egyik fegyelmet tartó bandavezér, a másik erre képtelen alvezér, akit a sors hirtelen feldobott a magasba. Igaz, amíg a Kapitány pszichologizált, a parancsnok pragmatikus terrorista volt, „pszichológiai formulák nélkül” – hogy fentebb idézett kijelentéssel éljünk. A sodródásban egyébként nem is ért rá pszichologizálni, közhelyeit kellett az alkalmaknak megfelelően kombinálni és a hatalmi ösztönt kemény arckifejezésekkel érzékeltetni, miközben tombolt a káosz is. Ha akkor valaki az állami fegyelmet képviselte, az a parancsnokot és bandáját meg-megfegyelmezni akaró államvezető, a havaselvi Antonescu tábornok volt.

A ciorani diplomáciai csúsztatás akkor is tetten érhető, ha összehasonlítjuk ezt az 1941-es cikket azzal az 1937-es cikkével, amelyben ugyanezt az erdélyi–porosz ötletet felvetette. Ebben már leszögezte: „Erdély Románia Poroszországa.” De ezt az állítást rögtön meg is kérdőjelezte: „Ha nem az, akkor annak kellett volna lennie. Politikai szelleme, adminisztratív merevsége, a jogrend hagyománya és az a kevésbé értékelt mozzanat, hogy komolyan vegye a katonai szellemet, mindez centrális és döntő szerepre predestinálta, melyet vezetői képtelenek voltak megérteni és kivitelezni.” Goga ugyan profetikus légkört vitt be a román politikába, de Erdélyben nem aratott sikert. Maniu viszont a legnagyobb csalódás, ő „balkáni buddhista”, aki Norvégiában köztársasági elnök lehetne vagy az archeológia professzora, de itthon „a román politika nagy zérója maradt”. Márpedig Erdély „nem képes lélegezni a »demokráciában«”. Viszont „ebben a káoszban válhatott Maniu mítosszá”, így „Erdély újjászületése Iuliu Maniu és kora összeomlása”. Mert „a sors perverzítése folytán Erdély az Ókirályságból csak azt vette át, ami balkáni és degradáló. Így jelent meg közöttünk az emberi szörny: az erdélyi »smekker«”. Az erdélyiek is „okosak” lettek, az „okosság” Romániában: „a felületes dolgok kísértése, a lényeg tagadása”.⁴¹ Ezt a helyzetet kevésbé költőien így ecsetelte a fogarasi Nicolae Petrașcu, Horia Sima híve: „A nép nagy tömege úgy óvakodott a liberálisoktól, mint a pestistől. Ez a párt az új román uralommal jött Erdélybe. A visszaélések és a közigazgatási korrupció mellett magával hozta a nép kizsákmányolásának egész tapasztalatát, amelyet alapításától napjainkig halmozott fel. Mint a neofanarióta osztály tipikus képviselője, minden trükköt bevetett, hogy az erdélyi román autentikus öntudatát elaltassa. Minden választási ügynök, az embert verő csendőr, a kenőpénzt kérő adószedő vagy agrárreformon meggazdagodott agrónómus mind felsőbbrendűségük tudatában viselkedtek. A nemzeti eszme nevében jöttek, a román népet egyesítő eszme nevében.”⁴²

Cioran 1937-es cikke sem kevésbé álnok az 1941-esnél. Akkor írta, amikor a Vasgárda éppen alkotmányos demokratizmusa miatt támadta a Nemzeti Parasztpártot és annak vezérét. De miután Maniu az év végén Codreanuval választási megneemtámadási szerződést kötött, a parasztpárti vezetőt a legionáriusok nyíltan már nem támadták. Codreanu miatt 1940–1941-ben sem, bár tudták, hogy uralmukat mélyen elítéli. Ha a román politikában valaki, akkor éppen Maniu éltette a

41 *Emil Cioran: Decepții și speranțe în jurul Ardealului. Vremea* 1937. jan. 31. 473. sz.

42 *Gheorghe Ilie: Un dac cult: Nicolae Petrașcu. București, 2005. 26.*

nagy erdélyi hagyományt: a tolerancia szellemét. Ő vette a legkomolyabban közülük az együtt élő nemzeteknek tett 1918-as gyulafehérvári ígéretet. És alapvetően az alkotmányos hagyományhoz ragaszkodott, míg Cioran állampolgári tudatként az abszolutista hagyományt magasztalta, a habsburgiánus társadalmi és politikai fegyelmet, hiszen az kétségtelen, hogy a bécsi központi hatalom a románok életkörülményeit messzemenően javította. Iorga például nem is igazán értette az erdélyi „jó császár” mítoszt és az alkotmányossághoz való ragaszkodást sem. Márpedig éppen a császár által segítve akarták az erdélyiek a magyar alkotmányosságot nemzeti érdekeiket jobban szolgáló nemzetek fölötti alkotmányossággá tenni.

Cioran még eksztatikus kirohanásaiban is azért tudta, mikor miről kell értekezni, és keményen küzdött azért, hogy a diplomáciába kerüljön, és boldogan távozhasson Vichybe kultúrattasának. Miután megígérték neki a posztot, nem is értekezett többet. Így Cioran néhány cikke csak színes intermezzo a legionárius publicisztikában, de messze kiemelkedik a szövegkörnyezetből. Hogy csak annál az újságnál és annak első számánál maradjunk, amelyben a porosz Erdély víziója megjelent, az ezt támogató cikkek a panelfrazeológiával manipuláltak. Például az egyik a „mioritikus végzetről” pengetett és a mártírokról, akik által meghalt a nemzet, míg „általunk feltámad”.⁴³ (A szerző pedagógusként és irodalomtörténészként támadt fel 1945 után.)⁴⁴ A másik szerzője még néhány évvel korábban a francia demokrácia nagyszerűségéről értekezett, most arról, hogy I. Banea az életet szeretetté alakította át, miközben az akció szimbólumává vált, és Moţával Erdély földjébe rögzítette a Légión.⁴⁵ (Aztán erre még rátett egy lapáttal, amikor kifejtette, hogy a románok nem panaszkodhatnak a művészeti szabadság hiányára, mert először „nemzeti történelmünk során az autentikus nemzeti élet Légión által megteremtett kereteiben ki tudják fejezni saját eredetiségüket és géniuszukat”).⁴⁶ Ciorannak Franciaország eleste után minden oka megvolt egy kis újévi alkalmi publicisztikára, mivel Berlinbe készült kulturális attasénak. Neki is sikerült.

Petre P. Panaitescu, a történész

A mindennapi újságírás stafétabotját Noicától P. P. Panaitescu vette át. Ma is rejtélyes, hogy a kitűnő történész, akit akkortájt sokan a legnagyobbak tartottak, miként művelhetett ilyesmit.⁴⁷ Vitéz Mihály vajdáról írt monográfiája (1935) realista mű, szó sincs benne a nemzeti egységről, a vajda a bojári érdekek kifejezője. A nacionalista közvélemény tombolt is Iorgával az élen. A kettősség, a tudósi objektivitás és a politikai állásfoglalás magyarázata – Lucian Boia szerint – az ambíció „lehet”. De lehet, hogy egyszerűen magával sodorta az ár az egykori liberálist, és a jövőt

43 *Eugen Todoran*: Meşterul Manole. Înălţarea 1941. jan. 1. 1. sz.

44 http://ro.wikipedia.org/wiki/Eugen_Todoran (a letöltés ideje: 2014. február 12.).

45 *Bucur Țincu*: Duhul lui Ion Banea. Înălţarea 1941. jan. 1. 1. sz.

46 *Uő*: Arta şi viaţa legionară. Înălţarea 1941. jan. 4. 2. sz.

47 *Lucian Boia*: Capcanele istoriei. Bucureşti, 2011. 110.

– az elmaradottságból való kitörés lehetőségét – a fasiszta totalitarizmusban látta. Olyannyira, hogy még 1938 áprilisának elején megmondta Hudiță-nek, ahhoz hogy „megmeneküljünk a kommunizmus veszélyétől, megéri területeinkből egy részt leadni”. Hitler – ismételteti Panaitescu – kigyógyítja Európát a szemitizmusból, a szabadkőművességből és a kommunizmusból. „Csak két uralom között választhatunk, a németeké és az orosz bolsevikoké között, a német egészséges nép, erős morális érzéke van, az oroszok rablók, banditák, részegesek, istentelenek – behunyt szemmel is az előzőt választom.” Helytelenítette Codreanu-nak a perben tanúsított visszafogott magatartását, mert harciasabb fellépés neki és barátainak is hasznosabb lett volna.⁴⁸ Ezért 1939-ben futárként is működött Sima és a hazai radikális csoportok között.⁴⁹

Amikor győzött a mozgalom, Panaitescu nagyon elragadtatta magát. Nem volt elég a bukaresti egyetem rektori tisztsége, az egyetemi tanárok teljesítményét és múltját vizsgáló bizottság élén olyan kérdéseket tettek fel kollégáiknak, hogy milyen kapcsolatban álltak Elena Lupescuval, Károly király barátnőjével, mit gondoltak a mozgalomról, sőt legionárius szellemben éltek-e?⁵⁰ Erről a szellemről sok újat nem tudni meg publicisztikájából, de cikkei a Sima-éra jellegéről és a benne forrongó szenvedélyekről valamit elárulnak. Az újraindított *Cuvântul* direktoraként a nagy elődöt, Nae Ionescut magasztalta, „a finom gondolkodót”, akit meghódított a Kapitány.⁵¹ Majd a magyarellenességet összekapcsolta antiszemitizmusával, aztán jöhetett a nagy célok kifejtése és a leszámolás a múlttal. A magyar antiszemitizmus csak diszlet, a legtöbb nemesi család rokonságban áll a zsidókkal, ezért „Magyarország nem is tett olyan hatalmas erőfeszítést, hogy megszabaduljon a zsidó gyámságtól”.⁵² Erős nemzeti burzsoázia megteremtése a cél, de ehhez „mélységeiben kell megváltoztatni népünk társadalmi organizmusát”.⁵³ A vén bolondok nem látták, hogy a Legionárius Mozgalom a legszebb iskola.⁵⁴ A Légió megmutatta, hogy a hitnek lehetnek mártírjai, és a múltban azért nincsenek román szentek, mert az ortodoxia alázatos, bátortalanná tett a szent emberek szentté avatásához.⁵⁵ A Légió halottjai viszont „mellettünk vannak”.⁵⁶ A vajdai múlt alkotó erő.⁵⁷ Egyes értelmiségiek azt hiszik, hogy oltár jár nekik „néhány hitvány könyvért”. Csak a Légió biztosítja az értelmiségi méltóságát.⁵⁸ A Kapitány megtérítette a bűnözőket.⁵⁹ Ő „népünk legna-

48 *Ioan Hudiță*: Jurnal politic. 1 ianuarie–15 septembrie 1938. Szerk. Dan Berindei. București, 2002. 193., 197., 260.

49 *Ilarion Țiu*: Si verzi, si rosii. <http://jurnalul.ro/scinteia/istoria-comunismului/si-verzi-si-rosii-21850.html> (a letöltés ideje: 2013. okt. 11.).

50 Stenogrammele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Antonescu. II. Szerk. Marcel Dumitru Ciucă–Aurelian Teodorescu–Bogdan Florin Popovici. București, 1998. 124.

51 *P. P. Panaitescu*: Nae Ionescu și „Cuvântul” de astăzi. *Cuvântul* 1940. okt. 14. 1. sz.

52 *Uő*: Temeiurile politicii maghiare. *Cuvântul* 1940. okt. 15. 2. sz.

53 *Uő*: Problema evreiascâin Statul Legionar. *Cuvântul* 1940. okt. 16. 3. sz.

54 *Uő*: Studenții noștri. *Cuvântul* 1940. okt. 18. 5. sz.

55 *Uő*: Sfinții în istoria românilor. *Cuvântul* 1940. okt. 21. 8. sz.

56 *Uő*: A deveni legionar. *Cuvântul* 1940. okt. 15. 2. sz.

57 *Uő*: Revoluție și tradiție în Mișcarea Legionară. *Cuvântul* 1940. okt. 23. 10. sz.

58 *Uő*: Legiunea și intelectualii. *Cuvântul* 1940. nov. 1. 19. sz.

59 *Uő*: Opera Legiunii. *Cuvântul* 1940. nov. 1. 20. sz.

gyobb profétája”.⁶⁰ Ha egyes legionáriusok problémákra kerestek megoldást, csak annyit mondott: énekeljétek a legionárius énekeket. Az ének a legionárius misztika része, a román nép a dák misztika örököse, és ez a román miszticizmus nem olyan, mint a szláv, derűsebb, emberibb, kétségbeeséstől mentes, ezért énekelhető.⁶¹ Az idegen hatások „meg akarták hamisítani azt a román lelket, amely a dákoktól élt”, absztrakt, racionális államformát hoztak, a Légió feladata: „az integrális románizmus diktatúrája”.⁶² Az egyetemnek Nae Ionescu szellemében kell működnie.⁶³ „Csak az erdélyi szászoknak vannak történelmi jogai. A zsidóknak és a magyaroknak semmi esetre sem.” Román kispolgárság megteremtésével kell megnyerni „a városi csatát”⁶⁴ – mármint a városok elrománosítását. Mert ugyan a Tengelyhez tartozik Magyarország is, de a magyarok nem viselkednek szövetségesként.⁶⁵ A legionárius Romániában a törvényt nem paragrafusok absztrakciói szerint szolgáltatják, hanem a kereszténység szellemében kell igazságot osztani.⁶⁶ „A Légió olyan mozgalom és forradalom, amely nem egyezik a polgári szellemmel”, a polgárság érdeke az alkalmazkodás.⁶⁷ (A magyar sajtó is felhívta a figyelmet arra, hogy Panaitescu nem kívánja a polgárság csatlakozását a légióhoz, amely forradalmi szervezet, de a polgárság ellenállása „a nemzeti forradalommal szemben nevetséges és veszélyes lenne”).⁶⁸ Az ipari termelést nem lehet a végtelenségig fokozni, ezért az új Európában az államoknak egyeztetniük kell céljaikat, és biztosítaniuk a román ipar lehetőségeit is.⁶⁹ A román nép, mivel egyháza minden más néptől eltérően nemzeti egyház, a leg-hívőbb nép a világ eme részén.⁷⁰ Mindez panelpublicisztika. Mementó az utókor történésének: nem érdemes ilyen publicisztikára vetemedni. Panaitescut publicisztikája alapján tartották a fiatalok (Eliade, Cioran) középszerűnek, pedig történésznek egyáltalán nem volt az.

Traian Herseni, a szociológus

De még a szociológusoknak is megvan a maga mementó-publicistája: Traian Herseni. A Gusti-féle falukutató iskola ígérete volt, de a pásztoréletformákról, a falusi világ szerveződéséről, a folklórról szóló ígéretes tanulmányok elkészítése közben a politikai aktualitások őt is magukkal ragadták. Neki arra a kihívásra kellett válaszolnia, amit a náci fajelmélet jelentett.

60 Uő: *Profeții neamului*. Cuvântul 1940. dec. 1. 49. sz.

61 Uő: *Sufletul românesc și cântecul legionar*. Cuvântul 1940. nov. 8. 26. sz.

62 Uő: *Legiunea în istoria neamului*. Cuvântul 1940. nov. 9. 27. sz.

63 Uő: *Nae Ionescu și Universitatea din București*. Cuvântul 1940. dec. 7. 55. sz.

64 Uő: *Orașele noastre*. Cuvântul 1940. dec. 14. 62. sz.

65 Uő: *România și momentul internațional*. Cuvântul 1941. jan. 5. 81. sz.

66 Uő: *Simțul de dreptate*. Cuvântul 1941. jan. 6. 82. sz.

67 Uő: *Burghezia românească*. Cuvântul 1941. jan. 11. 86. sz.

68 [Arató András:] *A román polgárság a vaskárda ellen*. Magyar Nemzet 1941. jan. 12. 11. sz.

69 P. P. Panaitescu: *Bucureștii punct de sprijin*. Cuvântul 1941. jan. 15. 90. sz.

70 Uő: *Biserica neamului*. Cuvântul 1941. jan. 20. 95. sz.

Hitler nem várta el, sőt nem is erőltette a náci modell utánzását és átültetését, hiszen az északi ember faji felsőbbrendűsége olyan dogma volt, amely az utánzóhatóságot kizárta. Viszont elvárta a zsidók üldözését. A román antiszemitizmusnak erős előzményei voltak, erősebbek, mint a zsidóságot nacionalizálni és integrálni akaró törekvéseknek. A német szövetségessel való ideológiai viszony viszont némi tisztázást igényelt, annál is inkább, mert a náciizmus közelsége a román antiszemita képzeletvilágra is hatott. A román rasszizmus pragmatikus, sztereotípiák és előítéletek halmaza, nincs meg benne az a transzcendens vonás, mint a náciában, nincs mögötte Hitler látomása és a fajelmélet „tudománya”. Hitler látomásának súlyt adott a mozgalom, a fajelméleti spekulációknak pedig tudós látszatot adtak az ideológusok, orvosok, írók. Romániában erre nem volt szükség. A zsidók helyzetének különbözősége is magyarázhatja ezt. Romániában a zsidók nagyrészt szemmel jól felismerhető csoportokat alkottak, hagyományos életformában éltek, kaftánban jártak, fekete öltözetet viseltek és jiddistül beszéltek. A városi zsidóságot számon tartotta környezete, Erdélyben még magyarul is beszéltek. Persze az öltözetek megteveszthetett. A Légió papjának, Dumitrescu-Borşának például felhívták a figyelmét, hogy Máramarosban ne viselje fekete papi köntösét, mert zsidónak nézik.⁷¹ Németországban viszont a zsidóság társadalmilag integrálódott, a radikális antiszemitáknak bonyolultabbnak tűnő – elméleti – képzetekre volt szüksége a diszkriminációhoz.

Romániában 1918-ig (illetve 1920-ig) ennek a diszkriminációnak törvényes alapja volt, hiszen a zsidókat „idegen védelem nélküli idegenek”-nek nyilvánították, csak egyéni emancipációra nyílt némi lehetőség. Az antiszemitizmus teoretikusai a maguk – ellentmondásos – teoretizálásával alkotmányos állapotot legitimáltak. 1920 (illetve 1923) után már az alkotmány ellen kellett fellépniük. Újat nem találtak ki, sem az antiszemita párt vezetője, A. C. Cuza, sem társai, sem a (majdani és aztán kemény) legionáriusok. Moţa a *Cion bölcsei jegyzőkönyvének* színvonalán mozgott, annak kijelentéseit egészítette ki. A Kapitány a régi képzetekkel manipulált, a faj nála etnikumot jelentett és fajtát. Könyvében is Vasile Conta 1870-es évekből származó nézeteit visszhangozta az állam és faj közti azonosság követelményének érzékeltetésére, és „fajunk dáko-román struktúrájáról” írt, arról, hogy 1923-ban „a diákok nagy tömegét a faj egészséges ösztöne és a holtak árnyéka vezette”, de az ellenfajt nem is a zsidóban látta, mint Hitler, hanem „a politikusban”, ebben „a morális torz alakban, akiből hiányzik fajunk nemessége”.⁷² Romániában a rasszista vagy rasszizáló fantazmák nem álltak össze koherensnek tűnő rendszerré, hanem felolvadtak a nacionalista metaforikus egyvelegben. Ezen próbált segíteni Cioran, amikor náci élményei hatására valamiféle ideáltípushoz próbálta mérni a román valóságot, mintegy szellemi erőpróbaként és szellemi játékként új formába öntötte az antiszemita fantazmákat, és az eredmény: a románok alacsonyabbrendűsége. Mircea Eliade ezen a dák mítosz kultusszal próbált segíteni, a legionáriusok többsége pedig az ortodoxiára hivatkozó spiritualitás

71 Ion Dumitrescu-Borşa: *Cal troian intra muros*. Bucureşti, 2002. 15.

72 Corneliu Zelea Codreanu: *Pentru legionari*. Gordian, Timişoara, 1993. (eredetileg: Sibiu, 1936.) 124., 306.

hangsúlyozásával. A legrasszistább is ide lyukadt ki, miként Ion Foti, aki még az internetes legionárius emlékezetből is teljesen eltűnt. 1936-os könyve, *A faj heroikus koncepciója* Alfred Rosenberg könyvének (*A XX. század mítosza*) parafrázisa – Papini-, (a fasisztának sem nevezhető) Bergyajev-, Tormay Cecil-, Mussolini-, Hitler- és Codreanu-idézetekkel. A következtetés: a faj a lélek köntöse, a faji tisztaság: hit és áldozat.⁷³ A román rasszizmus így az elmélet terén nem süllyedt el a rasszista vérmítosz mocsarában, ennek tetején lebegett.

Miután a Vaszárd 1940-ben hatalomra került, a náciizmus hatalmi helyzete és ideológiája megerősítette a hagyományos – rasszizmus felé mutató – sztereotípiákat, sémákat, de egyben azok korszerűsítésére ösztönzött. Az előzmények jelzik, hogy ez nehéz feladatnak ígérkezett. Alexandru Randa és Traian Herseni keresték a megoldást. Randa ki is találta a dákok árjaságában, Erdélyben pedig az árja erődtímenyt. Az erdélyiek hagyományos rómaiságkultuszát osztrák katolikus importnak minősítette.⁷⁴ Ez ellentmondott a Kapitány szellemi örökségének, mert ő, mint egyik 1937-es körlevelében tudatta, az adamclisii határban található római diadalemlékből elhozott egy téglát, ezt beépítették a Zöld Ház falába, hogy kapcsolatot teremtsenek a hajdani római és a mai román legionáriusok között.⁷⁵ A diadalemléket 109-ben emelték Traianus császár dákok felett aratott 102-es győzelmének emlékére. 1941-ben viszont az erdélyi Sima volt a főnök, az ő hatalmát kellett legitimálni, aztán, amikor Randa 1945 után osztrák történész lett, gondosan antológiába foglalta Codreanu fentebb említett körlevelét.⁷⁶ És miközben rasszizmust hirdetett, megmaradt a sokat hangoztatott spiritualizmusnál: „A román nép jövőjének nagyszerűsége attól függ, hogy milyen intenzíven olvad össze a nép lelke az új etikai és metafizikai értékekkel, amelyeket a csodálatos legionárius mozgalom alkotott, az új ember előőrsé.”⁷⁷

Herseni óvatosabb volt és némileg komolyabb. Berliini harcostársát is irritálta, hogy „ő az egyetlen legionárius, akinek lelkében – saját hasznára is – sikerült erkölcsi eszményeit és politikai kívánalmait összebékíteni azzal a világgal, amely ellen harcolt”.⁷⁸ Tudta, mit kell mondani, akkor is, amikor – az úgymond zsidó és demokratikus sajtó torzításaival szemben – reális képet akart adni a náci rasszizmusról. Ennek tudományos alapja van és politikai eszmény – hangsúlyozta. Az északi faj a legtökéletesebb, és a németek nagy része ahhoz tartozik. Egy nép tulajdonságait az eugenikával lehet jobbra tenni, „Hitler zsenialitása e lehetőség világos víziójában is rejlik”. Szavai prófétikusak: „az az állam, amely a fajmérgezés századában saját faji elemei gondoskodására szánja el magát, egy nap a világ ura lesz”. Herseni ennek az univerzalizmusnak az értelmét is megtalálta. Mert: „a rasszizmus a valóságból indul, de az értékek szintjén át fokozatosan eljut az eszmény birodalmába”. És a német nép a rasszizmusnak köszönhetően kulturális alkotásaival és kikísérletezett módszereivel

73 Lucian Butaru: *Rasism românesc*. Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2010. 179–180.

74 Alexandru Randa: *Rasism românesc*. București, 1941. 3–6.

75 Valeriu Cărdur: *Piatre dela temelie veacului*. Buna Vestire 1937. júl. 3. 104. sz.

76 Alexander von Randa: *Lebende Kreuze*. Colecția Europa, München, 1979. 143.

77 A. Randa: *Avangarda omului nou*. Vremea 1940. szept. 22. 570. sz.

78 Dumitru Cristian Amzăr: *Jurnal berlinez*. România Press, București, 2005. 199.

gazdagítja az egész emberiséget. Rosenberget is így kell érteni, amikor azt állítja, hogy „ma új hit születik, a vér mítosza, a hit abban, hogy a vérrel általában az ember isteni jellegét védjük”.⁷⁹ Herseni is a maga módján konzseniálisnak bizonyult, mert némileg átértelmezte Hitlert, még hozzá a Hitler által némileg lenézett Rosenberg-könyvből idézve. De a kultúra primátusával a legionarizmust sikerült a náciizmussal harmonizálni és egyben a román eugenika számára is perspektívát nyújtani. Ugyanakkor a nürnbergi pártnapokon kultúrbeszédeiben a Führer is a kultúra utolérhetetlen magasába próbált emelkedni, ahova publikuma már nem követte a jó kis sörözések után, és azok folytatására készülve inkább szunyókált.

A legionáriusoknak viszont ébernek kellett maradniuk. Mint Randa az *Axá*-ban hirdette: „A Kapitány, a Nicadorok és Decemvirek és ezernyi kamerád menete a halálba a nagy román sors kezdete.”⁸⁰ A legionárius publicisztikában a Légió a legmagasabbrendű Románia, miközben egyre mélyebbre süllyesztette a valóságos Romániát. E. Ionesco így emlékezett ezen idők hangulatára: „Egy zord és komor novemberi napon az én utcámban az emberiség és a kozmosz minden bestialitását és egész végtelen ostobaságát megtestesítve vonultak és énekeltek, nem tudom milyen vas-»éneket« (valamiféle bögést adtak elő), vadállati és vas szavakkal (*vorbe de fiere și fier*), vadállatok és vasakat köpködtek, láncos és vasalt pofával. Annyira hasonlítottak, hogy az volt az ember érzése, egyazon sokszorosított típusról van [...], Románia pedig elveszett az emberiség számára. Ahogyan haladtak, úgy szállott le a pokol éjszakája a városra.”⁸¹ De – hosszú napfogyatkozás után – hogyan jött fel azok napja, akik tollukat a nemzeti-legionárius állam szolgálatába állították?

Epilógus

A nemzeti-legionárius állam lopakodó módon mégis megvalósult. 1956-ban Hruscsov nagy beszéde és a magyar forradalom után a román pártvezetés lassan elővette a nacionalista kártyát, Ceaușescu pedig ki is játszotta, ameddig lehetett. Így az az állam, amely a legkevésbé nacionalistaként lépett be a szocialista táborba, a legnagyobb nacionalistább államként lépett ki belőle. A vasgárdisták 1945-ben a kommunistákkal valamiféle fegyverszüneti szerződést kötöttek, de a választások után megindult az üldözésük, 1948-ban már húszezret tartóztattak le közülük. 1957–1958-ban újabb letartóztatási hullám következett azzal a céllal, hogy az értelmiséget megfélemlítsék. 1964-ben az általános amnesztiával mintegy hatezer legionárius hagyta el a börtönvilágot. Előtte kemény átnevelésnek voltak alávetve, utaztatták őket az országban, hadd lássák, már vége az általuk is gyűlölt polgári világnak, új világ épül, amely igazi nemzeti politikát folytat, egyre igazibbat – a diktátor legyilkolásáig.

Constantin Noica (1909–1987) 1946-ban jelentkezett a népi törvényszéken, büntetést kért legionárius cikkei miatt, de bolondnak nézték, és 1948-ban birtokát

79 Traian Herseni: Mitul sângehul. Cuvântul 1940. nov. 23. 41. sz.

80 Arhiva Națională Istorică Centrală (Bukarest), Ministerul de interne, Diverse 11/1930. 69.

81 Eugen Ionescu: Război cu toate lumea. II. Humanitas, București, 1992. 273.

elvétkék, őt pedig egy kisvárosba száműzték. Miután azonban Ciorannal nyílt levélváltásba bonyolódott és Mircea Eliade nagy regényét nemcsak olvasta, hanem tovább is adta, 1957-ben börtönbe került, ahonnan az általános amnesztiával szabadult. Közben megkötötte a maga alkuját a megfelelő szervekkel: egyik könyvét a másik után adhatta ki, amelyek kódoltan és olykor még csak nem is kódoltan az új függetlenségi politikát és a gazdasági autarkiót igazolták különböző filozófiai spekulációkkal. Később visszavonult egy Szeben megyei hegyi településre, ahol az ország filozófiai központja lett, tehetséges fiatalok rendszeresen látogatták, és valamennyien a kultúrával való ellenállás ethoszában élvezhették egymás társaságát. Az 1980-as évek legnagyobb könyvsikere lett, midőn egyik tanítványa megírta, miként szakadt el mesterétől, illetve annak Nyugat-ellenes nacionalizmusától. Noica azért időnként kimehetett Nyugatra, hogy Ceaușescu Nobel-békedíja érdekében lobbizzon.

Cioran (1911–1995) viszont Párizsban élhette le életét, a manzárdlakó nagyvárosi remete szerepét játszotta, francia írásaiban román írásaiért vezekelt – méghozzá egyik legnagyobb francia stilisztaként. Az újgnózis egyik prófétája lett, majd az emberi bűnbeesést és elkárhozást ecsetelő látnok. Éjjeli apokaliptikus vízióit és a világmindenséget illető szidalmait a hétköznapi életben kedves, udvarias modorral és emberi segítőkészséggel egészítette ki. Kesergett a Habsburg Monarchia szétverése miatt, felpanaszolta, hogy „az amerikaiak sem 1945-ben, sem előtte 1918-ban nem voltak elég érettek a világbéke biztosítására”. Helyretette fontoskodó magyar beszélgetőtársait, Fejtő Ferencet, Walter Györgyöt, akik a magyar bűnbakkereső rigmussal jöttek elő, és a svájci modellről beszélt nekik. 1989-ben őt is magával ragadta a lelkesedés, visszatért anyanyelvéhez, románul adott hosszú interjút, de aztán csalódott a forradalomban, és hamar visszatért a román történelmet néhány szóba sűrítő kedvenc szólásához: „Nem adatott meg.” 1992-ben pedig már keserűen jósolt a románoknak: „félrecsúszott nép lesznek”. A sors iróniája őt sem kímélte, amikor súlyos betegség sújtotta, állítólag németül beszélt, pedig ilyenkor az ember anyanyelvéhez tér meg. Mikor Alzheimer-kórral kórházba került, már románul káromkodott és Lear királyként örvengött – mint élettársa emlékezik. Olykor tüvöltött, mint egy farkas. Önbeteljesítő jóslatot vetett volna 1957-ben papírra?: „Üvöltő filozófus vagyok. Eszméim, ha eszmék, tüvöltenek; nem magyaráznak semmit, robbannak.” De időnként, amikor már meg sem szólalt, úgy nézett élettársára, Simone Bouéra, hogy ez „olyan dolgokat olvasott ki tekintetéből, melyeket nagyon rég nem” tehetett – talán először még hosszú kamaszkora végén...

P. P. Panaitescu (1900–1967) otthon úszta meg legionárius politikai tevékenységét. Antonescu megbocsátotta neki szemtelenkedését, és 1943-ban már tankönyvet írhatott a gimnáziumok számára. Ezt 1990-ben újra kiadták, jobb híján, de a tanárok akkor már nyelvileg sem értették, és sokaknak olybá tűnhetett, mintha egy másik nép történetéről szólna. 1945-ben gyűjtőtáborba zárták, de önmagához és a mozgalomhoz híven arra tett javaslatot, hogy a kommunisták a legionárius elittel együtt számolják fel a burzsoáziát. Kezdetben csak álnéven publikálhatott, majd saját nevén is. Történeti munkássága az átlag fölé magasodik.

Traian Herseni (1907–1980) 1945 után a kolozsvári egyetemre került, de 1947-ben szovjetellenességére hivatkozva elbocsátották onnan. Az egykori legio-

nárius csak később kerülhetett elő, mert egyelőre a volt legionárius dékán vívta feljelentéscsatáját a volt legionárius rektorhelyetttel. Herseni 1952-ben került börtönbe. 1968 után majdnem minden évben megjelent egy-egy könyve a szociológia, az irodalomszociológia, irodalmi antropológia tárgykörében. Kicsit megtanulta a marxista frazeológiát, de alapvetően a fenomenológia nyelvén értekezett, és a mozgalom ma is méltán tartja őt jeles tagjai között számon. Ciorannak nem bocsátották meg ugyan, hogy megtagadta vasgárdista múltját, azonban mégis maguk közé sorolják. Az internetes honlapokon lépten-nyomon közlik Codreanu magasztaló cikkét, és kitesznek egy olyan fotót, amelyen a felirat szerint Cioran és Codreanu együtt szerepelnek, méghozzá zöld ingben, keresztszíjjal. Csalás! Nem Ciorant láthatjuk rajta, hanem Nicolae Constantinescut, aki meggyilkolta Ducát. Az internetes kép egy korabeli fényképről készült, pontosabban onnan vágták ki. Az eredeti képeslapon hat személy látható, és egyik sem Cioran, de így is bűnhődött azért, mert a Vasgárdát örült szektának nevezte, és megvallotta, „intellektuális szégyen” volt, és ami a legsúlyosabb: „román forradalom Románia ellen.”

AMBRUS MISKOLCZY

THE IDEOLOGIST-JOURNALISTS OF THE NATIONAL-LEGIONARY STATE: THE PHILOSOPHER AND THE ANTI-PHILOSOPHER, THE HISTORIAN AND THE SOCIOLOGIST

One of the characteristic traits of Romanian fascism is rooted in the fact that it came to power after the majority of its political élite had been ordered to be killed, without even lip-service to legal formalities, by king Charles II. Having forced the removal of the king, general Antonescu needed mass support, and consequently ceded part of the power to the Iron Guard, alias the Legion of Saint Michael the Archangel. As this measure led to political chaos, the general suppressed the Legion and persecuted its members with all possible means.

During the five months of legionary domination, the young literate élite faced the task of defining what exactly the legionary revolution meant. The philosopher Constantin Noica mainly legalised vengeance with his pseudo-theological articles. Cioran, the anti-philosopher, adopted a peculiar tactics by glorifying on the one hand Codreanu, the assassinated leader of the Iron Guard, thereby relativising the greatness of his successor Horia Sima, and writing about Transylvania as Romania's Prussia on the other hand, thereby strengthening the legitimacy of Sima, himself a Transylvanian. While the legionarism of the historian Petre P. Poniatescu is generally explained by his ambitions, he was in fact guided in his production of stereotyped fascist journalism by his conviction that the contemporary state of Romania's development was best matched by fascist modernisation. Traian Herseni, a great promise of Romanian sociology, began to promulgate primitive racial theory.

Paradoxically, all four intellectuals were capable of drawing a more positive program in the 1930s, when the Iron Guard was still excluded from power, than in the period of its political dominance. Yet through their cult of vengeance, leadership and race, all four paved the way before the communists and their cult of class struggle, of the Party and its leader and of the working classes in general. Cioran was alone in reneging on his fascist record, the other three intellectuals gradually found their place in the anti-intellectual intellectual framework of the national communist system.

TÓTH ÁGNES

Megfigyelési szempontok és megfigyeltek egy többnemzetiségű községben

Vaskút, 1950–1957

Az egységes állambiztonsági szervezet létrehozása 1945 elején párhuzamosan két vonalon kezdődött meg, ezért azt az első hónapokban a kétközpontúság és működését némi zavar jellemezte.¹ 1944 végén Tömpe Andrást az Ideiglenes Nemzeti Kormány nevében Erdei Ferenc belügyminiszter bízta meg az államrendőrség és azon belül a politikai rendészeti osztály megszervezésével. Ezzel párhuzamosan, Pest bevételének napján, a Magyar Kommunista Párt is döntött a rendőrség kiépítéséről, amit – a jegyzőkönyv tanúsága szerint – a párt kompetenciájába tartozónak tekintett. Arra hivatkozva, hogy hivatalos kinevezés pár napon belül nem várható, saját hatáskörben bízták meg Sólyom Lászlót a budapesti rendőrfőkapitányság megszervezésével és vezetésével, helyettesévé Kádár Jánost választották, míg Péter Gábor a politikai rendőrség megszervezésére és vezetésére kapott felhatalmazást.

Az első jogi szabályozásra az Ideiglenes Nemzeti Kormány Budapestre költözése után, 1945 májusában került sor. Az 1690/1945. ME sz. kormányrendelettel feloszlatták a csendőrséget, deklarálták az államrendőrség megszervezését. Ezen belül létrehozták a Budapesti és a Vidéki Rendőrfőkapitányságot, az alárendelt vármegyei és városi kapitányságokon belül egységesen négy – büntügyi, politikai, igazgatásrendészeti és rendőrbírói – osztályt kellett létrehozni. A Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályát Péter Gábor, míg a Vidéki Főkapitányságét Tömpe András vezette. Az így kialakított keretek egy rövid időre csökkentették e két személy és az általuk vezetett szervezetek rivalizálását, konfliktusait, de nem oldották meg azokat. Rajk László belügyminiszteri kinevezését követően 1946 októberében az 533.900/1946. BM sz. rendelet önállósította a budapesti politikai rendőrséget a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO) néven. Az új állambiztonsági szervezetbe beolvasztották a vidéki főkapitányságok Politikai Rendészeti Osztályait, irányítását, felügyeletét és ellenőrzését pedig a belügyminiszter immár közvetlenül gyakorolta. A szervezet vezetésével Péter Gábort bízták meg. Az év végén

1 Itt csak az egységes állambiztonsági szervezet létrehozásának vázlatos bemutatására szorítkozunk. Részletes feldolgozását ld. a következő művekben: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 2000.; Trezor. A Történeti Hivatal évkönyve 1. (1999); A politikai rendészeti osztályok 1945–1946. Szerk., bev., jegyz. Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2009. (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1.); Müller Rolf: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. Jaffa, [Bp.] 2012.

az 535.059/1946. BM sz. rendelettel szabályozták az államvédelmi osztály szervezetét, feladatát és jogkörét. Eszerint feladatkörébe tartozott: a demokratikus államrend és közbiztonság védelméről szóló 1946. évi 7. törvénybe ütköző cselekmények nyomozása és feljelentése; a népbíráskodásról szóló és az 1945. évi 7. törvénybe iktatott háborús és népellenes bűncselekmények nyomozása és feljelentése; az egyesületek keletkezésének és működésének figyelemmel kísérése; a politikai vonatkozású röpiratok szerzőinek és terjesztőinek nyomozása és bejelentése; a bejelentett és tudomásul vett gyűlések lefolyásának megfigyelése; államrendészeti vonatkozású bel- és külföldi adatok gyűjtése és nyilvántartása; javaslattevél az illetékes rendőrhatalóság vezetője számára az állambiztonság vagy közbiztonság szempontjából káros személyek kitiltására, internálására; titkos rádióállomások felderítése; eljárás mindazokban az államrendészeti ügyekben, melyek a Budapesti Főkapitányság, illetve a kapitányság vezetője részére nem voltak fenntartva. Az ÁVO alárendeltségében minden kapitányságon Államvédelmi Osztályokat hoztak létre. A kiemelt jelentőségű helyeken az osztályok mellett államvédelmi előadók és megfigyelők is működtek. A vármegyei és városi államvédelmi osztályok és előadók az illetékes I. fokú rendőrhatalóságtól függetlenül működtek, dolgozóik szolgálatilag nem a rendőrhatalóság, hanem az ÁVO vezetőjének voltak alárendelve. Az alosztályokra tagolódó szervezeten belül külön csoportok foglalkoztak osztrák és német területen a nemzetközi vonatok figyelésével, az Olaszországban élő magyar emigráció bomlasztásával vagy a nyugati határterület szűrőhálózatának működtetésével. Az átalakulást követően a szervezet létszámát ezer fővel emelték.

A későbbiekben az ÁVO tevékenységi területének és hatáskörének folyamatos bővítése annak a folyamatnak a része volt, amelyben az MKP 1945-től tényleges politikai súlyán túl a végrehajtó hatalom kulcspozícióinak megszerzésére törekedett. Egy hónappal Kádár János belügyminiszteri kinevezése után, 1948. szeptember 10-én – a 288.009/1948. BM sz. rendelettel – létrehozták a jelentősen kiszélesített jogkörű BM Államvédelmi Hatóságot (ÁVH). Az anyagilag is függetlenített ÁVH hatáskörébe kerültek az államrendőrség határ-, folyam- és légtérrendészeti hatóságai, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH), valamint az útlevelek kiállításának joga az ország egész területén. Az országhatárok be-, illetve lezárására, a külföldről érkező személyek, áruk, hírek minél teljesebb ellenőrzésére irányuló törekvés mellett, még ebben az évben további jogszabályokkal megerősítve, bővült az ÁVH belső ellenséggel szembeni fellépésének lehetősége is. Első fokú hatósági jogkört gyakorolhatott, illetve a felülvizsgálati eljárásokat is ő végezte az állam érdekei szempontjából aggályos személyek lakóhelyükről való kitiltásakor, rendőrhatalósági felügyelet és őrizet alá helyezésekor. További hatáskör- és szervezeti módosításra került sor 1949 végén. A 4353/1949. MT sz. rendelet megszüntette a BM ÁVH-t, s létrehozta a Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt – így a Belügyminisztériumtól szervezetileg is függetlenített –, 1950. január 1-jétől országos hatáskörű, önálló költségvetési szervként működő Államvédelmi Hatóságot. A főfelügyelet jogát a Minisztertanács egyik tagja gyakorolta, aki formailag a belügyminiszter volt. Az új főhatóság egyesítette a korábbi BM ÁVH-t, a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Fő-

csoportfőnökségét, a Honvéd Határőrséget, valamint a Határrendőrséget. Beosztottai a honvédséggel azonos rendfokozatot viseltek, azzal a különbséggel, hogy a rendfokozat megjelölése előtt „államvédelmi” elnevezést, illetve „áv.” rövidítést kellett használni. Az egyenruha és rangjelzés a honvédségével azonos volt, de a sapkán körbefutó kék színű szalagot és kék színű váll-lapot, a határőrségnél zöld színű szalagot és váll-lapot viseltek. Az ÁVH tisztjei és tiszthelyettesei valamennyien a hivatásos állományhoz tartoztak. A határőrség legénysége megfelelő szempontok alapján kiválogatott, sorozott tagokból állt, akik 3 évig teljesítettek szolgálatot. 1949. december 28-án Péter Gábor altábornagyot az ÁVH főparancsnokává nevezték ki. Alig telt el egy hónap, és az ÁVH 1950. február 1-jén újabb területet szakított ki a Honvédelmi Minisztériumból: megszerezte a katonai elhárítást, bár jelentési kötelezettsége a honvédelmi miniszternek megmaradt. A központi szervezet kiépítésével párhuzamosan folyt a külföldi rezidentúrák felállítása is.

Sztálin halála és az első Nagy Imre-kormány megalakulása után szinte azonnal sor került az ÁVH „állam az államban” függetlenségének felszámolására. A Minisztertanács 1953. július 17-én – az 500/6/1953. számú határozatával – rendelte el az államvédelem visszatérését a Belügyminisztériumba. A függetlenség elvesztése azonban nem járt feltétlenül befolyásvesztéssel. „A Gerő által július 22-én kihirdetett új struktúrában a tárca 26 központi szervezeti egységének fele egyértelmű államvédelmi profilt kapott, de a többi is jórészt az ÁVH-nál szocializálódott tisztek parancsnokolták. [...] Az ekkor kinevezett, összesen harmincegy felső vezetőből huszonheten, a tárca fő tanácskozó testülete, az új belügyi kollégium tizenegy tagjából pedig heten viseltek »áv.« megjelölést a rendfokozatuk előtt. [...] Az ávéhás múltúak, ha nem is a fenti arányban, de szép számmal képviseltették magukat a vidéki parancsnoki gárdában is. 1954-ben a 19 megyei és budapesti főosztályvezető közül 11-en, a 125 járási osztályvezetőből 61-en voltak érintettek.”²

Az 1953 nyarán az államvédelmi testületekben megkezdett átszervezések, az „önkenyeskedők” leépítése, az államvédelem tevékenysége törvényességi ellenőrzésének a Legfőbb Ügyészség alá rendelése, az internálótáborokban fogva tartottak fokozatos fölülvizsgálata és szabadon engedése, a déli határsáv megszüntetése a forradalom kitöréséig csak részben bontotta le, illetve alakította át azt a struktúrát, amelyet az elmúlt évtizedben a magyarországi társadalom totális ellenőrzésére létrehoztak.

*

Tanulmányomban alapvetően egyetlen dokumentum, Vaskút község objektum-dossziéja³ alapján annak fölvázolására vállalkozom, hogy az 1950-es évek elején

2 Müller R.: i. m. (1. jz.) 59.

3 „A kémelhárítás, a belső reakció elhárítása, a büntetésvégrehajtás, a határőr-felderítés és a fegyveres erőknek a katonai elhárításhoz tartozó szerveinél parancsokban, utasításokban meghatározott objektumokra (intézmények, üzemek stb.), illetve egyes meghatározott témákra (ún. vonalakra) vonatkozó adatok összegyűjtésére szolgáló dosszié.” <http://www.abtl.hu/szakszavak> (a letöltés időpontja: 2013. aug. 30.).

melyek voltak a falu, a vidék megfigyelési szempontjai.⁴ Többnemzetiségű községről lévén szó, az elemzés középpontjában a megfigyelés és az ellenségkép nemzetiségi, mindenekelőtt a németeket érintő vonatkozásai állnak. Azt vizsgálom, hogy „államellenessé”, politikailag megbízhatatlanná tett-e valakit önmagában a német, bunyevác vagy szerb közösséghez tartozás ténye. Érdekelt az is, hogy a különböző – osztály- és politikai – jellegű ellenségképzés szempontjai a nemzeti aspektussal miként fedik egymást.⁵

Ebben a tanulmányban ugyanakkor nem foglalkozom a megfigyelőkkel. Sem a megyei, járási, helyi hivatali struktúrával, sem annak személyi összetételével. Nem foglalkozom részletesen a faluban így vagy úgy, ilyen vagy olyan minőségben – bizalmi informátor, ügynök, társadalmi kapcsolat – kiépített besúgóhálózattal sem. Ezeknek a kérdéseknek a szakszerű és részletes földolgozása csak újabb források bevonásával lehetséges.

Vaskút Bács-Kiskun megyében, Bajától délkeletre, az ország déli határától alig 15 kilométerre fekszik.⁶ Vélhetően kedvező természeti adottságainak köszönheti, hogy évszázadok óta lakott hely, bár a 15. században elnéptelenedett. A 16–17. században a Balkánról érkező, állattenyésztéssel foglalkozó, ezért itt csak ideiglenesen tartózkodó szláv népesség lakta. Még 1724-ben, a területet birtokló Czobor család összeírásában is pusztaként szerepel. A 18. század közepén került a Grassalkovich család tulajdonába. Az új földesúr 1752-ben rendelte el egy önálló település létrehozását, és németeket telepített le. A település lélekszáma az elkövetkező századokban az I. világháborúig nőtt.⁷ A lakosság alapvetően földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, gazdaságilag folyamatosan erősödött, földvásárlásai révén a szomszéd községek és Pest megye felé is terjeszkedett. Az I. világháború után, 1919-ben szerb megszállás alá került, s csak 1921-ben került vissza ismét Magyarországhoz.

A II. világháborúig a falu lakosságának több mint 90%-a sváb volt. Az 1941. évi népszámláláskor a községben 4705 személyt írtak össze, ebből 638-an magyarnak, 3846-an németnek, 218-an horvátnak, 1 személy szlováknak s 2 személy egyéb nemzetiségűnek vallotta magát.⁸

4 A vidék megfigyelési szempontjait dolgozza fel az egykori NDK vonatkozásában *Regina Teske*: Staatssicherheit auf dem Dorfe. Zur Überwachung der ländlichen Gesellschaft vor der Völkertätigung 1952 bis 1958. BF informiert 27. (2006). Bár az egykori NDK-ban kisebbségek hiányában a nemzetiségi szempont nem merülhetett fel, ugyanakkor a különböző területekről érkezett német menekülteket ugyanúgy számon tartották, mint a magyar állambiztonság a szomszédos országokból érkezett magyar nemzetiségűeket.

5 A Rákosi-korszak ellenségképének és bünbakképzésének mechanizmusára és kategóriáira vonatkozóan ld. *Gyarmati György*: Ellenségek és bünbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). In: A Nagy Testvér szatocsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből. Szerk. Gyarmati György–Palasik Mária. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2012. 93–130.

6 A község történetére bővebben ld. *Paul Flach*: Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. München, 1983., valamint Vaskút története. Polgármesteri Hivatal, Vaskút, 2001.

7 1870-ben 4660, 1900-ban 5039, 1910-ben 5196 személyt írtak össze.

8 *Iványosi-Szabó Tibor*: Magyarország történeti statisztikai helységnevtára. VIII. Bács-Kiskun megye. KSH, Bp., 1996. 161.

A háború után a németekkel szemben alkalmazott valamennyi jogfosztó, jogkorlátozó intézkedés érintette a falu lakosságát. 1945 januárjában mintegy 160 német nemzetiségű személyt, köztük nőket is, málenkij robotra hurcoltak a Szovjetunióba. A földreform kapcsán földelkobzásokra, a nemzethűségi igazoló bizottsági eljárás során internálásokra, föld- és házfelkobzásokra tömegesen került sor. 1946–1947-ben a sváb lakosság mintegy 60%-át kitelepítették Németországba.⁹

A svábok helyére a háború alatt és közvetlenül utána délvidéki magyar menekültek, magyarországi nincstelen magyarok (Mezőtúrról, Sarkadról), valamint bukovinai székelyek és moldvai csángók érkeztek. 1947-ben a szlovák–magyar lakosságcseré-egyezmény keretében felvidéki magyarokat is telepítettek a községbe. Az 1949-es népszámlálás szerint a község összlakossága 5086 fő volt, ebből 4104 magyar, 721 német, 1 horvát, 3 román, 5 szerb, 211 egyéb délszláv (bunyevác), 37 cigány és 4 egyéb nemzetiségű.¹⁰

A Vaskútra vonatkozó objektumdosszié megnyitását – a szolgálati jegy információi alapján – 1950. augusztus 26-án a bajai kirendeltség egy olvashatatlan nevű alosztályvezetője kérte a BM Kecskeméti Kirendeltségétől, amit Rácz Károly áv. százados engedélyezett.¹¹ A dosszié megnyitását, illetve a korábbiaknál folyamatosabb, szisztematikus anyaggyűjtést vélhetően a déli határsáv létrehozása, pontosabban Vaskút községnek a határsávban való fekvése is motiválta. A jugoszláv–szovjet konfliktusban Magyarország az utóbbi álláspontját kényszerült elfogadni, s a szocialista „békétábor” védelmében 1950. július 1-jétől megerősítette déli határszakaszát. Ez azt jelentette, hogy a katonai és műszaki megerősítés mellett a határ mentén 15 kilométeres sávban rendkívüli intézkedéseket léptettek életbe. Az állandó lakosok külön személyi igazolványt kaptak. Az ideiglenesen beutazók csak külön engedéllyel tartózkodhattak a határsávban. Állandó járőrözést vezettek be, továbbá szigorítottan ellenőrizték a vasút- és autóbuszvonalakat.¹²

Az összesen három kötetes objektumdosszié lezárására 1957. április 10-én került sor.¹³ A község életének, a lakosságnak a megfigyelése azonban nem a dosszié megnyitásával kezdődött. Jól jelzi ezt, hogy a dossziében megtalálhatóak azok az 1945 őszi a zalaegerszegi és komáromi szűrőállomásokon felvett jegyzőkönyvek

9 Tóth Ágnes: Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között. Aetas 1987. 5. sz. 31–57.

10 Iványosi-Szabó T.: i. m. (8. jz.) 161.

11 A dossziét 30–1038/1950. sorszámmal nyitották. Az összesen 3 kötetes objektumdosszié levéltári jelzete Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) O–9555, O–9555/a és 9555/1. Az állambiztonsági szolgálaton belül a dosszié, azaz az objektum, Vaskút felügyelete többször is gazdát cserélt. 1951. október 12-ig Tóth Dezső áv. őrnagy, ezt követően Bodó Rezső áv. őrmester, majd 1952. május 27-től Szilva László vette át „tartásra”, őt követte Pelsőci József áv. alhadnagy, majd Molnár József áv. őrmester. ÁBTL O–9555/a. 8. és O–9555/1. 62.

12 A déli határsáv kialakítására és védelmére részletesen ld. *Orgoványi István*: Határvédelem Magyarország déli határán 1948 és 1953 között. In: A Nagy Testvér szatércsoltja i. m. (5. jz.) 153–169., valamint *Uő*: A déli határsáv 1948 és 1956 között. Bács-Kiskun megye múltjából 17. (2001) 253–298.

13 A lezáró lapot Vinek József rendőr hadnagy, politikai csoportvezető „Baja, 1957. április 10.” keltezéssel írta alá. ÁBTL O–9555/1. 221.

is, amelyeket a nyugati hadifogságból hazatérő sváb férfiakkal készítettek, s itt fűztek le további megfigyelésük szándékával. A falu életéhez kapcsolódó első jelentés, amely a községben tartózkodó földhivatali dolgozókat jellemzi, 1948. március 8-án kelt. Ettől kezdve a különböző tárgyú jelentések folyamatosnak mondhatók. A dossziéba az egyes dokumentumokat nem időrendben fűzték le. Sok közülük, különösen a tematikus listák – mint „kulákok”, „sváb kulákok”, „felvidéki kulákok”, „kütlhonosok”, „délszlávok” stb. – nincsenek ellátva dátummal és aláírással sem. A többi dokumentummal való összevetésből, valamint az összefüggésekből azonban arra lehet következtetni, hogy ezek többsége még a dosszié megnyitása előtt, 1949-ben keletkezett, mintegy kijelölve a megfigyelések csoportorientációját.

Tartalmi szempontból több dolog is föltűnő. Egyrészt a dossziében fontos eseményekről, a falu közösségének életét meghatározó történekekről egyáltalán nem találhatók jelentések. Nem tudhatunk meg semmit arról, hogy milyen visszhangja s főleg volt-e gyakorlati hatása a 84/1950. sz. MT-rendeletnek, amely visszaállította a magyarországi németek állampolgári jogegyenlőségét. Közvetlenül nincs jelentés a Tájékoztató Iroda 1948. júniusi határozatát követően megromlott magyar–jugoszláv viszonyra a délszláv kisebbség helyzetére gyakorolt hatásáról sem. S csak utalást találhatunk a községben élő és megbízhatatlannak minősített személyek 1950 nyarán és 1951-ben végrehajtott kitelepítéséről is. Bár a dossziét 1957 tavaszán zárták le, a folyamatos anyaggyűjtés – legalábbis a dossziében lefűzött anyagok ezt jelzik – 1956 nyarán-őszén megszakadt. Így az 1956-os forradalom előkészületeiről, a falu hangulatáról is kevés információt tartalmaz.

Ugyanakkor az anyagban sok az ismétlés, az üresjárat. Az azonos tárgyú – mint az egyház befolyására, a földművesszövetkezet vagy a tanács működésére, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) tevékenységére vonatkozó – jelentésekben több hónap elteltével is a korábbiakban már megírt információk ismétlődnek. Hasonló a helyzet az egyes személyek kapcsán írt környezettanulmányok esetében is. Érzékelhető a jelentéstevők kényszere: nekik akkor is elő kellett állni valamivel, ha valójában nem történt semmi.

A dossziék alapján – mint jeleztem – a jelentéstevőkről, az adatgyűjtés mikéntjéről csak igen korlátozott érvényességű megállapításokat tehetünk. Annyi azonban ezen dokumentumok alapján is megállapítható, hogy a bajai állambiztonsági hivatal rezidensét a községben több hivatásos informátor és társadalmi segítő is tájékoztatta. A dosszié megnyitásakor Vaskút község hálózati lefedettsége – az állambiztonsági szervek titkos segítőinek összessége – teljesnek mondható. Akadt személy, aki a kulákok, a csendőrök, svábok/SS-katonák, „jugókapcsolatosok”, délszlávok, nyugati kapcsolatosok, volt katonatisztek, felvidéki telepések körében vagy éppen a plébánián, a tanácsházán, a földművesszövetkezetben, a termelőcsoportban, a DISZ-ben, a DÉFOSZ-ban vagy az MNDSZ-ben történekekről adott jelentést.¹⁴

A megfigyelések egyik fókuszja a különböző szervezetekre irányult. A szervezetekben, csoportokban kiépített ügynökhálózat önmagában is jelzi, hogy a ha-

¹⁴ DISZ: Demokratikus Ifjúsági Szervezet; DÉFOSZ: Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége; MNDSZ: Magyar Nők Demokratikus Szövetsége.

talom képviselői az élet minden területének, illetve valamennyi társadalmi csoportnak a megfigyelésére, ellenőrzés alatt tartására törekedtek. Szisztematikus az adatgyűjtés a lakosság politikai megnyilvánulásairól, az egyház tevékenységéről, valamint befolyásáról, a különböző gazdálkodó szervezetekről (termelőszövetkezet, boltok, gyógyszertár, kocsmá). Kiemelt figyelmet kapnak az állam, illetve a párt utasításainak végrehajtói – a tanács és az MDP tevékenysége –, amely szervezetekben az állambiztonság több bizalmas informátora is működött. A gyanakvás mindennel és mindenkivel szemben, a saját szervezeten belül is jelen volt.

Kitüntetett figyelem irányult a nemzeti kisebbségekre is. A német vagy délszláv származás önmagában is ellenséggé tette az adott személyt. Nem, vagy nem feltétlenül volt szükséges megbélyegzéséhez vagyoni helyzete vagy politikai beállítódása. Külön közösségként, csoportként tekintettek a magyarokon belül is a különböző helyről, területről érkezettek. Így következetesen külön (is) megfigyelték a Felvidékről áttelepítetteket, a székelyeket, a Jugoszláviából menekültként érkezetteket vagy a földreform kapcsán áttelepült tiszántúliakat.¹⁵ E csoportok itteni életkezdését segítette, a közösség belső kohézióját jelentette közös múltjuk, azonos vagy hasonló szocializációjuk, közös kulturális tapasztalataik. Magyarorságra ellenére nagyobb mértékben különbözött egy nincstelen viharsarki kubikos egy felvidéki magyartól, mint egy évszázadok óta együtt élő bunyevác vagy sváb a szomszédjában lakó vaskúti magyartól. A hatalom éppen ezért az ugyanazon helyről való származást a közösségi kohézió elemének, s így autonómiát teremtő erőnek tekintette. Ezért ezen kötődések szétválására, megsemmisítésére törekedett. Ezt egyrészt úgy érte el, hogy az egyes csoportokon belül saját szempontjai szerint új törésvonalakat kreált, másrészt állandósította a bizonytalanság, kiszámíthatatlanság, áttekinthetlenség és szorongás légkörét.

A háború végén – az általános hatalmi törekvéseknek megfelelően – mindennek előtt a még a faluban élő vagy az oda visszatérő svábok minősültek veszélyes ellenségnek. Az 1949. március 15-én készült – a déli határ menti községek feltérképezését szolgáló – jelentés a következőképpen fogalmaz: „A község lakóinak száma 5122 fő.

15 Már a község helyzetének feltérképezésekor külön listák készültek ezekről a csoportokról, majd a listákat folyamatosan aktualizálták, változtatták. Az 1948. június 2-i jelentés a szlovákiai áttelepülteket sorolja fel. A listán 16 személy szerepel a következő adatokkal: név, születési hely és idő, anyja neve, családi állapota, feleség/férj neve, gyermekek száma, foglalkozása, jelenlegi lakcíme, mikor jött és honnan. A lista nyilvánvalóan töredékes, de arra vonatkozóan semmilyen utalás nincs, hogy miért éppen ezeket a személyeket vették föl rá. Megkülönböztetett figyelemmel kísérték a Jugoszláviából a háború végén vagy közvetlenül azt követően menekültként érkezett magyar nemzetiségű személyeket, akiket „külhonosok”-ként tartottak nyilván. A szintén Jugoszláviából érkező, de délszláv vagy sváb származású személyeket „jugoszláv állampolgár”-ként tartották nyilván. Többször listázták a helyi „délszlávokat” is. Az első összeállított lista 172 nevet – születési hely, év, foglalkozás – tartalmaz, közülük 91 nő. A listán szereplők többsége 60 feletti, a legidősebb közülük 88 éves. Különösen a nőkről nehéz elképzelni, hogy aktív rendszerellenes tevékenységet fejtettek ki. ÁBTL O-9555 18–19., 31., 37–40., 41/1. A jugoszláv–magyar kapcsolatokat, ill. a jugoszláviai magyarok helyzetét részletesen feldolgozta *Vékás János*: Magyarok a Vajdaságban 1955–1959. Kronológia. Szerk. Tóth Ágnes. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012.

Nemzetiség szerint a következőképpen oszlik meg: 68% magyar, 24% német, 8% bunyevác. A községből igen sok svábot kitelepítettek, földjüket felosztották, így a lakosság 90%-a új földhöz juttatott, 10%-ban régi kisbirtokos. 2 fő 50 holdon felüli gazda van. A község területe 12 405 kat. hold. Vallási szempontból 85%-ban róm. kat., 15-ban református. A lakosság 40%-ban vallásos érzületű, különösen a felvidékről áttelepített magyarok, valamint a székely telepesek. Az MDP taglétszáma 610 fő, a NPP 183 fő, a FKGP 286 fő. Ellentétek vannak a lakosság körében, a svábság még itt maradt tagjai gyűlölettel viseltetnek a magyar telepesek iránt. A községben működő földműves szövetkezet létszáma 409 fő. Ezen kívül működik 1 tejértékesítő és 1 hitelszövetkezet, van egy tejüzeme és egy motoros malma. A községnek vasútállomása van, 8 km hosszúságban fut keresztül területén a vasútvonal.”¹⁶

A háború utáni kényszerszermigrációs folyamatok a község nemzeti és társadalmi összetételét gyakorlatilag egyik napról a másikra megváltoztatták. A helyi szinten is kikényszerített gazdasági, politikai elitcsere a korábbi paraszti polgárosodási folyamat megszakadását és egy erőteljes proletarizálódást eredményezett. Mindez természetesen ezernyi konfliktussal, feszültséggel járt. Az azonban, hogy a jelentés megfogalmazója 1949-ben a kitelepítés következtében számarányában már jelentősen megfogyatkozott, megfélemlített, gazdaságilag marginalizált sváb lakosságot teszi felelőssé a feszültségekért, jelzi, hogy a svábság az „első számú ellenség” jelképévé vált.

Az ellenségkép kialakításának, illetve fixálásának módjába adnak bepillantást a nyugati hadifogságból hazatérő, az SS-ben vagy más német katonai alakulatokban szolgálatot teljesített vaskúti sváb férfiakkal történetek. A község objektumdossziájában 27 olyan jegyzőkönyv található, amelyeket többségében 1945 őszén-telén, néhányat 1947-ben a zalaegerszegi vagy komáromi szűrőtáborokban vettek fel. A felülvizsgálat egyik alapvető feladata a hazaérkező korábbi politikai múltjának föltárása volt. Így az előnyomtatott jegyzőkönyv kérdései alapján amellett, hogy az adott személy mikor és milyen körülmények között hagyta el az országot, külföldön hol tartózkodott és mit csinált, számot kellett adnia arról is, hogy korábban milyen pártnak, politikai szervezetnek volt a tagja, teljesített-e fegyveres szolgálatot a nyilaskeresztes pártban vagy a német hadseregben. Elvárták azt is, hogy a megkérdezett megnevezzen a hazatérők körében olyan személyeket, akik a fentebbi szervezeteknek tagjai voltak. A „szűrést” végző nyomozó minden esetben javaslatot tett a kikérdezett személlyel kapcsolatos további eljárásra. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a 27 személy közül 9 sem a Volksbundnak, sem más pártnak nem volt tagja. Az SS kötelékébe csak 3 személy lépett be önként, a többiek 1944 őszén sorozták be. Mint ismeretes, a magyar és német állam között 1944 tavaszán megkötött szerződés értelmében a magyar állam átengedte a „német népiséghez tartozó”, 17. életévüket betöltött állampolgárait a német fegyveres erők részére. A kihallgatók az SS-be államközi szerződés értelmében, kényszerrel besorozottakat szemrebbenés nélkül hazaárulónak minősítették, akik ezzel „megtagadták magyarságukat”, illetve „elősegítették a németek háborús erőfeszítéseit”.

16 1949. március 15-i jelentés. ÁBTTL O-9555. 14.

A minősítések tehát a tényektől gyakorlatilag elváltak, csakúgy, mint a retorziók. A rendőrnnyomozók lényegében mindenkivel szemben internálást és/vagy népbíró-sági eljárást kezdeményeztek. A Volksbund-tagsággal nem rendelkező, az SS-be kényszerrel besorozott személyek ugyanúgy számíthattak népbíró-sági eljárásra, mint akik a Volksbundban aktív szerepet vállaltak, illetve az SS-be önként léptek be. Ugyanakkor az eljárások megindítása tekintetében is esetlegesség figyelhető meg. A bajai népbíró-ság iratai alapján a „csak” internálásra javasolt személyek közül is több ellen lefolytatták a bírósági eljárást. Ugyanakkor mások peranyaga nem található meg, holott ellenük bírói felelősségrevonást szorgalmaztak. Nem figyelhető meg különbség a büntetési tételekben sem. Általában a vád háborús és népellenes bűntett, a kiszabott letöltendő börtönbüntetés 6 hónap és másfél év közötti. A vádlottakat mellékbüntetésként általában 5 évre eltiltották politikai jogaik gyakorlásától, és súlyos pénzbüntetéssel is sújtották őket.

Részletesebben egyetlen példát ismertetnék, amely rávilágít az eljárás mód-jára. Péter Pál „szűrésére” 1945. december 22-én a komáromi internálótáborban került sor. Az ekkor 46 éves férfi kihallgatójának elmondta, hogy 1941-ben jelentkezett a vaskúti Volksbundba. Mivel tanyán lakott, a szervezet rendezvényeit nem látogatta, s 1943 januárjában, miután a tagdíjat felemelték, megtagadta annak fizetését. 1944. szeptember 18-án kapta meg SS-behívóját. 1945 januárjáig Baján tartózkodott, ahol az alakulatnál különböző alkalmi munkákra osztották be. 1945. január 10-én másik alakulathoz vezényelték, kiképezték, majd harcállást építettek vele. 1945. május 2-án esett angol fogságba, majd a stettini fogolytáborba került, ahonnan december 7-én megszökött. A rendőrnnyomozó arra hivatkozással, hogy Péter Pál önként lett a Volksbund tagja, és SS-alakulatnál fegyveres szolgálatot teljesített, „s ezzel megtagadta magyarságát, ügyének kivizsgálásáig internálását” javasolta.¹⁷ Csongor Gyula, a Bajai Népbíró-ság vezető ügyésze 1946. január 16-án a Bajai Népbíró-ságnak megküldött vádiratában háborús és népellenes bűntettel vádolta meg Péter Pált. A vádat a következőkkel indokolta: „Mínthogy a terhelt a német hadsereg kötelékébe való bevonulása előtt már a Volksbundnak tagja volt, németbarát magatartást tanúsított, saját maga, saját szabad akarata elhatározásából teremtette meg azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tették a német katonai sorozáson való felvételét, illetőleg a német katonai behívójegy kibocsátását. Ugyanis a német sorozás irányításának feltétele volt – a honvédelmi miniszter rendelete szerint – a német népiséghez tartozás. Mínthogy nem vitás az, hogy a terhelt szabad akaratból a német népiséghez tartozás külső megnyilvánulását saját maga produkálta, így a német hadseregbe, illetve biztonsági szolgálat kötelékébe önként belépőnek kell tekinteni.”¹⁸

17 Jegyzőkönyv, 1945. december 22. ÁBTL O-9555 266–267.

18 Vádirat. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (Kecskemét) XXV. 16. Bajai Népbíró-ság iratai 1945–1950. 60/1946. A hasonló vádak tömegességét jelzi, hogy a vádirat egy írógéppel sokszorosított egyenvádirat, ahol aktuálisan csak az érintett személyes adatait, valamint a Volksbundba és az SS-be belépés időpontját kellett, lehetett személyre szabottan kitölteni.

Az ügyészi megfogalmazás egyrészt azonosítja a németiséghez tartozást a Volksbund-tagsággal, másrészt figyelmen kívül hagyja, hogy a Volksbund a magyar állam részéről elismert, legálisan működő szervezet volt, harmadrészt sajátos módon eltörli a magyar állam felelősségét azokkal a német származású magyar állampolgárokkal szemben, akiket a SS-kényszersorozáskor átengedett a német államnak. Mi több, áthárítja az adott személyekre ezt a felelősséget, önkéntesnek tüntetve fel az SS-be való belépésüket. A fentebbi ügyészi érvelés a maga nyakatekert módján igyekezett elfedni azt a tényt, hogy Magyarországon a II. világháború után pusztán nemzetiségi származás alapján tömegesen nyilvánítottak személyeket háborús és népellenes bűnössé. Nemcsak a svábokat, de a Jugoszláviával megromlott viszony következtében bűnössé nyilvánították a délszlávokat is. A Bajai Népbíróság 1946. február 12-én tartott tárgyalásán, az ekkor már január közepe óta előzetes letartóztatásban lévő Péter Pál ügyében a következő ítéletet hozta. A bíróság azáltal, hogy a vádlott belépett a Volksbundba, bizonyítottanak látta a népellenes büntett elkövetését. Elvetette viszont a háborús büntett vádját, mert nem látta bizonyítottnak a népügyészség azon állítását, hogy a vádlott önként lépett az SS kötelékébe. Péter Pált a bíróság 9 hónap letöltendő börtönbüntetésre mint főbüntetésre ítélte, mellékbüntetésként politikai jogai gyakorlásától 5 évre eltiltotta, s a per addigi költségeinek – 6428 pengő – megfizetésére kötelezte. A népügyészség nem fogadta el a háborús büntett alóli felmentést, ezért fellebbezett. A másodfokon eljáró bíróság 1947. május 12-én megerősítette és jogerőre emelte az első fokú ítéletet.¹⁹

A magyarországi németek közül körülbelül 15-20 ezren, kitelepítésüket követően, hosszabb-rövidebb németországi tartózkodás után visszaszöktek. A kitelepülésükkel magyar állampolgárságukat elvesztő személyek hontalanként, hivatalos papírok nélkül, illegálisan éltek az ország területén. A magyar állam, annak érdekében, hogy a visszaszökéseket megakadályozza, 1947 elejétől razziákat tartott, s az elfogottakat internálta, majd hosszabb-rövidebb idő után kitoloncolta az országból. A kitelepítési lehetőségek lezárulása, 1948 júniusa után népbírósági eljárásokban vonta felelősségre az érintetteket. A belügyi és állambiztonsági hatóságok a valóságosnál általában lényegesen nagyobb számúnak tüntették fel a visszatérőket, a veszélyt, illetve a határozott föllépés szükségességét demonstrálandó. Ezeket a személyeket általában kriminalizálták: megélhetésük érdekében lopnak, veszélyeztetik a közellátást, a telepések ellen hangulatot keltenek, a kommunista párt ellen lázítanak. A visszaszökötteket elsősorban itt maradt csalátagjaik segítették, de ezzel párhuzamosan megfigyelhető a helyi hatóságok szolidaritása is. A razziák előtt a bujkálókat sok esetben „értesítették”, így elfogásukra és kitoloncolásukra nem került sor.²⁰

Vaskút községben az állambiztonsági szolgálat intenzíven 1949 elején foglalkozott a visszaszököttekkel. Az 1949. január 12-én kelt jelentés 160 Nyugatról visszaszivárgott svábot említ, akik engedély nélkül telepedtek le a községben. Ki-

¹⁹ Uo.

²⁰ A jelenség földolgozását ld. *Tóth Ágnes*: Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Gondolat, Bp., 2008.

hangsúlyozza a jelentés írója azt is, hogy hallgatólagosan mindenki tud róluk Reile Géza vezetőjegyzőtől Kovács Imre rendőrőrsparancsnokon keresztül a községi előjáróságig. „Miután valamennyi személy külföldi állampolgár, így a KEOKH-hoz tartoznak és kitoloncolandók. Jelenlétük államrendészeti szempontból sem kívánatos a községben, mert rémhíreket terjesztenek, a telepések és táblásgazdálkodás ellen izgatnak, azonkívül ittlétük bátorítólag hat a még meghagyott svábokra, melynek következtében nem egy atrocitás történt már pártfunkcionáriusok és egyéb demokratikus személyek ellen.”²¹

Nyilvánvaló, hogy a visszaszököttek számát illetően jelentősen túloz a jelentés írója, hiszen ezt követően összesen 26 személyt említ meg. Mind a csoport nagyságának eltúlzása, mind a jelzett cselekedeteik – izgatás, az itt maradt svábok bátorítása, konfliktuskeltés, elveszik a munkát a helybeli rászoruló munkanélküliektől – veszélyességük alátámasztására, kriminalizálásukra szolgált. Jellemző ugyanakkor az is, hogy konkrétumokkal nincs alátámasztva a súlyos minősítés. A helyi hatóságok szolidaritását – nem kellően erélyes föllépését – is kifogásolta a dokumentum írója. Éppen ezért a felsorolt személyek előállítását az „államvédelmi nyomozók bevonásával és irányításával” tartotta szükségesnek, mert ha „a közigazgatási osztály fogja ezt végrehajtani, úgy a svábok korábban tudomást szereznek a készülő akcióról”.²²

A tervezett akciót végrehajtották, de az érintett személyek közül többen – Rozmanits Ferenc és családja, Ambruszt József, Marxer Ferenc és családja, Albert József – megszöktek. Az egyes belügyi szervezeteken belüli konfliktusokra is utal, hogy a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának Szegedi Osztálya – a bajai kirendeltség felettes hatósága – 1949. február 22-én azonnali tájékoztatást kért a megszöktekről. A március 5-én kelt, meglehetősen általános válasszal – amely csak a szökések tényét, valamint azt állapítja meg, hogy az adott személyek ismeretlen helyen tartózkodnak –, nem elégedtek meg. A bajai kirendeltség vezetőjét a megszökött személyekkel szembeni azonnali nyomozás lefolytatására, tartózkodási helyük megállapítására utasították.²³

A későbbi jelentések elsősorban Marxer Ferencre és családjára, Albert József-re, valamint Rozmanits Ferencre fókuszálnak. Ismeretlen a helyi hatóságok előtt Ambruszt József, Huber István pedig valószínűleg azért került ki ebből a csoportból, mert ő és családja valójában nem Németországból tért vissza, hanem a kitelepítő szerelvényről szöktek meg, Pécssett bujkáltak, majd visszatértek a faluba. A visszaszököttekről készült későbbi rendszeres jelentések nem erősítették meg a korábban tett megállapításokat. A visszatértek semmilyen aktivitást nem fejtettek

21 1949. január 12-i jelentés. ÁBTL O-9555 46. A jelentés a következő személyeket sorolja fel: Marxer Ferenc volt bíró, 200 holdas kulák és családja, kb. 7 fő, akik Schádt Vencelnél laktak; Ott Ede és felesége; Kling Ferenc és felesége; Huber István és családja, 3 személy; Rozmanits Ferenc, 3 személy; Hastenteufel Györgyné, aki Gyurai Dánielnél lakott; Egri Józsefné és fia, akik a fiú sógoránál laktak; Schádt János és felesége; Burgmüller Jakab és leánya, akik a délszláv tanítónál laktak; Bergmann József, valamint egy Kind/Kingl nevű személy.

22 1949. január 12-i jelentés. ÁBTL O-9555 46.

23 1949. február 22-i és március 5-i jelentés. ÁBTL O-9555 63–64.

ki, mindannyian családtagjaiknál, rokonaiknál lakva, visszahúzódva, napszámos-munkából tartották el magukat.

Albert Józsefet – aki „60 év körüli, beteg ember, állandóan odahaza tartózkodik és semmi tevékenységet nem fejt ki, felesége Bátmonostor községben szolgál, abból élnek” – fia fogadta be.²⁴ Marxer Ferenc Baján lakott és volt bérlőjénél dolgozott napszámban. „Társaságba nem jár, levelezést folytat vejével, Égi Gáborral, Herle Ferenc és Bohner József volt vaskúti lakosokkal, akik jelenleg Németország szovjet zónájába [!] vannak. Informátorom beszélgetést folytatott Marxerrel, akinek panaszkodott, hogy nagyon nehéz élnie, mert még lakását sem jelentheti be, mert akkor lefogják, és így nagyon nehéz rendes munkát vállalnia, de akármilyen nehéz is, ki akar tartani, mert azokat a svábokat, akiket 1947-ben a szovjet zónába telepítettek ki, még ebben az évben vissza fogják hozni és itt az állami mintagazdaságokban fogják munkára alkalmazni.”²⁵ Marxer lánya és veje, Schadt Keresztély az utóbbi apjánál laktak, állandóan otthon, illetve a tanyán tartózkodtak, nem jártak sehová, és „politikai megnyilatkozásaik sincsenek”.²⁶ Rozmanits Ferenc napközben apja borbélyüzletében dolgozott, felesége pedig saját szüleinél tartózkodott. Az ügynök elbeszélése szerint hálózati úton már provokáltatta is, de „nem reagál és olyan megnyilvánulásai vannak, hogy őt hagyják itt nyugodtan dolgozni, nem vágyik ő sehova, egy szegény ember, akinek az a célja, hogy öreg szüleit segítse”.²⁷

A realitásokat valamennyire figyelembe vevő ügynökök maguk is megállapították, hogy a visszaszökötteknek a „megélhetési kérdés a fő problémája”. Politikai értelemben azonban sorsuk rendezetlensége nemcsak őket, hanem családtagjaikat is befolyásolta. Az egyik ügynök jelentésében arra figyelmeztet, hogy így a választásokon szavazataikkal nem lehet számolni. Most, „amikor minden ki nem telepített sváb szavazati jogot kapott, azt hangoztatják, hogyha nem élnének örökös rettegésben és nem félnének az áttelepítéstől, akkor a Népfontra szavaznának, de így nekik teljesen mindegy, hogy hova szavaznak. Ezt a letargikus hangulatot a visszaszököttek keltik.”²⁸

A visszaszököttekkel szembeni hatósági szigor 1949 nyarára részben enyhült. A már hetek, hónapok óta itt tartózkodókat nem vették őrizetbe, és nem toloncolták ki. Az ekkor érkezők személyes, szoros megfigyelésére már nem vagy nem minden esetben került sor. A megváltozott bánásmódot részben Ausztria és a németországi katonai hatóságok kényszerítették ki. A kitelepítések lezárulása, 1948 júniusa után már nem fogadták be ezeket a személyeket. Ezzel párhuzamosan a magyar

24 1949. március 19-i jelentés. ÁBTL O-9555 75.

25 Uo. 1949. május 3-i jelentés. Uo. 91. Az 1949. május 14-i jelentés új visszaszököttként tünteti föl Resch Mihályt és három családtaggal, Schopper Istvánt és egy családtaggal, Kiling Ferencet, Krix Máriát, Hasztenteufel Györgynét, Schweipert Máriát, Égi Józsefet, Bohner Józsefet, Égi Jakabot, Hiezl Edét. ÁBTL O-9555. 107. Ha a visszatelepítésre nem is került sor, 1949–1950-ben sokan tértek vissza a szovjet zónából. Többek között az itt említett Herle Ferenc s egyes adatok szerint Bohner József is.

26 1949. május 3-i jelentés. ÁBTL O-9555 91.

27 1949. március 19-i jelentés. ÁBTL O-9555 75.

28 1949. május 3-i jelentés. ÁBTL O-9555 91.

kormány is megkezdte a Magyarországon élő mintegy 220 ezer német helyzetének legalapvetőbb jogi szabályozását. Mindenekelőtt a szabad lakhelyválasztás és a munkavállalás biztosítására került sor. A 4274/1949. MT számú rendelet azon személyek esetében, akiket Németországba áttelepülésre köteleztek, de áttelepítésükre nem került sor, kimondta, „hogy a lakóhely (tartózkodóhely) megválasztása és a munkavállalás [...] szempontjából a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek”.²⁹ Jellemző, hogy az ugyanazon a napon megjelent, a végrehajtást szabályozó belügyminiszteri rendelet „meghatározott kedvezmények”-ként említi a korábbi kollektív hátrányok elvi feloldását. Az érintetteknek 15 napon belül kellett jelentkezniük a tartózkodási helyükhöz legközelebbi rendőrőrsön, ahol kötelesek voltak lakóhelyük bejelentésére is. A jelentkezést elmulasztók a „kedvezményekben” nem részesülhettek. Ennél is nagyobb jelentőségű volt az 1949. december 16-án megjelent 4364/1949. MT számú rendelet, amely a földreform és a telepítés befejezésének egyes szabályairól rendelkezett.³⁰ A jogszabály a ki nem telepített személyek számára visszahagyott ingó és ingatlan vagyon telekkönyvezésének kötelezővé tételével végre stabilizálta a fél évtizede állandóan változásban lévő tulajdoni viszonyokat.

Az intézkedések hatásáról az MDP megyei titkárai jelentést készítettek Kádár Jánosnak. Eszerint a nincstelen svábok örültek, hogy ismét dolgozhatnak, és pozitív hatása volt a birtokrendezés megkezdésének is. Ugyanakkor az illegálisan itt tartózkodók továbbra is féltek, ezért nem jelentkeztek. Egyedül Baranya megye tett említést nagyobb számú jelentkezőről, de nyilatkozni ők sem akartak, mivel „eddig sem politizáltak, ezután sem akarnak”.³¹

A magyarországi német nemzetiségű lakosság teljes jogegyenlőségéről a 84/1950. MT számú rendelet intézkedett, amely kimondta: „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak [...], magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”³² Bár az áttelepítéssel kapcsolatban kibocsátott korlátozó intézkedéseket nem lehetett többé alkalmazni, a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési, vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni”. Bár a rendelet értelmében a múlt eltöröltetett, ki-ki a maga bőrén tapasztalhatta, mennyire kell ezt komolyan venni.

A Vaskút objektumdossziájában lefűzött jelentések azt bizonyítják, hogy a hatalom a Rákosi-korszakban végig, pusztán származása miatt ellenséges csoportnak tekintette a svábokat. Ennek részben elfedésére törekedett, illetve a származás meghatározta ellenségképhez – mintegy nyomatékossítva azt – más szempontokat is

29 Magyar Közlöny 1949. október 11. A minisztertanácsi rendelet végrehajtását a 245.900/1949. BM sz. rendelet szabályozta.

30 Magyar Közlöny 1949. december 31.

31 irat címe!!! Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), A Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának iratai 1948–1956. (M-KS 276. f. 54. cs.) 90. ő. e.

32 Törvények, törvényerejű rendeletek 1950. Bp., 1951. 271–272.

társított. A háború alatt az SS kötelékében szolgálatot teljesítőket vagy Volksbund-tagsággal rendelkezőket még az 1950-es évek közepén is erre hivatkozva vették nyilvántartásba, illetve figyelték meg. Mindkét csoportról többször is készült kimutatás.

A községben élő egykori Volksbund-tag nők névsorát 1952. december 15-én állították össze. A lista 401 személy adatait – születési idő, hely, foglalkozás, anyja neve és lakcíme – tartalmazza. Hasonló adatokat feltüntetve 1954. április hó 9-én és 11-én is készült lista. Előbbi 87, utóbbi 36 nő nevét tartalmazza. A listákat összevetve megállapítható, hogy az 1954-ben készült listák egymás kiegészítéseinek tekinthetők, azaz nincsenek átfedések köztük, ugyanakkor az 1952-ben készült listával összevetve feltételezhető, hogy annak a szűkítéséről van szó. Az utóbb készült listák bevezetőjében a következő szöveg olvasható: a „bejelentő hivatalon keresztül a rájuk vonatkozó adatok le lettek ellenőrizve és mivel a lánykori nevük a bejelentő hivatalban nem szerepel, azért róluk 3-as számú kartont állítottunk ki és nyilvántartásba lettek véve”.³³ Bár dátum nélküli, közvetlenül a női lista mellett található, így feltételezhetően 1952 végén készült a férfi Volksbund-tagok listája is, amely 115 nevet tartalmaz. A lista nem teljes, csak egy része maradt fent az anyagban.³⁴ Különböző ügynyökljelentésekben újra és újra fölbukkan az SS-ben szolgálatot teljesítők névsora is. Ezek azonban esetlegesnek tekinthetők.³⁵ 1952. április 7-én a Nyilaskeresztes Párt tagjairól is készült lista, amelyen 17 személy szerepel. Velük kapcsolatban szintén feltűnik, hogy ellenőrzésük a bejelentőhivatalon keresztül megtörtént, a 3. számú kartont kiállították és nyilvántartásba vették őket.³⁶

Ideológiai szempontból megbízhatatlannak számított az a személy is, aki valóságos volt, és kapcsolatot tartott egyházi személyekkel. A vallásos szinonimájaként használták a 'reakciós' vagy 'klerikális' jelzőt. Vaskút községben mind a felvidéki áttelepülőkkel, mind a helyi svábsággal szemben vádként fogalmazódott meg, hogy a mindenkori pappal, káplánnal jó viszonyt ápolnak, szolidárisak. A katolikus egyház helyi szervezetei – énekkar, ifjúsági csoport, olvasókör – 1948–1949-re gyakorlatilag megszűntek. De a lakosság a miséket, illetve egyéb vallásos rendezvényeket – missziós napok, búcsú – továbbra is nagy számban és rendszeresen látogatta.³⁷ Az állambiztonság a határsávban az egyház, illetve tagjai tevékenységét is kiemelten figyelte. Ezekben a községekben csak azok a papok és apácák

33 Az 1952. december 15-i kimutatás: ÁBTL O–9555 424–439., az 1954. április 9-i: ÁBTL O–9555 41/7–11., az 1954. április 11-i: ÁBTL O–9555 41/5–6. A 3-as kartont azokról a személyekről állították ki, akikről az operatív dossziékban ellenőrzött terhelő adatok voltak. A karton tartalmazta a „kompromittált” személy adatai mellett a szociális származását és helyzetét, pártállását, iskolai végzettségét, nemzetiségét, valamint az általa elkövetett cselekmények rövid leírását is.

34 Dátum nélküli kimutatás. ÁBTL O–9555 422–423. „Vass Ferenc” informátor, akinek feladata a svábok közötti hangadók felkutatása volt, 1952. június 7-én három korábbi Volksbund-tagot, illetve -vezetőt nevez meg (Marxer András, Eckert János, id. Ternai János).

35 Így „Tavaszi” informátor 1954. november 26-i jelentése 32 személyt sorol fel. ÁBTL O–9555/1. 117–118.

36 ÁBTL O–9555 41–42.

37 ÁBTL O–9555 45., 65–66., 88., 162–163., 165–167.

maradhettek, akik az adott járás területén bejelentett állandó lakással rendelkeztek, illetve egyházi funkciójuk is oda kötötte őket.³⁸

Még a határsáv létrehozása előtt költözött a faluba a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek néhány tagja, akik a bajai iskoláik államosítását követően elvesztették megélhetésüket. Először egy házat béreltek, de a községi elöljáróság annak elhagyására szólította fel őket. Ekkor a plébániára költöztek be, majd részben adományokból, részben alkalmi munkák – varrás, kötés, takarítás – vállalásából tartották fent magukat. A családokat rendszeresen látogató apácák, valamint a meglátogatottak is az állambiztonsági szervezetek megfigyelése alá kerültek.³⁹

„A lefigyelés [!] során megállapítom, hogy az újabb családlátogatások minden agitációs cselekmény nélkül, különösebb politikai beszélgetések nélkül történik [!]. A látogatásuk célja létfenntartásuk biztosítása, melynek keretében különböző könnyebb munkákat vállalnak, pl. kötetést, varrást stb., sőt egyes helyeken kérték a meglátogatottakat, hogy amennyiben lehetséges, úgy őket tavaszkor, illetve nyár folyamán könnyebb mezőgazdasági munkálatoknál alkalmazzák, illetve nyújtsanak módot nekik, hogy a jövő évi kenyertiket a téli hónapokra előre be tudják szerezni.”⁴⁰ A teljes ellehetetlenítést szolgálta, hogy a rendőrség bajai kapitányságának vezetője az alkalmi munkavállalást iparendélyhez, illetve munkavállalási engedélyhez kötöttek minősítette, ezért valamennyi alárendelt őrsét feljelentés megtételére szólította fel. A helyi rendőrörsök azonban nem tettek eleget a felszólításnak.⁴¹

Gyanakvásra adott okot az is, ha a kitelepítés által kettészakított családok tartották a kapcsolatot.⁴² A magyarországi tapasztalatok, valamint a kitelepítettek egzisztenciális helyzetének stabilizálódása hatására többen is megpróbáltak kitelepülni. Az amerikai követségen benyújtandó kérvényhez csatolni kellett a helyi tanácsok igazolását arra vonatkozóan, hogy a kérelmező hozzátartozóját kitelepítették, és már Németországban él. Vaskút községből 1951 januárjáig 11 személy, Csátalján 23, Bácsborsódon 2 személy kért ilyen igazolást.⁴³

38 *Orgoványi I.*: A déli határsáv i. m. (12. jz.) 259–260.

39 ÁBTL O–9555 94., 287. A bajai iskola történetére vonatkozóan ld. bővebben: A Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek bajai iskoláiban vezetett krónika. A szöveget gond., jegyz. Köhegyi Mihály–Merk Zsuzsa. Baja, 1995.

40 1949. március 29-i jelentés. ÁBTL O–9555 77.

41 1949. május 9-i jelentés. ÁBTL O–9555 94. Az apácák működését végig rendszeresen figyelték. ÁBTL O–9555 133., 143–145., 153–154., 283–284., 287.

42 1951. április 25-i jelentés: Dobler Jánosné megfigyelésének egyik indoka, hogy kapcsolatot tart fent kitelepített rokonaival, azoktól csomagot és levelet is kap havonta. ÁBTL O–9555 223–224. Hasonló okok miatt figyelték meg Krix Istvánt is, „akinek szülei Nyugat-Németországban vannak, s akikkel levelezik. Ő maga a vaskúti gazdaságban dolgozik, munkáját becsületesen végzi két éve már. Ugyanis deportálva volt a SZU-ba és 1954-ben jött haza. Beszélgetések folyamán azt mondta, hogy ő meg van elégedve sorsával, mivel jól keres és gondtalanul él.” ÁBTL O–9555/1. 195.

43 1950. január 5-i, valamint 1950. január 16-i jelentés. ÁBTL O–9555 206–208. Hercegszántóról Fischer János és József, akik Jugoszláviából menekült svábok voltak, Vaskútról Égi József mellett Petrich Sebestyén né 1950 végén vándorolt ki.

Az 1940-es évek végére fő ellenséggé a családok és a helyi közösségek gazdasági függetlenségét biztosító árutermelő parasztgazdaságok váltak. A háború után a magyarországi agrártársadalom differenciálódott. A földosztás következtében megnőtt a csak önellátásra alkalmas parasztgazdaságok száma. Az utóbbiakban tevékenykedőket 'dolgozó paraszt'-nak, míg az árutermelést is folytató gazdaságokban dolgozókat 'kulák'-oknak nevezték. A földreform során olyan személyek tömeges földhöz jutására is sor került, akik korábban földműveléssel nem foglalkoztak. A hiányzó szaktudás, a juttatott földek minősége, a parcellák szétszórt elhelyezkedése a hatékony termelés akadálya volt. Az 1945–1948 között többnyire önkéntes alapon szerveződött szövetkezeteket részben ezen hátrányok csökkentése miatt hívták életre.

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án Kecskeméten megtartott beszédében hirdette meg a szövetkezetesítést, a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átszervezését. Míg tehát korábban a hatalom rövid távon a kulákok semlegesítésére, ezt követően nyílt felszámolásukra, a mezőgazdasági szektorból való eltávolításukra törekedett. Bár a vidék „államosításának” következményeit a falvak lakosságának egésze nyögte, gazdasági erejük, szaktudásuk miatt is a kizsákmányolónak minősített kulákság megtörése volt a fő cél. Ennek elérését 1949–1950-től a korlátozó rendszabályok egész sora – progresszív adózás és begyűjtési rendszer bevezetése, hitelek megszüntetése, alkalmazottak bérének fölemelése –, valamint a büntetések széles skálája szolgálta. Bár eredetileg csak a 25 katasztrális holdnál nagyobb földdel rendelkezőket nyilvánították kuláknak, később a minősítés szempontjainak tág értelmezésével gyakorlatilag bárkit kulákká minősíthettek.⁴⁴

Vaskút községben a vizsgált időszak alatt több, egymást átfedő, illetve kiegészítő kuláklista is született. A listák adattartalma nem azonos, általában a személy rövid életrajzi adatain – születési hely, idő, anyja neve, családi állapota – túl az adott személy politikai beállítódására, a földbirtok nagyságára vonatkozó információkat is föltüntettek. A kulákságon belül nemzeti hovatartozás szerinti alcsoportokat képeztek. Így az 1948 második felében – pontos kelte nem állapítható meg – összeállított listán 8 magyar, 26 sváb és 21 felvidéki kulákot írtak össze. A listán szereplő magyar személyek eredetileg 23–100 kat. holddal s többük emellett ipari vállalkozással – szatócsbolt, kovácsműhely – is rendelkezett. A földterületek nagy részét ekkorra már valamennyien följánlották az államnak, ténylegesen 8–33 kat. hold közötti területeket birtokoltak. A följánlott, de az állam által még át nem vett területeket általában bérbe adták. A vállalkozásokat a földművesszövetkezet vette át.

A sváb kuláklistán szereplő valamennyi személy korábbi birtoknagysága miatt – 200–250 kat. hold között – került a listára. Az ő birtokaikat, teljes felszerelésüket, vagyonukat – sok esetben házukat is – már 1945-ben, a földreform

44 A kollektivizálás folyamatát részletesen feldolgozta Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Bp., 2012. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.) A mezőgazdaság szocialista átszervezését Vaskút vonatkozásában a következő – az ideológiai elfogultságtól sem mentes – földolgozások mutatják be: Duba János et al.: A Bácska Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története. Bp., 1976. és Bács-Kiskun Megye Élelmiszergazdaságának 25 éve. Írta és szerkesztette Glied Károly. Kecskemét, 1970.

kapcsán elkobozták. Ekkor már vagyontalanként napszámból vagy ritkább esetben a visszahagyott 6–8 kat. holdon gazdálkodva teremtették elő megélhetésüket. A felvidékieket szintén korábbi birtoknagyságuk miatt minősítették kuláknak, hiszen Magyarországon a földhiány miatt 15 kat. holdban maximálták a számukra juttatható föld nagyságát. Így a Felvidéken a két világháború között birtokolt 30–60 kat. hold, valamint az áttelepítéskor magukkal hozott gazdasági felszerelések – cséplőgép, morzsoló, traktor – miatt bűnhődtek.⁴⁵

A hatalom a megbízhatatlannak, ellenségnek nyilvánított személyeket nemcsak anyagiilag és erkölcsileg akarta ellehetetleníteni, de fizikai eltávolításukra, megtérésükre is törekedett. Ez a közösség többi tagjának megfélemlítését is szolgálta. Már a határsáv és az ezzel járó különleges intézkedések bevezetése előtt sor került az első kitelepítésekre. 1950. június 23-án Raile Gábort és családját, továbbá özvegy Égi Mártonné Huber Erzsébetet, valamint felnőtt fiát telepítették ki.⁴⁶ 1951–1952-ben több lista is készült a határsávban lakó nemkívánatos személyekről, amelyek 8–10 család nevét tartalmazzák. A család nagyságától függően így az eltávolítani kívánt személyek számát 35–40 főre tehetjük. Annyi bizonyosnak látszik, hogy valamennyi megbízhatatlannak nyilvánított család eltávolítására nem került sor. Arra vonatkozóan nincsenek információink, hogy ki, illetve milyen ismérvek alapján döntött az egyes személyek kitelepítéséről. Az eddig rendelkezésünkre álló adatok alapján 1951-ben Huber Istvánt, Fürjes Jánost, dr. Nagy Imrét, valamint Zority Miklóst és családját telepítették ki.⁴⁷ Megítélésünk szerint a végső döntésben az is szerepet játszott, hogy valamennyi csoportot – jugoszláviai magyar menekültek, helybeli magyarok, svábok stb. – közvetlenül megfélemlítsék, így mindenhol emeltek ki családokat.

Összefoglalva megállapítható, hogy a Rákosi-korszakban a nemzetiségi községhez tartozás a hatalom szemében önmagában is politikai megbízhatatlansággal párosult. Bár az így ellenségnek nyilvánított személyek „bűnösségét” többnyire más

45 Vaskút. Kulákok. Dátum nélkül. ÁBTL O-9555 23–31.

46 A kitelepítések Bács-Kiskun megyei eseményeit ld. bővebben: „Péntek volt és 23.” Kitelepítések 1950–1953 között a Bács-Kiskun megyei határsávból. [Kiállítási katalógus.] Írta és szerkesztette Nagy Mária–Saád József. Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány, Bp., 2013. 1950. július 27-i jelentés: „Raile Gábor, Vaskút, 1901., anyja: Kovács Erzsébet, nő, Vaskút, Petőfi Sándor utca 566. szám alatti lakos, egy gyermeke van, kulák, 100 hold földje és fűszertüzlete volt. Jelenleg 15 hold földje van, demokráciaellenes. Égi Mártonné, Huber Erzsébet, Vaskút, 1902., anyja: Régeisz Mária, egy gyermeke van, Vaskút, Kossuth L. u. 148. szám, kulák, 350 hold földje volt, jelenleg 20 hold földje van, demokráciaellenes. Jelenlegi tartózkodási helyük: Tiszagyenda–Kormópuszta.” ÁBTL O-9555 170.

47 Huber István: Vaskút, 1893., anyja: Dobler Anna, földműves; dr. Nagy Imre: Szabadka, 1911., anyja: Jung Katalin, alkalmi munkás, volt ügyvéd. ÁBTL O-9555 337–339. Fürjes János: Újvidék, 1889., anyja: Kovács (?) Irén, temetőőr; Zority Miklós: Vaskút, 1898., anyja: Kricskovics Ivánka, földműves. ÁBTL O-9551/1. 160–161. és ÁBTL O-9555 23. Ugyanakkor egy 1953. december 9-én kelt névjegyzék a következő személyeket tünteti fel mint akik különböző internálótáborokból szabadultak: Arnold István: Vaskút, 1915., anyja: Marxer Júlia; Krix István: Vaskút, 1911., anyja: Bohner Mária; Dudler Péter: Vaskút, 1918., anyja: Rapp Mária; Genál Ferenc: Vaskút, 1912., anyja: Keller Mária; Grunferd Vendel: Vaskút, 1906., anyja: Péter Júlia. ÁBTL O-9555/1. 36.

stigmákkal – klerikális reakció, jobboldali érzelmű, fasiszta szervezetnek, pártnak tagja volt, Nyugaton élő rokonai vannak, vagy éppen Jugoszláviában élőkkel tart fent kapcsolatot – is alátámasztották. Ez az eljárási mód egyrészt a nemzeti elfogultság elfedésére szolgált, másrészt a bűnösség súlyának fokozására, harmadrészt, hogy megszüntesse az adott közösség nemzeti szempontú kohézióját. A megbélyegzés, a diszkriminálás érvrendszerét folyamatosan változtatták, a különböző szempontokat összemosták vagy éppen szétválasztották. Így az érintett személy számára áttekinthetlenné vált, hogy éppen mikor, mivel vádolják. Ennek megfelelően védekezni sem tudott. A hatalom a szorongás, a félelem eszközét mint társadalomszervező erőt alkalmazta. A végső cél a közösség, az adott személy autonómiájának megszüntetése volt.

TÓTH ÁGNES

ASPECTS OF POLITICAL SURVEILLANCE AND ITS TARGETS IN A MULTIETHNIC VILLAGE

VASKÚT, 1950–1957

The study analyses on the basis of the so-called „object-folder” of the village called Vaskút (Bács-Kiskun county, Hungary) the basic principles of political surveillance in the village and the Hungarian countryside in general in the early 1950s. As the village itself was of a mixed ethnic character, the analysis focuses on the ethnic features of surveillance and enemy-construction, with a special regard to the local Germans. The author examines the ways in which the aspects of enemy targeting on a class or political basis overlapped with the national question.

The study, however, does not deal with shadows: it leaves out of consideration both the regional and local institutional network and its personnel. Likewise untreated is the network of beagles – confidential informant, agent, social contact – that operated in the village itself.

The study comes to the conclusion that in the Rákosi period the mere fact of belonging to an ethnic minority was tantamount in the eyes of the Communist authorities to political untrustworthiness. Nevertheless, the intrinsic „culpability” of such persons was generally underpinned by other stigmata – such as clerical reactionary, right-winger, former member of a fascist party or other organisation, having Western relatives, or maintaining contacts with Yugoslav citizens. This procedure served on the one hand to conceal the national bias, and on the other hand it increased the weight of crime. At the same time, it was also suitable for undermining the ethnic cohesion of the community in case. The argumentation of stigmatization and discrimination was in a constant state of flux, the various aspects confounded or separated again as the need arose. As a result, the targeted person became unable to comprehend what he or she was accused of, and consequently also unable to put on any defense. The reigning power applied the means of distress and fear as forces of social organisation. The ultimate aim was to suppress the autonomy of the community and of the person on target.

Válságkezelés a keleti blokkban Sztálin halála után

Sztálin 1953. március 5-ei halála után utódaira maradt az „örökség”, a sztálinizmus által okozott károk felszámolása mind a bel-, mind a külpolitikában. A sztálini vezetés az 1950-es évek elejére totális ellenőrzést valósított meg Kelet-Európában a politikai, gazdasági és társadalmi élet minden területén. A szovjet blokk országaival kapcsolatos külpolitikai irányvonal meghatározása Sztálin előjoga volt, abba másnak nem engedett beleszólást. „Vigyáztunk arra, hogy ne dugjuk az orrunkat Kelet-Európa ügyeibe – írta visszaemlékezésében Hruscsov –, hacsak maga Sztálin nem csavarta arra az orrunkat.”¹ A generalisszimusz halála után a keleti blokkban azonban olyan nagy jelentőségű változások következtek be, amelyek komoly kihívást jelentettek a poszt-sztálini szovjet vezetés számára, és arra késztették, hogy nagyobb figyelmet fordítson a szocialista tábor országaira.

Az új szovjet vezetés a sztálini külpolitika céljait Kelet-Közép-Európát illetően továbbra is helyesnek tartotta, 1953 márciusa után azonban szükségét érezték annak, hogy az úgynevezett népi demokráciákkal „normális” és szabályozottabb kapcsolatokat alakítsanak ki, és arra törekedtek, hogy változtassanak a kapcsolat-tartás korábbi években kialakult rendszerén.

Az utódlási harccal elfoglalt szovjet politikai vezetés tagjai abban valószínűleg egyetértettek, hogy néhány csatlós országban a társadalmi elégedetlenség olyan méreteket öltött, olyan mennyiségű gyúanyag halmozódott fel, hogy a robbanás elkerülése érdekében azonnali beavatkozásra van szükség. A blokk országaiban nagyjából azonos volt a helyzet: a tömeges terror, az erőltetett gazdasági növekedés hatására bekövetkezett egyensúlyzavarok, az életszínvonal csökkenése, a kollektivizálási „kampányok” kísérőjelenségeivé váló földfelajánlások, az élelmiszerhiány miatt a társadalmi elégedetlenség kritikus fokot ért el.

Már Sztálin életének utolsó hónapjaiban egyre nyugtalanítóbb jelentések érkeztek Moszkvába a keleti blokk országaiban fennálló helyzetről. A kelet-európai vezetőkkel való találkozások, a különböző szovjet delegációk látogatásairól készült feljegyzések, a szovjet nagykövetek jelentései, az állambiztonsági szervek információi alapján egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a sztálini politika követése mekkora károkat

1 Khrushchev remembers. I. Ed. Strobe Talbott. Penguin, Harmondsworth etc., 1977. 386. Idézi *Hajdu Tibor*: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok. Szerk. Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Bp., 1995. 197.

okozott ezekben az országokban. 1952 decemberében a csehszlovákiai szovjet nagykövet azt jelentette, hogy a csehszlovák ipart 1948 óta „káoszközel” helyzetbe taszították, a Prágából és Pozsonyból befutó jelentések a csehszlovák vezetés „veszélyes hibáiról”, „át nem gondolt programjairól” adtak hírt.² A Szovjetunió magyarországi nagykövete, Jevgenyij Kiszjelov 1952. december 25-ei jelentéséhez csatolt, A. J. Visinszkij külügyminiszternek küldött feljegyzésében aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a magyar lakosság nagy tömegeinek sokszor alaptalan bírósági és adminisztratív felelősségre vonása kedvezőtlen hatást gyakorol a lakosság hangulatára.³ Szovjet hírszerzési és diplomáciai források a romániai helyzetről is meglehetősen sötét képet rajzoltak. Gheorghe Gheorghiu-Dej 1952 októberében a Szovjetunió romániai nagykövetének, A. I. Lavrentyevnek különösen a mezőgazdasági szövetkezetekkel kapcsolatos problémákra, valamint a beszolgáltatás területén elkövetett adminisztratív túlkapásokra panaszkodott.⁴ A szovjet külügyminisztériumban a romániai helyzetről 1953. július első napjaiban készített összefoglaló arról számolt be, hogy az ipari termelés 1951 óta tapasztalt túlzott növekedési üteme az ország erejének óriási megfeszítését eredményezte, és kedvezőtlenül hatott a dolgozók anyagi helyzetére. Kifogásolta, hogy az ipari nagyberuházások tervét a reális lehetőségek figyelembevétele nélkül állították össze, megvalósításukhoz nem volt elegendő nyersanyag és munkaerő. A mezőgazdaság alig fejlődött, 1952-ben a termelőszövetkezetek fejlesztésekor komoly hibákat követtek el az önkéntesség elvének megsértésével, 1953 elején mintegy 400 ezer hektár leadott földet kellett az államnak átvennie. A gazdaságpolitikában elkövetett hibák eredményeképpen a lakosság életszínvonala meglehetősen alacsony volt, a kormány nem gondoskodott a lakosság élelmiszerellátásának javításáról.⁵

Mindazonáltal, amikor Sztálin utódai 1953. március és április folyamán a keleti blokkban előforduló kedvezőtlen tendenciákról tárgyaltak, még elsősorban a tünetekre koncentráltak, s nem az okok feltárására. Egészen májusig sem az SZKP KB Elnöksége, sem a Minisztertanács nem foglalkozott a kelet-európai helyzet kiváltó okaival. 1953 májusára azonban a szovjet vezetésben már senki nem kételkedett abban, hogy a kelet-európai rendszereken radikálisan változtatni kell, vagy legalábbis vezetőiket – amilyen gyorsan csak lehet – meg kell győzni arról, hogy mondjanak le sztálinista politikájukról. A kérdés már csak az volt, hogyan, milyen eszközökkel tudják ezt elérni. Miután a régióban egymást követő válságjelenségek (Bulgária, Csehszlovákia, NDK) rávilágítottak arra, hogy a döntés meghozatalát nem lehet tovább halogatni, 1953. májusra, június elejére a szovjet vezetők készek voltak arra, hogy konkrét, energikus intézkedéseket alkalmazzanak Kelet-Európában.

2 Mark Kramer: The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe. Internal-External Linkages in Soviet Policy Making. I. Journal of Cold War Studies 1. (1999) 1. sz. 6.

3 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953. Szerk. T. V. Volokityina et al. II. 1949–1953. Szibirszkij hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1998. 853–854.

4 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Szerk. T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova. II. 1949–1953. ROSSZPEN, Moszkva, 2002. 700–701.

5 Uo. 779–786.

Az NDK-ban a menekültáradat okozott igazi aggodalmat, amely új dimenziót kapott, amikor a keletnémet vezetés 1952 júliusában Sztálin utasítására meghirdette a szocializmus felépítésének erőltetett programját, amely a magánkézben lévő üzemek elleni kampánnyal, a nehézipar fejlesztésével, erőszakos kollektivizálással és a „burzsoá” elemekkel szembeni osztályharc és represszió fokozásával társult. A program megvalósítása áruhiányt, az alapvető élelmiszerek árának emelkedését, fűtés- és energiaszolgáltatási problémákat okozott.⁶ Nem meglepő, hogy mindez a Nyugatra menekülés újabb hullámát eredményezte: egyedül 1953 első négy hónapjában 122 ezer keletnémet menekült az NSZK-ba, ami kétszer több volt az előző év hasonló időszakánál. Komoly aggodalomra adott okot, hogy a menekülők között szép számban voltak rendőrök, határőrök és az állambiztonsági szervek munkatársai is. A helyzet tovább romlott, amikor 1953. május közepén Walter Ulbricht június 1-jétől életbe lépő 10%-os normaemelést jelentett be. Ezt követően június közepéig újabb 65 ezer ember menekült Nyugatra.⁷

Mindez szakemberhiányt is okozott, ráadásul komoly gazdasági terhet rakott a Szovjetunióra, mert külön szubvencióra volt szükség ahhoz, hogy a keletnémet gazdaságot fenntartsák. Moszkvában tisztában voltak azokkal a sérelmekkel, amelyek ennyi embert készítettek arra, hogy elhagyják az országot. Egy 1953. májusi, az SZKP KB Elnöksége számára készült feljegyzés határozottan állította, hogy a menekültválság leginkább az NDK párt- és állami vezetése „szörnyű hibáinak és túlzásainak” volt tulajdonítható. Az 1953 tavaszán az NDK-ból érkező diplomáciai, hírszerzési és a katonai parancsnokok által készített jelentések megerősítették, hogy „a lakosság körében növekvő nyugtalanság az NDK vezetése keményvonalas politikájából ered”.⁸ A szovjet vezetésben hamar belátták, hogy valamit tenni kell, hogy megbirkózzanak a menekültválsággal.

A keletnémet vezetés ismételt kérésére a szovjetek 1953. április 18-án újabb gazdasági segítséget nyújtottak, 20–25%-kal csökkentették a jóvátételi szállításokat, meghosszabbították a fizetési határidőt. Négy nappal később Vladimir Szemjonovot, a Szovjet Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadóját Moszkvába rendelték konzultációra. Szemjonov a külügyminisztérium 3. Európai Osztályán (idetartozott Németország és Ausztria) részt vett a németkérdésről szóló jelentések és javaslatok kidolgozásában. Ezekben a tervezetekben azt indítványozták, hogy szovjet részről ragadják magukhoz a kezdeményezést, a nyugati hatalmaknak javasolják az egyesítést,⁹ és a helyzet stabilizálása érdekében nyújtsanak gazdasági segítséget az NDK-nak. A keletnémet állam nemzetközi presztízsének emelése érdekében

6 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) 12.

7 Uo. 13–14. Az NDK-ban kialakult helyzetről Mihail Kirillovics Kaverznyejev vezérőrnagy, a Szovjetunió Állambiztonsági, ill. Belügyminisztériumának kelet-németországi meghatalmazottja 1953. május 31-én részletes jelentést küldött Berija számára. A dokumentumot közreadja V. Sz. Hrisztoforov: Dokumenti Centralnogo Arhiva FSZB o szobityijah 17 ijunya 1953 g. v GDR. Novaja i novejsaja isztorija 2004. 1. sz. 75–82.

8 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) 14.

9 Az ezzel kapcsolatos szovjet elképzeléseket ld. Geoffrey Roberts: Molotov. Stalin's Cold Warrior. Potomac Books, Washington D. C., 2012. (Shapers of International History) 133–140.

szükségesnek vélték hivatalos kormányküldöttség meghívását a Szovjetunióba, a két ország diplomáciai misszióinak nagyköveti rangra emelését, a Szovjet Ellenőrző Bizottság létszámának csökkentését.¹⁰

A bolgár helyzet

Közben május első felében zavargások törtek ki Bulgáriában, amely pedig a szovjet blokk egyik legkezelhetőbb és legengedelmesebb országának számított. A sztálinizmus itt súlyosabb áldozatokat követelt mind emberi, mind anyagi tekintetben, mint a többi kelet-európai országban. Vlko Cservenkov – aki több évig élt a Szovjetunióban és nagy rajongója volt Sztálinnak – Bulgária politikai és gazdasági rendszerét teljes egészében szovjet mintára építette ki. Habár a mezőgazdasági és a nehézipari termelés növekedett, a lakosság többségének életszínvonala rendkívül alacsony maradt. Az NDK-hoz hasonlóan Bulgáriában is növekedett a szomszédos országokba (Jugoszlávia, Görögország) irányuló menekülési kísérletek száma. 1953 februárjában a bolgár kormány olyan törvényt hozott, amely szerint a külföldre menekültek hozzátartozóit börtönbe kell zárni. Emellett a kormány előkészületeket tett arra, hogy 1953 közepétől magasabb normákat vezessenek be a dohány- és egyéb mezőgazdasági termékeket előállító munkásoknál.¹¹

A Szovjetunió bulgáriai nagykövetségének attaséja a május 1-jei ünnepekkel kapcsolatban készített jelentésében még úgy fogalmazott, hogy a rendezvények „a bolgár dolgozók morális-politikai egységének fényes megnyilvánulásai” voltak, de egyidejűleg felhívta a figyelmet az „ellenséges megnyilvánulásokra” is: az országban több helyen találtak kormányellenes jelszavakat tartalmazó röplapokat. A szovjet diplomata szerint az ellenséges megnyilvánulások „nem voltak tömegesek, de arról tanúskodnak, hogy még jobban erősíteni kell a forradalmi éberséget, valamint javítani kell a BKP [Bolgár Kommunista Párt] politikai nevelőmunkáját Bulgária lakossága körében”.¹²

Sztálin halála után sokan reménykedtek a helyzet javulásában, de a folytatódó megszorítások május 3-án ellenállást váltottak ki a dohánygyári munkások körében Plovdivban és a Szófiától mintegy 150 kilométerre délkeletre található Haszkovo városban. A munkások azt követelték, hogy töröljék el a magas normákat, és vezető beosztású politikusok találkozzanak velük, akikkel megvitathatják követeléseiket. Az esemény sokkhatásként érte a BKP vezetését. Cservenkov korábbi vetélytársát, az egykoron szintén dohányipari munkás Anton Jugovot küldte Plovdivba, hogy tárgyaljon a sztrájkolókkal. Jugov látogatása és az az ígérete, hogy a munkások panaszait orvosolni fogják, gyorsan hatástalanította a válságot. A környezete által csak

10 *Christian Ostermann*: The United States, the East German Uprising of 1953, and the Limits of Rollback. Cold War International History Project, Washington D. C., 1994. (CWIHP Working Paper 11.) 5–6.

11 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) 15–17.

12 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov* i. m. (3. jz.) 898–901.

„kis Sztálin”-ként emlegetett Cservenkov helyett a párt első embere ugyan Todor Zsivkov lett, de előbbi a miniszterelnöki posztot egészen 1956 tavaszáig megtarthatta – annak ellenére, hogy szovjet diplomáciai jelentések Cservenkov személyi kultuszának továbbéléséről és a kollektív vezetés hiányáról számoltak be.¹³

A bulgáriai lázadás eloszlatta a szovjet vezetés összes illúzióját. Ha még a Szovjetunióhoz leglojálisabb országban is előfordulhat ilyen, akkor a régió többi országában a helyzet még inkább ingatag és bizonytalan. A szovjet vezetésben mindazonáltal akkor alakult ki a végső konszenzus, hogy Kelet-Európában sürgős gazdasági és politikai reformra van szükség, amikor bekövetkeztek a pilseni események.¹⁴

Lázadás Csehszlovákiában

1952 végén a szovjet vezetőkkel való hosszas konzultációk után a csehszlovák kormány elhatározta, hogy áremelést és pénzreformot hajt végre. 1953 elején 15–30%-kal emelték az árakat, miközben a nominálbérek csak 4,4%-kal emelkedtek. A kormány nem hozta nyilvánosságra, hogy 1953 júniusától pénzreformot is tervez, de ezzel kapcsolatban a lakosság körében különböző híresztelések kaptak szárnyra.

Az elégedetlenség hulláma időlegesen elcsitult 1953 márciusában, Klement Gottwald halála után, de a remény, hogy a megszorítások és a politikai megtorlások véget érnek, hamar szertefoszlott. Annak ellenére, hogy 1953 áprilisában korlátozott amnesztiát hirdettek, a kirakatpercek és a politikai terror Csehszlovákiában még akkor is folytatódott, amikor a Szovjetunióban már megindult a rehabilitáció.

Habár a csehszlovák vezetés nyilvánosan többször is azt állította, hogy a korona stabil, 1953. május 30-án végül mégis beismerte, hogy két nappal később életbe lép a pénzügyi reformra vonatkozó új törvény. Ennek értelmében 300 koronáig 5:1, azon felül 50:1 arányban váltották a régi pénzt újra. A rendeletet a lakosság széles körében „állami lopás”-nak tekintették, a kollektív emlékezetben pedig „az évszázad rablása”-ként maradt meg.¹⁵

1953. június 1-jén reggel 9 óra körül Pilsenben a pénzreform elleni tiltakozás jeléül a különböző üzemek és hivatalok dolgozóiból mintegy 12-15 ezer fős tömeg gyűlt össze a város központjában, és követelte: „Adjátok vissza a pénzünket!”¹⁶ Miután választ nem kaptak, a tömeg kormányellenes jelszavakat skandált, egy csoport elfoglalta a városi rádióközpontot, ahonnan elkezdték közvetíteni a kormány megdöntését követelő felhívást. Ennek a helyi állambiztonsági szervek munkatársai a kábel elvágásával hamarosan véget vetettek. A demonstrálók egy része hazatért, de délben még mindig 5-6 ezer ember tüntetett. Hasonló megmozdulásokra

13 Szovjetszkij faktor v Vosztocnoj Jevrope i. m. (4. jz.) 851.

14 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) 17.

15 Kevin McDermott: Popular Resistance in Communist Czechoslovakia: The Plzeň Uprising, June 1953. *Contemporary European History* 19. (2010) 4. sz. 292.

16 Az eseményeket és az odáig vezető okokat elemzi Johann Smula: *The Party and the Proletariat: Škoda 1948–1953*. *Cold War History* 6. (2006) 2. sz. 153–175.

került sor Prágában néhány hadiipari üzemben; a tüntetők a pénzreform módosítását, az átváltási arány megváltoztatását követelték.¹⁷

Pilsenben a demonstrációhoz számos fiatal csatlakozott, elfoglalták a városházát, szovjet zászlókat, propagandaanyagokat égettek, antikommunista jelszavakat tartalmazó plakátokat szegeztek ki,¹⁸ és kihajították az ablakon Lenin, Sztálin és Klement Gottwald mellszobrait, mintegy szimbolikus megtorlásként a nem kommunista külügyminiszter, Jan Masaryk öt évvel korábbi haláláért. (Masaryk 1948 tavaszán, miután ismét miniszteri posztot vállalt Klement Gottwald kormányában, máig nem tisztázott körülmények között kizuhant irodája ablakán.) A lázadók egy csoportja megtámadta a városi bíróság épületét. A tiltakozók a kormány megdöntése mellett szabad választásokat, a kommunista uralom végét, az amerikai csapatok Pilsenbe történő visszatérését követelték (1945-ben a várost amerikai csapatok szabadították fel a németektől). Közel két napon keresztül a város a felkelőké volt, több helyen inzultusok érték a kommunista párt és az állambiztonsági szervek munkatársait.¹⁹ A helyi állambiztonsági szervek adatai szerint a pilseni körzetben tizenhat gyárban 2928 munkás sztrájkolt, közülük 1231 Škoda gyári volt.²⁰ A demonstrációk összes résztvevőjének számát a különböző források 3-5 és 20 ezer fő közöttire becsülik.²¹

A helyi rendfenntartó szervek nem avatkoztak be az eseményekbe, sőt egyes helyeken csatlakoztak a tiltakozókhoz, így a helyi hatóságok keményvonalas képviselői a kormánytól kértek segítséget. A június 2-án Prágából érkező tankok, harci egységek fokozatosan leverték a lázadást, szinte vérontás nélkül visszafoglalták a város főterét, és szükségállapotot hirdettek. A párt- és szakszervezeti vezetők siettek megnevezni és megbüntetni az „államellenes puccs” „főkolompousait”. Prágából arra utasították a helyi hatóságokat, hogy állítsák össze a „provokátorok” listáját, akiket „izolálni” (munkatáborba küldeni) kell.²² Hivatalos adatok szerint 336 személyt tartóztattak le, többüket a zavargások alatt. A letartóztatottak közül bírósági úton 217 főt ítélték el (néhány hónaptól 14 évig terjedő börtönre), 10 személyt felmentettek a vádak alól, a többieket, 109 személyt június végén szabadon engedték.²³ Az elítéltek 80%-a munkás vagy munkásszármazású, 63%-uk 17 és 30 év közötti, a nők részaránya 14% volt.²⁴

1953. június 3-án a csehszlovák kormány olyan rendeletet hozott, amely a munkásokat megfosztotta a munkahely-változtatás lehetőségétől, és drákói büntetéseket szabott ki a munkahelyről történő távolmaradásért.²⁵ A sztrájkban részt

17 Vosztocsnjaja Jevropa v dokumentah rosszijszkij arhivov i. m. (3. jz.) 919–920.

18 Számos cseh és szlovák városban a következő feliratú plakátok tűntek fel: „Sokáig éljen az USA, halál a kommunizmusra!”, „A CSKP nyomorba és szegénységbe vezet minket”. *McDermott, K.*: i. m. (15. jz.) 291.

19 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) 18–19.

20 *McDermott, K.*: i. m. (15. jz.) 295–296.

21 Uo. 296.

22 Uo. 268.

23 Uo. 296.

24 Uo. 299.

25 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) 21.

vevő munkásokat kizárták a szakszervezetből, rosszabb munkahelyre helyezték át, javaikat a rendőrség elkobozta.²⁶

A prágai és pilseni eseményekről a Szovjetunió Belügyminisztériumának Prágában dolgozó tanácsadója, A. D. Beszcsasztnov már június 1-jén délelőtt táviratilag jelentett Berijának, és a nap folyamán, illetve a következő napon is több jelentést küldött Moszkvába az aktuális helyzetről.²⁷ A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságában Antonín Novotný tájékoztatta a Szovjetunió csehszlovákiai nagykövetségének tanácsosát, P. G. Krekotyentyt a június 1-jén történekről.²⁸

Az elégedetlenség Csehszlovákiában lényegében egy városra korlátozódott, mégis komoly nyugtalanságra adott okot a szovjet fővárosban. Lavrentij P. Berija, aki Beszcsasztnov jelentését azonnal továbbította Georgij M. Malenkov miniszterelnöknek, a csehszlovákiai kormányellenes fellépéseket olyan jelzésnek tekintette, amely arról tanúskodik, hogy a szovjet vezetésnek nincs elegendő információja a valós belpolitikai helyzetről sem Csehszlovákiában, sem a többi népi demokratikus országban. „A tanácsok, amelyeket barátainknak adunk, mellékesek, rendszertelenek, számos esetben nincsenek összhangban a népi demokratikus országok és a Szovjetunió gazdasági-politikai feladataival. Sőt egyenesen meg kell mondani, hogy tanácsaink nem mindig voltak szerencsések.” Annak a félelmének adott hangot, hogy „ami Csehszlovákiában történt, megismétlődhet más országokban is, és sokkal súlyosabb, nemkívánatos következményekre vezethet. Ennek elkerülésére sokkal aktívabb és szakszerűbb segítséget kell nyújtanunk a népi demokratikus országoknak az állami építés és a népgazdaság irányításának megszervezésében.”²⁹

Molotov külügyminiszter június 2-án rejtjeltáviratban utasította a prágai szovjet nagykövetet, A. Je. Bogomolovot, hogy keresse fel Antonín Zápotocký köztársasági elnököt és Viliam Široký miniszterelnököt, és hozza tudomásukra: a szovjet kormányt és az SZKP KB-t nyugtalanítják a kormányellenes fellépések, ezért részletes tájékoztatást kérnek a történekről, illetve a csehszlovák kormány által tervezett intézkedésekről.³⁰ Ugyanaznap este Molotov már kézhez is kapta Bogomolov jelentését a csehszlovák politikusokkal folytatott beszélgetéséről. Utóbbiak arról tájékoztatták, hogy a sztrájkok már befejeződtek, de teljes nyugalomról még nem lehet beszélni. A csehszlovák vezetők elismerték, hogy rosszul mérték fel a lakosság megtakarításainak nagyságrendjét, problémák voltak a pénzváltó helyek működésével, és nem számoltak azzal, hogy a „burzsoá elemek provokációs fellépései” eljutnak a nyílt, kormányellenes demonstrációig. Eközben élesen bírálták a csehszlovák állambiztonsági szervek tevékenységét, amelyek ahelyett, hogy gyorsan leverték volna a felkelést, elkezdték csitítani a tüntetőket.³¹

26 McDermott, K.: i. m. (15. jz.) 300.

27 A jelentéseket közli: Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov i. m. (3. jz.) 919–923.

28 A dokumentumot közli: Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4. jz.) 758–760.

29 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov i. m. (3. jz.) 918. Berija a „nem szerencsés” tanácsok közé sorolta a Románia által elkezdett, 10 milliárd lej költségű Duna–Fekete-enger-csatorna építését.

30 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4. jz.) 761.

31 Uo. 762.

1953. június 5-én Novotný is felkereste a szovjet nagykövetet, s megígérte, hogy az SZKP KB Elnökségének történő továbbítás végett másnap átadja a csehszlovák vezetés értékelését az eseményekről. Eközben Novotný nem titkolta: még nem világos számukra, hogy milyen intézkedéseket kellene hozniuk a pénz-reform eredményeinek megszilárdítása érdekében.³² A szovjet vezetés a megkapott dokumentum alapján arra a következtetésre jutott, hogy „csehszlovák barátaink nyilvánvalóan lebecsülték az országban lévő helyzet bonyolultságát, és a lezajlott eseményekből nem vonták le a szükséges következtetéseket, ez pedig új, még komolyabb nehézségekkel jár a jövőben”.³³ Molotov úgy vélte, a csehszlovák vezetésnek mind az ipar, mind a mezőgazdaság tekintetében felül kellene vizsgálni, és korrigálni kellene a népgazdasági tervet.

A Sztálin utáni hatalmi harcban egymással szemben álló szovjet vezetők a térségben tapasztalható válságjelenségek hatására két pontban egyetértésre jutottak: átfogó politikai és gazdasági reformokra van szükség Kelet-Európában, és nyomást kell gyakorolniuk azokra, akik megpróbálnak ellenállni a reformoknak.³⁴ Molotov, aki 1953 tavasza óta mélyreható reformokat sürgetett Kelet-Európában, június közepén egy feljegyzést készített az SZKP KB Elnökségének, amelyben a kelet-európai válságokkal kapcsolatos véleményét fogalmazta meg. A csehszlovák vezetésnek arra a döntésére reagálva, hogy „kemény kézzel” kell felszámolni a pilseni megmozdulást, kijelentette: „csehszlovák barátaink nyilvánvalóan elbagatellizálják az országban lévő helyzet bonyolultságát és a lezajlott eseményekből félnek levonni a szükséges következtetést”.³⁵

Moszkvában továbbra is élénk figyelemmel kísérték a csehszlovákiai helyzet alakulását. Bogomolov szovjet nagykövet június 13-án saját kezdeményezésére újból találkozott Novotnýval. Utóbbi elmondása szerint az országban akkor már nem voltak komoly zavargások, de a kormány politikájával szembeni elégedetlenség jeleként Szlovákiában két tüzemen is sztrájkokra került sor (a kommunista párttagok együtt sztrájkoltak a gyár többi munkásával), aminek csak a CSKP KB és a kormány képviselőjének helyszínre érkezésével sikerült véget vetni.

Novotný a Csehszlovákiában kialakult helyzetért a „reakciót” hibáztatta, amely – állítása szerint – számított arra, hogy a pénzreform elégedetlenséget fog kiváltani, ezért jó előre felkészítette ügynökeit a felforgató tevékenységre. Ezzel szemben az állambiztonsági szervekért felelős Karol Bacilek határozottan tagadta, hogy szervezett, előre eltervezett akcióról lett volna szó, és kitartott azon véleménye mellett, hogy a lázadók önállóan és ösztönösen tevékenykedtek.³⁶

Június 20-án az SZKP KB Elnöksége Molotov feljegyzésének tárgyalásakor felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy sürgős táviratot küldjön a szovjet nagykövetnek Prágába, és hívja fel a csehszlovák vezetés figyelmét arra: „sürgető, hogy

32 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m. (3. jz.) 924–926.

33 Uo. 926.

34 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) 22.

35 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) II. Journal of Cold War Studies 1. (1999) 2. sz. 6.

36 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4. jz.) 764–766.

nagyobb érzékenységet mutassanak mind a gazdasági, mind a mezőgazdasági tervek iránt, és alapvető változtatásokat hajtsanak végre a tervekben”.³⁷

A Novotny által Bogomolovnak adott helyzetértékelés egyes elemei beépültek a csehszlovák kormány és a CSKP KB Politikai Titkársága által 1953. június 26-án, a pénzreform eredményeinek megszilárdítására szolgáló intézkedésekről hozott határozatába. A határozat tervbe vette az önköltség csökkentését az ipari termelésben, a lakosság jobb ellátását, a pénzügyi fegyelem megszilárdítását, szigorú takarékosági intézkedések bevezetését, valamint az olyan építkezések kivételét a népgazdasági tervből, amelyek megvalósítása nem volt feltétlenül szükséges.

A határozat egyik pontja arra kötelezte a minisztereket és a kormány alá rendelt hatóságok vezetőit, hogy távolítsák el az államapparátusból és a gazdasági szervektől azokat a személyeket, akik a pénzreform bevezetése időszakában nem voltak eléggé határozottak, és azokat, akiknek hibájából a hitelintézetek munkájában a kritikus napokban fennakadások mutatkoztak. A határozat elrendelte a szakszervezeti és pártszervek ellenőrzését és megtisztítását azoktól, akik „kishitűek és ingadozók” voltak, illetve „ellenséges álláspontot” foglaltak el.³⁸

A dokumentum fentebb említett pontjait Jurij Andropov, a Szovjetunió Külügyminisztériuma 4. Európai Osztályának vezetője V. A. Zorin külügyminiszter-helyettesnek küldött feljegyzésében élesen bírálta. Úgy vélte, „az állami és pártapparátus, valamint a szakszervezetek széles körű megtisztítására vonatkozó határozat életbe léptetése a jelenlegi körülmények között csak újabb belpolitikai bonyodalmakhoz vezetne Csehszlovákiában”.³⁹ Andropov azt javasolta, hogy a csehszlovák delegáció moszkvai látogatása alkalmával minderre hívják fel a csehszlovák vezetés figyelmét.

Antonín Zápotocký a szovjet nagykövettel folytatott június 22-ei beszélgetése alkalmával jelezte, hogy szeretnének mielőbb Moszkvába utazni, hogy terveikről tanácskozzanak a szovjet vezetőkkel,⁴⁰ arra vonatkozóan azonban nem rendelkezünk adatokkal, hogy az utazásra mikor került sor. A CSKP KB Politikai Titkársága 1953. augusztus 2-ai ülésén fogadták el a téziseket Csehszlovákia gazdasági és politikai helyzetéről, illetve a párt és a kormány előtt álló feladatokról, amelyet Široký két nappal később azzal a megjegyzéssel adott át Bogomolov szovjet nagykövetnek, hogy azt a moszkvai tanácskozás alkalmával meg akarják vitatni.

A szovjet fél véleménye szerint a tézisek alapvetően helyesen mutatták be az országban kialakult helyzetet, és a tervezett intézkedések jó irányba mutattak. Mindazonáltal helytelennek és megengedhetetlennek tartották az életszínvonal csökkenését, ezért a párt gazdaságpolitikájának korrigálását ajánlották; erre konkrét javaslatokat is tettek. Úgy vélték, a téziseken még dolgozni kell, pontosabban kell meghatározni a CSKP gazdaságpolitikáját és az állami szervek, valamint a párt megerősítésére szolgáló feladatokat.⁴¹

37 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) II. 6.

38 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov* i. m. (3. jz.) 934–935.

39 *Uo.* 935.

40 *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope* i. m. (4. jz.) 770.

41 *Uo.* 794–801.

A keletnémet válság

Moszkvában még el sem múlt a csehszlovákiai helyzet által kiváltott nyugtalan-ság, amikor újabb, még komolyabb aggodalomra okot adó jelzések érkeztek az NDK-ból. Lavrentyij Berija már május 6-án az SZKP KB Elnöksége elé terjesztette a szovjet belügyminisztérium kelet-németországi képviselőjének, Ivan Fagye-kin ezredesnek a jelentését, amely a menekültprobléma növekvő veszélyére hívta fel a figyelmet, és amely megerősítette, hogy a kivándorlási hullámot az általános politikai és gazdasági elégedetlenség idézte elő.⁴² Berija azt javasolta: az elnökség utasítsa a németországi Szovjet Ellenőrző Bizottságot, hogy ajánlja a német vezetőknél olyan javaslatok kidolgozását, amelyek megállítják a keletnémetek Nyugat-Berlinbe menekülését. A szovjet pártelnökség május 14-én részletesen tárgyalt a kérdéstről, de már nem csupán a menekültválsággal foglalkozott, hanem az NDK-val és egész Kelet-Európával kapcsolatban sürgős megoldást igénylő kérdésekkel is. A testület által elfogadott távirat-tervezetben arra utasították a németországi Szovjet Ellenőrző Bizottság két tagját, Vaszilij Csujkov marsallt és Pjotr Jugyint, hogy „taktikus formában” javasolják Walter Ulbricht pártfőtitkárnak és Otto Grotewohl miniszterelnöknek a kollektivizálás leállítását egy időre.⁴³

Május 27-én az SZKP KB elnökségi ülését követően a Szovjetunió Minisztertanácsa Elnökségének ülésén próbálták elemezni azokat az okokat, amelyek a kelet-németek tömeges kivándorlását eredményezték, és megvitatták azokat az intézkedéseket, amelyek véleményük szerint a kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzet felszámolásához szükségesek. Berija – akit Malenkov is támogatott – ellenezte a szocializmus további forszírozását az NDK-ban és egy egyesült, semleges, demokratikus német állam megteremtése mellett érvelt.⁴⁴ A szovjet vezetés a németkérdésben erősen megosztott volt, az ülésen azonban arról konszenzusra jutottak, hogy a Szovjetunióknak erőteljesebb lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy a keletnémet hatóságokat cselekvésre bírja. Egy Molotovból, Berijából és Malenkovból álló bizottságot bíztak meg azzal, hogy dolgozzanak ki egy dokumentumot, amely kijelöli a mélyreható politikai és gazdasági reform új irányvonalát Kelet-Németország számára.⁴⁵ Az előkészített anyagot a Minisztertanács formálisan június 2-án hagyta jóvá. A határozat elismerte, hogy a tömeges kivándorlás komoly veszélyt teremtett az NDK léteire, és felhívott a kollektivizálás és a magánüzemek elleni „háború” beszüntetésére, a nehézipari tervek felülvizsgálatára. (Ezt a határozatot moszkvai tárgyalásaik megkezdésekor Ulbricht és Grotewohl is kézhez kapta.)⁴⁶

Habár a Molotov és Berija által készített előterjesztés elsősorban Kelet-Németországra fókuszált (mert a helyzetet ott ítélték meg a legrosszabbnak), a szovjet vezetőknek hamar rá kellett jönniük, hogy a helyzet a régióban máshol is szinte

⁴² Kramer, M.: i. m. (2. jz.) I. 23.

⁴³ Uo. 24.

⁴⁴ Ostermann, Chr.: i. m. (10. jz.) 6–7.

⁴⁵ Kramer, M.: i. m. (2. jz.) I. 28.

⁴⁶ Ostermann, Chr.: i. m. (10. jz.) 7.

ugyanennyire nyugtalanító, és a „veszélyes pont felé közelít”.⁴⁷ Mindez arra ösztönözte őket, hogy június első felében titkos megbeszéléseket folytassanak a kelet-európai vezetőkkel. Az első ilyen találkozóra 1953. június 2–4-e között került sor a keletnémet vezetőkkel (Walter Ulbricht, Otto Grotewohl, Fred Oelssner), őket követték a magyarok június 13–16-án, miközben június 15-én az albán vezető, Enver Hodzsa is a szovjet fővárosban járt. Hasonló találkozókat terveztek július első felében a csehszlovák, román, lengyel⁴⁸ és bolgár vezetőkkel is. E megbeszélések közös eleme, hogy a szovjet vezetők elégedetlenségüket fejezték ki a kialakult helyzet miatt, és korrekciós intézkedéseket sürgették.⁴⁹

A június eleji tárgyalások alkalmával a szovjet vezetők felszólították Ulbrichtet, hogy azonnal hagyjanak fel a szocialista építés programjával, arra hivatkozva, hogy „a helytelen politikai irányvonal követése az NDK-ban kivételesen kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzetet hozott létre”. Hangsúlyozták, hogy a több „reform” már nem elégséges, „teljes fordulatra” van szükség.⁵⁰

A keletnémet vezetőknek nem volt más választásuk, mint felülvizsgálni korábbi politikájukat. Még Berlinbe történt visszatérésük előtt Moszkvából táviratban utasították a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) KB apparátusát, hogy a párt II. kongresszusával kapcsolatban kiadott összes irodalmat rendeljék vissza a könyvesboltokból és a könyvtárakból.⁵¹ Néhány napos intenzív vita után,⁵² amelynek során kritikusan elemezték Ulbricht rövidlátó vezetését, az NSZEP Politikai Bizottsága elfogadta az „új kurzus”-ról szóló határozatot, amelyet a *Neues Deutschland* címlapon közölt 1953. június 11-én.⁵³ A határozat ígéretet tett arra, hogy a múltban elkövetett „komoly hibákat” egy liberálisabb új irányvonal életbeléptetésével ki fogják javítani, megszüntetik az erőszakos kollektivizálást, a hangsúlyt a nehéziparról a fogyasztási javak termelésére helyezik, garantálják a vallásszabadságot, rehabilitálják a politikai perek áldozatait.

47 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) I. 30.

48 G. Popov lengyelországi szovjet nagykövet egy 1953. decemberi feljegyzésében utalt arra, hogy Bolesław Bierut 1953 júliusában tárgyalásokat folytatott az SZKP KB-ban, ezekről a megbeszélésekről azonban semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre. Szovjetszkij faktor v Vosztočnoj Jevrope i. m. (4. jz.) 858.

49 A magyar vezetőkkel folytatott megbeszélések alkalmával hangsúlyozták, hogy „bár Magyarországról beszélünk, nemcsak Magyarországról van szó, hanem az összes népi demokráciáról”. Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). Közreadja T. Varga György. Múltunk 1992. 2–3. sz. 241.

50 A megbeszélésekről Otto Grotewohl által készített feljegyzést ismerteti Alekszej Mitrofanovics Filitov: SZSZSZR i GDR: god 1953-j. Voproszi Isztorii 2000. 7. sz. 127–128.

51 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) I. 31–32.

52 Az NSZEP Politikai Bizottságában az új irányvonalról lefolytatott vitát Mark Kramer részletesen bemutatja és elemzi. Uo. 32–34.

53 Rudolf Hermstadt, a Politikai Bizottság tagja hiába kérte június 10-én az időközben szovjet főmegbízottá kinevezett Szenjonovot, hogy halasszák el két héttel a kommtüniké közlését, hogy legyen idő felkészíteni a lakosságot a drasztikus változásokra, utóbbi ezt arra hivatkozva utasította el: „lehet, hogy 14 napon belül már egyáltalán nem lesz államuk”. Ostermann, Chr.: i. m. (10. jz.) 8.

A magyarokkal lefolytatott megbeszélések hasonló séma szerint zajlottak le. A tárgyalások célja itt is az volt, hogy felhívják a figyelmet az elkövetett hibákra és kijelöljék a problémák kiküszöbölése érdekében szükséges lépéseket.⁵⁴

Az Enver Hodzsával lefolytatott tárgyalások rövidebbek voltak, mint a kelet-német és magyar megbeszélések, de a szándék jórészt ugyanaz volt. A bírálóban ez alkalommal is Malenkov és Berija volt a legaktívabb. Miközben a merészebb reformok irányába próbáltak nyomást gyakorolni az albán vezetőre, indirekt módon Hodzsa két korábbi politikai riválisát, Tuk Jakovát és Bedri Spahiut támogatták, akik már 1953 márciusa óta új politikai irányvonalat sürgettek Albániában, amely véget vet az erőszakos kollektivizálásnak, lassítja az iparosítás ütemét, a nehéziparról a könnyűiparra helyezi a hangsúlyt, enyhíti a vallási korlátozásokat. Hodzsa ellenállt a reformoknak, a moszkvai tárgyalásoknak éppen ezért az volt a célja, hogy az albán párt első emberét rávegyék ezeknek a lépéseknek a megtételére.

A szovjet vezetés véleménye nagy súllyal bírt az albán vezető számára, ezért amint Hodzsa visszatért Tiranába, azonnal utasítást adott a szovjet „ajánlások” konkrét formába öntésére és megvalósítására. Magyarországhoz hasonlóan ott is sor került a kormányfői és pártfőtitkári funkciók szétválasztására. 1953 közepéig Hodzsa egyidejűleg látta el a miniszterelnöki, a belügyminiszteri, a külügyminiszteri és a honvédelmi miniszteri posztokat az Albán Munkapárt főtitkári tisztségével, 1953 júliusában azonban formálisan lemondott a külügyminiszteri és a honvédelmi miniszteri posztjáról.⁵⁵

Berija a magyar vezetőkkel való találkozó alkalmával önkritikával beszélt a kapcsolatok addigi jellegéről és – mintegy megelőlegezve a szovjet kormány 1956. október 30-ai nyilatkozatát – ígéretet tett azoknak új alapokra helyezésére: „Kapcsolat volt most is és azelőtt is, csak nem megfelelő és helyes kapcsolat, ami rossz következményekhez vezetett. A kapcsolat nagyrészt ünnepi ülésekből és tapsból állt. [A] jövőben a kapcsolatnak más formáját fogjuk megvalósítani, felelősebb és komolyabb kapcsolatot.”⁵⁶ Mark Kramer szerint a kapcsolatok jellegének megváltozása a „hegemónia” helyett a „dominancia” irányába nem volt elképzelhetetlen, és a módosítás végrehajtása nem ütközött volna akadályba, ha nem kerül sor a kelet-németországi eseményekre.⁵⁷

Az NDK-ban az új kurzus programjának nyilvánosságra hozatala nem javított a helyzeten, mivel érvényben hagyták a megemelt munkanormákat.⁵⁸ 1953. június

54 A tárgyalásokról készített feljegyzéseket közreadja: Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól i. m. (49. jz.) A magyarországi „új szakaszról” ld. *Vásárhelyi Miklós*: Az első megücsösített reformkísérlet. In: *Uő*: Ellenzékben. Szerk. Tóbiás Áron. Szabad Tér, Bp., 1989., ill. *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953–1958. 1956-os Intézet, Bp., 1999. 9–140.

55 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 38–39.

56 Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól i. m. (49. jz.) 267.

57 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 40.

58 Az „új szakasz” politikája egyedül a munkásság számára nem hozott kedvező változást. Ezzel kapcsolatban olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy a keletnémet vezetők tudatosan „elszabotálták” a „Berija-terv” végrehajtását, amely saját monopolisztikus hatalmukat veszélyeztette. *Filitov, A. M.*: i. m. (50. jz.) 129.

15-én, amikor a munkások megkapták a magasabb norma utáni első, a korábbinál 25–30%-kal alacsonyabb fizetésüket, az építőmunkások sztrájkolni kezdtek, s a munkabeszüntetés június 16-án általános sztrájkká alakult. Az NSZEP vezetése ekkor már hajlandónak mutatkozott a megemelt normák visszavonására, a tiltakozók azonban ezzel már nem elégedtek meg, hanem szabad választásokat, a kormány leváltását követelték.⁵⁹ A megmozdulás június 17-én országos méretűvé duzzadt, s ez már a rendszer létét és a szovjetek alapvető németországi érdekeit is sértette. A legtöbb városban a rendőrség nem nyitott tüzet a tüntetőkre, több Stasi-munkatárs és rendőr csatlakozott a tüntetőkhez, vagy elhagyta a posztját. Az NSZEP Politikai Bizottsága június 17-én délelőtt 10 órakor rendkívüli ülést tartott, de addigra az irányítás már kicsúszott a kezéből. Nem sokkal az ülés megkezdése után Szemjonov Karlshorstba rendelte a PB-tagokat, a gyakorlati irányítást a szovjet katonai parancsnokság vette át.⁶⁰

Kramer úgy véli, hogy a katonai erők képesek lettek volna úrrá lenni a helyzeten, ha engedélyt kaptak volna a lázadás elfojtására már június 16-án, de a keletnémet vezetők a növekvő válság láttán pánikba estek. Az NDK-ban tartózkodó szovjet politikusok is alábecsülték az elégedetlenséget, és Andrej A. Grecsko, a Kelet-Németországban állomásozó szovjet csapatok parancsnoka még június 16-án este is csak egy kisebb kontingenst küldött a legfontosabb kelet-berlini intézmények védelmére. Amikor viszont június 17-én reggel a lázadás már 450 városra terjedt ki szerte az országban, és több mint félmillióra növekedett a résztvevők száma, Moszkvában olyan súlyosnak ítélték a helyzetet, hogy Hruscsov kezdeményezésére a helyszínre küldték Leonid Govorov hadügyminiszter-helyettest, majd nem sokkal később Karlshorstba érkezett Vaszilij Szokolovszkij marsall vezérkari főnök is. Ugyanaznap Berija Berlinbe irányította a katonai elhárításért felelős Szergej Goglidze belügyminiszter-helyettest, akinek az volt a feladata, hogy biztosítsa az összeköttetést a Stasival, és nyújtson segítséget a szovjet katonai akció végrehajtásához.⁶¹ Berija utasítására június 17-én reggel 6.30-tól az összes fontos objektumot (rádióállomás, posta, vasút, hidak) szovjet csapatok foglalták el. Grecsko azonnal akcióba lépett, és viszonylag gyorsan leverte a lázadást. Néhány helyen a szovjet tankok tüzet nyitottak a fegyvertelen tüntetőkre, Magdeburgban, Görlitzben és Lipcsében összecsapásokra került sor a felkelők és a szovjet katonai erők között.⁶² Szemjonov kora délutáni táviratában arról számolt be, hogy délután 2 órára a helyzet valamelyest normalizálódott, a demonstrálók a szovjet tankok

59 P. A. Naumov, a *Pravda* berlini tudósítója az eseményekről készített összefoglalójában azt állította, hogy a demonstráció kezdetén a tüntetők kizárólag gazdasági jellegű követeléseket (megemelt normák visszavonása, árak csökkentése, lakáshelyzet javítása stb.) fogalmaztak meg, a politikai követelések a második napon, július 17-én jelentek meg részben a RIAS (Radio in the American Sector) tevékenységének hatására, részben annak következtében, hogy a keletnémet hatóságok semmilyen lépést nem tettek. Naumov jelentését ismerteti *Filitov, A. M.*: i. m. (50. jz.) 130–131.

60 *Hrisztoforov, V. Sz.*: i. m. (7. jz.) 90.

61 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 51–53.

62 Ivan Anyiszimovics Fagyejkin, a Szovjetunió belügyminisztériumának németországi meghatalmazottja rendszeresen jelentett Berijának az eseményekről és a szovjet csapatok tevékenységéről. *Hrisztoforov, V. Sz.*: i. m. (7. jz.) 92–94.

megjelenése után szétszóródtak.⁶³ Az II. világháború befejezése óta ez volt az első alkalom, amikor szovjet tankok jelentek meg Kelet-Európa utcáin.

Az NSZEP vezetői ugyan már június 18-án visszatértek Karlshorstból Kelet-Berlinbe, az ország azonban egy ideig még Grecsko és Szemjonov ellenőrzése alatt maradt.⁶⁴ A szovjet belügyminisztérium operatív csoportjai a lázadás leverése után is folytatták tevékenységüket, segítettek a Stasinak a letartóztatásokban, a vizsgálatok lefolytatásában, az „ügynöki-operatív munkában”. Június 18–19-én a keletnémet fegyveres erők és a szovjet operatív csoportok 1744 embert vettek őrizetbe Kelet-Berlinben, és a letartóztatások az egész országban folytatódtak; csúcspontjukat június 23-án érték el, amikor egyetlen napon 6325 személyt tartóztattak le.⁶⁵

A keletnémet vezetők az eseményeket nyugati provokációnak tartották, és az imperialistákat vádolták a sztrájkok kirobbantásával. Újabb kutatások arra mutatnak rá, hogy ezeknek a vádaknak volt bizonyos alapja. Christian Ostermann arra hívja fel a figyelmet, hogy az amerikai propaganda, többek között a nyugat-berlini RIAS a felkelés előtt és alatt jelentősebb szerepet játszott, mint azt korábban feltételezték. Az RIAS nagyon népszerű volt a keletnémetek körében, amerikai hírszerzési adatok szerint a lakosság 70%-a hallgatta rendszeresen. A felkelést megelőző hetekben az RIAS többször beszámolt a munkások nyugtalanságáról, magyarázta a sikeres sztrájk jelentőségét, közel járt ahhoz, hogy instrukciókat adjon a lázadókknak. A rádió június 16–17-i tudósításai, amelyekben tájékoztatták a hallgatókat az ellenállásról, hozzájárultak a felkelés terjedéséhez.⁶⁶ Nyugat-Berlinbe Egon Bahrhoz, az RIAS politikai főszerkesztőjéhez a sztrájk előtt néhány nappal egy delegáció érkezett Kelet-Berlinből, amelynek tagjai azt kérték, adjon hírt a tervezett sztrájkokról. Bahr ígéretet tett arra, hogy közvetíti a sztrájkolók követelését, de a rádió tevékenységét felügyelő Gordon Ewing ezt leállította, mondván: „Harmadik világháborút akar kezdeni?”⁶⁷ A rádió befolyását jól mutatja, hogy a sztrájkolók szóról szóra azokat a jelszavakat skandálták, amelyeket Bahr közvetített.⁶⁸

A szovjetek, akiknek kiváló ügynökhálózatuk és kémeik voltak, valószínűleg számítottak a június 17-ei demonstrációkra, és tisztában voltak azzal is, hogy segíteniük kell a keletnémet rendőrségnek. Az viszont őket is meglepte, hogy a meg-

63 Vladimir Szemjonov rádiótávirata Molotovnak és Bulganyinnak. Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval behind the Iron Curtain. Ed. Christian F. Ostermann. CEU Press, Bp., 2001. (National Security Archive Cold War Readers) 186–187.

64 Goglidze és Fagyejkin 1953. június 19-én Berijának küldött jelentésükben a keletnémet párt- és állami vezetőről azt írták, hogy az események alatt mindvégig gyávák és zavarodottak voltak. *Hrisztoforov, V. Sz.*: i. m. (7. jz.) 97–98.

65 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) I. 55. Goglidze és Fagyejkin 1953. június végéig naponta küldtek jelentést Berijának, ill. letartóztatása után utódjának a kelet-berlini és az NDK-beli helyzetről.

66 Ostermann, Chr.: i. m. (10. jz.) 14–15.

67 Anne Applebaum: Iron Curtain: the Crushing of Eastern Europe, 1945–1956. Allen Lane, London, 2012. 466.

68 Uo. 469.

mozdulás ennyire kiterjedt volt, és szovjetellenes megnyilvánulásokra is sor került.⁶⁹ A kormány gyengesége ellenére Walter Ulbricht hatalmon maradt, amiben az is közrejátszott, hogy Berija június 26-ai letartóztatásával legfőbb politikai ellenfelei, Wilhelm Zaisser állambiztonsági miniszter és Rudolf Herrnstadt, a *Neues Deutschland* főszerkesztője elveszítették legfőbb kremlbeli patrónusukat.

A kelet-berlini válságnak hosszú távú következményei voltak a Szovjetunió németországi és egész kelet-európai politikájára. A. M. Alekszandrov-Agentov szovjet diplomata, aki 1953-ban a Németországgal kapcsolatos politika kidolgozásával foglalkozott, később így emlékezett vissza: „Ez az esemény igazi megrázkódtatásként érte a vezetést Moszkvában, mert megmutatta, mennyire erőtlén volt a rendszerek társadalmi bázisa a népi demokráciákban. A moszkvai vezetést nem az NDK-beli népi elégedetlenség pusztá ténye lepte meg. A hatóságok Moszkvában tisztában voltak ezzel, és még meg is próbáltak néhány megelőző intézkedéshez folyamodni. Ami sokkoló volt, az a forma, ahogyan az elégedetlenség végül elsöprő, széleskörű és robbanásszerű lett.”⁷⁰

Ami a szovjet hatóságokat különösen nyugtalanította, a lázadás nyilvánvalóan szovjet- és kommunistaellenes színezete volt. Az a tény, hogy a viharos elégedetlenség hamarabb következett be és lényegesen nagyobb méreteket öltött, mint azt bárki várta volna, két ellentétes értelmezésre adott lehetőséget. A neosztálinisták mind Moszkvában, mind Kelet-Európában (közéjük tartozott Ulbricht és Rákosi Mátyás is) azt állították, hogy korábbi aggodalmaik a liberalizáció veszélyeiről igazolást nyertek. Mások, ellenkezőleg, azt állították, hogy a robbanás megelőzése érdekében nagyobb szükség van a mélyreható változásokra, mint bármikor; ezt a véleményt képviselte Molotov is.⁷¹

Hogyan tovább? Stabilizálási kísérlet

A kelet-európai államokban megkezdett reformfolyamatot a szovjetunióbeli változások, Berija letartóztatása és a vezetésből történt eltávolítása szakították félbe.⁷² Berija letartóztatása mindazonáltal nem akasztotta meg, csupán lelassította a kelet-európai reformok ütemét, és a kelet-európai vezetőkkel tervezett megbeszélések is folytatódtak. 1953. július végén Gheorghiu-Dej vezetésével román pártküldöttség járt a Szovjetunióban. Gheorghiu-Dej Bukarestbe visszatérve, 1953. augusztus 1-jén a bukaresti szovjet nagykövetnek a találkozóról azt mondta: „teljesen világossá vált számomra, hogy ha folytattuk volna azokat a hibákat, amelye-

69 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) II. 5.

70 Uo. 4.

71 Uo. 5.

72 Berija letartóztatásához egyebek mellett a németkérdésben képviselt – az elnökség néhány tagjától eltérő – álláspontja szolgáltatta az ürügyet. Ezzel kapcsolatban részletesebben ld. Jurij Ny. Zsukov: Borba za vlaszty v partyjno-goszudarsztvennüh verhah SZSZSZR vesznoj 1953 goda. Voproszi Isztorii 1996. 5–6. sz. 39–57. és Wolfgang Leonhard: The Kremlin since Stalin. Praeger, New York, 1962. 68–73.

ket elkövettünk, magunk fel sem ismerve, súlyos kárt okoztunk volna a Román Népköztársaságnak”.⁷³ A delegáció hazatérése utáni napokban döntés született arról, hogy leállítják a 32 ezer munkást foglalkoztató Duna–Fekete-tenger-csatorna építését. A Román Munkáspárt Központi Bizottsága 1953. augusztus 19–20-ai ülésén korrigálták a gazdaságpolitikai irányvonalat, lassítottak az iparfejlesztés ütemén, és döntöttek a közszükségleti cikkek gyártásának növeléséről. Az új kurzus jegyében bezárták Románia legnagyobb munkatáborát, de a koncepciók eljárások folytatódtak, Lucrețiu Pătrășcanu perére éppen 1953 őszén került sor.

Október 3-án Gheorghiu-Dej részletesen ismertette L. G. Melnyikov szovjet nagykövetnek azokat az intézkedéseket, amelyeket a mezőgazdaság átszervezése, a lakosság jobb ellátása érdekében terveztek. A román vezetés – a többi népi demokratikus országhoz hasonlóan – gazdasági nehézségeit a jól bevált formula szerint továbbra is szovjet hitelekkel akarta enyhíteni, erre a célra hároméves időtartamra 350–400 millió rubel kölcsönért szándékoztak a szovjet kormányhoz fordulni.

Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy a bolgár vezetőkkel való tárgyalásokra mikor került sor, illetve voltak-e egyáltalán ilyen tárgyalások. Mindazonáltal Bulgáriában Cservenkov gyorsan igazodott az új irányvonalhoz. Az „új kurzus” jeleként javult a viszony Görögországgal, szóba került az Egyesült Államokkal való viszony rendezése, és helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszláviával. A belpolitikát illetően kinyilvánították, hogy több befektetést irányítanak a fogyasztási cikkek gyártó szektorba és a mezőgazdaságba. Enyhült a terror; tízezreket engedtek ki a börtönökből és munkatáborokból. Ezzel egyidejűleg érezhető volt a szovjet befolyás csökkenése. A legtöbb szovjet tanácsadó hazatért, és a bolgár–szovjet vegyes vállalatokat, amelyek a szovjetek számára nagy befolyást biztosítottak a bolgár ipar bizonyos szektoraiban, felszámolták.⁷⁴

A csehszlovák küldöttség 1953 augusztusában járt Moszkvában. Ezekről a megbeszélésekről nem állnak rendelkezésünkre dokumentumok, ám néhány későbbi utalásból azok tárgyát megközelítőleg rekonstruálni lehet. A júniusban végrehajtott pénzreform következtében a csehszlovákiai dolgozók reálkeresete körülbelül 20%-kal volt alacsonyabb az 1950. évinél. Miután a csehszlovák vezetés figyelmét felhívták erre, a kormány lépéseket tett az életszínvonal emelésére: szeptember 15-én határozatot hoztak a nehézipari beruházások csökkentéséről és a lakásépítésre szánt összegek emeléséről, a közszükségleti cikkek termelésének növeléséről. Október 1-jétől 5–20%-kal csökkentették számos termék (kenyér, cukor, felsőruházat) állami kiskereskedelmi árát (de a hús és a vaj árát nem), és 1954 tavaszára újabb árcsökkentést terveztek.⁷⁵

Lengyelország a többi kelet-európai állammal azonos problémákkal küzdött: az erőltetett iparosítás eredményeképpen az ipari – különösen a nehézipari – termelés 1953-ban az 1949-es színvonal több mint kétszeresére növekedett, de a

73 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkij arhivov i. m. (3. jz.) 939.

74 R. J. Crampton: *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 195.

75 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4 jz.) 830–834.

munka termelékenysége és a termékek minősége alacsony, az önköltség magas volt. Eközben a mezőgazdaság alig fejlődött, a termelőszövetkezetek részesedése mindössze 5%-ot tett ki, a szövetkezetek szervezetiileg gyengék voltak. 1953. január 3-án Lengyelországban is sor került „árrendezésre”, de az ebből adódó válságot könnyebben tudták kezelni, mint a tábor más országaiban. Lengyelországban az „új szakasz” első jelei valamivel később, csak 1953 őszétől figyelhetők meg. A Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) KB 1953. október 29–30-i ülésén Bolesław Bierut „A párt feladatai a dolgozó tömegek életszínvonalának gyorsabb emeléséért folytatott harcban a szocializmus építésének mostani szakaszában” címmel tartotta meg referátumát, s a reform első lépéseként november 14-én csökkentették néhány élelmiszer árát. Ennek ellenére a varsói szovjet nagykövet 1953 decemberében még azt jelentette Moszkvába, hogy a LEMP vezetése nem fordít elég figyelmet a dolgozók anyagi jólétének emelésére. A jegyrendszer megszüntetése után az alapvető élelmiszerek ára két-háromszorosára, az ipari termékeké másfélszeresére emelkedett, miközben a bérek csak 12–40%-kal növekedtek.⁷⁶

A szovjet pártvezetés az 1954. évi lengyel népgazdasági terv direktívatervezetéhez tett észrevételeiben rámutatott arra, hogy az utóbbi években folytatott gazdaságpolitika nem volt mindig helyes, és ennek oka „a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége megerősítéséről szóló lenini elv lebecsülése” volt.⁷⁷ Szovjet részről azt javasolták, hogy az új ipari objektumok építését hozzák összhangba a nyersanyag-lehetőségekkel, jelentősen növeljék a szén kitermelést, és fordítsanak nagyobb figyelmet a dolgozók anyagi jólétének emelésére.

Bierut a LEMP kongresszusának előkészítésével összefüggésben 1953 végén Moszkvába utazott, és december 28-án megbeszéléseket folytatott G. M. Malenkovval, V. M. Molotovval, Ny. Sz. Hruscsovval és Ny. A. Bulganyinnal. A tárgyalások alkalmával a gazdaságpolitika, a lengyel belpolitikai helyzet és a LEMP szervezeti kérdései voltak napirenden. A szovjet fél ismételtlen felhívta Bierut figyelmét, hogy a munkások és alkalmazottak életszínvonala nagyon alacsony, és a lengyel vezetés által hozott intézkedések nem kielégítőek. A tervezett 15%-os reálbéremelést nem tartották jelentősnek, és úgy vélték, forrásokat kell találni a reálbérek komoly felemeléséhez.

A mezőgazdaság területén a szovjet vezetők megengedhetetlennek tartották azt a helyzetet, hogy Lengyelország nem képes élelmiszerral, különösen kenyérrel ellátni magát, miközben a háború előtt 600 ezer tonna gabonát exportált. Az iparosítás folytatását illetően ismét rámutattak arra, hogy azt – különösen a vaskohászatban – a nyersanyagbiztosítól elszakítva tervezik, ami a Szovjetuniót kész tények elé állítja.

Bierut a gazdasági nehézségek megoldását szintén szovjet segítséggel képzelte el: azzal a kéréssel fordult az SZKP KB-hoz, hogy különítsenek el a Lengyel Népköztársaság számára 25 tonna aranyat, 300 ezer tonna gabonát (ebből 100 ezer tonna takarmányt), 1954-re biztosítsanak további 300 tonna vasércet és 200 ezer

76 Uo. 854–855.

77 Uo. 857.

tonna mangánércet (az eredetileg tervezett 117 ezer tonna helyett). A szovjet fél ígéretet tett a kérés megvizsgálására, de kétségeinek adott hangot az aranyra vonatkozó kérés szükségszerűségét illetően.⁷⁸

A LEMP 1954. március 10–17-én tartott II. kongresszusán határozatot hoztak a gazdaság jelentős átalakításáról, csökkentették a hatéves terv mennyiségi mutatóit, és a kollektív vezetés megteremtése érdekében Bierut lemondott Józef Cyrankiewicz javára a miniszterelnöki tisztségről. 1954 folyamán több politikai elítélt, köztük Władysław Gomułka is kiszabadult a börtönből, és 1955 tavaszától az „olvadás” jelei egyre inkább érezhetővé váltak a kulturális életben is.⁷⁹

A Sztálin halála utáni olvadást Malenkovnak a miniszterelnöki posztról történt 1955. februári leváltása után a legtöbb kelet-európai országban újra „dermedés” követte, de a Sztálin halála előtti időszakhoz már nem lehetett visszatérni, s az SZKP XX. kongresszusa 1956 februárjában újabb impulzust adott a reformoknak.

MAGDOLNA BARÁTH

CONFLICT MANAGEMENT IN THE EASTERN BLOCK AFTER THE DEATH OF STALIN

The aping of Soviet policies had resulted by the early 1950s in serious economic and political damages in all the countries of the Socialist camp. After the death of Stalin a wave of discontent rushed through the region from Bulgaria to Poland. These manifestations of crisis faced the post-Stalinist Soviet leadership with a massive challenge, and forced it to pay a lot more attention to the other countries in the Socialist block.

In the first part of the study the author outlines the particular features of the situation that obtained in the German Democratic Republic, Bulgaria and Czechoslovakia, and examines the forms that the eruption of political discontent could take. She also analyses the reactions of Moscow in the face of crises in Eastern-Europe, and the diverging views that were put forward within the Soviet leadership in order to handle the situation. The author pays in this respect special attention to events that unfolded in Czechoslovakia and East Berlin. The latter merits all the more attention as the suppression of the workers' movement involved the participation of Soviet troops.

It was the East-German rising that spurred the Soviet leadership to initiate a „new course” in the domestic policies of the Socialist countries and to encourage the local leaders to adopt it. The study examines the „counsels” that the Soviet leadership offered for the consolidation of the situation, and also the measures which were taken in the individual countries during the practical application of the new course, as well as the forms of intervention these involved on the part of Moscow.

⁷⁸ Uo. 874–876.

⁷⁹ Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 194–199.

MARTÍ TIBOR

„Jezsuita maradt-e Pázmány?” – Juan de Lugo bíboros állásfoglalása 1645-ben*

Quintín Aldea Vaquero SJ emlékének

Lukács László, Öry Miklós és Szabó Ferenc publikációikban¹ a mai napig alapvető jelentőségű forrásokat tettek hozzáférhetővé Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezésének háttéréről, illetve többek között Pázmánynak a jezsuita renddel és eljáróival való kapcsolatáról. Az évtizedeken keresztül kiterjedt, szisztematikus forrásgyűjtést és -feltárást folytató római magyar jezsuiták munkájának világszerte elismert, kiemelkedő eredménye a jezsuita rend pedagógiai munkájának történetét dokumentáló forrásgyűjtemény,² a jezsuita rend alapításától kezdve a feloszlásig a Magyar Királyság területét is magában foglaló osztrák rendtartomány teljes személyi adattárának³ elkészítése, valamint a római jezsuita levéltár (Archivum Romanum Societatis Iesu) 16. század második feléből

* A közlemény az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) támogatásával készült.

- 1 Lukács László: Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? In: Pázmány Péter emlékezete: halálának 350. évfordulóján. Szerk. Lukács László–Szabó Ferenc. Típus. Detti, Róma, 1987. 197–267.; Lukács László–Szabó Ferenc: Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d'Esztorgom (1614–1616). Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination? Archivum Historicum Societatis Iesu 54. (1985) 77–148.; Öry Miklós–Szabó Ferenc: Pázmány Péter (1570–1637). In: Pázmány Péter. Válogatás műveiből. Szerk. Öry Miklós–Szabó Ferenc–Vass Péter. Bp., 1983. 11–107.; Sávai János: Pázmány és a szomaszok. A szomaszok genovai levéltárának dokumentumai. Lymbus 4. (1992) 123–141.; Tusor Péter: Pázmány, a jezsuita érsek. In: Jubileumi évkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére. Szerk. Maczák Ibolya. PPK, Bp.–Esztergom–Piliscsaba, 2010. 158–163.; Uő: A jezsuita Pázmány szomaszka szerzetessége – Miért? In: Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére. Szerk. Fodor György–Sárkány Gábor. Szent István Társulat, Bp., 2013. 177–186.; Uő: Why did Pázmány of the Jesuit order become a Somascan? In: More modoque. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident. Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag. Ed. Pál Fodor et al. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2013. 529–538. A témáról számos közleményt és előpublikációt követően: Tusor Péter: Egy „epizód” Magyarország és a római Szentszék kapcsolataiból: Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése (Mikropolitikai tanulmány). Akadémiai doktori disszertáció. Bp., 2013.
- 2 Monumenta paedagogica Societatis Iesu. I–VII. (1540–1616). Ed. Ladislaus Lukács. Monumenta Historica Societatis Iesu, Romae, 1965–1992.
- 3 Ladislaus Lukács: Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. I–XI. (1551–1773). Institutum Historicum S. I., Romae, 1978–1995.

való magyar vonatkozású forrásainak közzététele⁴ külön sorozatban.⁵ Munkájuk egyik további fontos eredménye volt a fellendülő Pázmány-kutatások nyomán született tanulmányok kiadása *Pázmány Péter emlékezete* címmel a bíboros érsek halálának 350. évfordulója alkalmából. Az azóta eltelt bő negyedszázad kutatási eredményeit tekintve aligha túlzás a Pázmány-kutatás reneszánszáról beszélni.⁶ Noha a Pázmánnyal kapcsolatos híradások, elsősorban levelei és egyéb források is szép számban jelentek meg Fraknói Vilmos és Hanuy Ferenc óta, Pázmány jelentőségét és európai ismertségét mi sem mutatja jobban, mint hogy napjaink kutatásai során is rendszeresen előkerülnek a személyére vonatkozó, eddig ismeretlen források.

A madridi Real Academia de Historia könyvtárának gazdag kéziratgyűjteménye a magyar történeti kutatás számára feltehetően már a pozitívizmus korában ismertté vált, jóllehet Fraknói Vilmos, Thallóczy Lajos, levelezés útján Veress Endre, majd utóbb a Bethlen korát kutató Angyal Dávid is elsősorban a Simancasi Levéltár (Archivo General de Simancas) anyagát kutatták spanyolországi útjaik során.⁷ Az 1970-es évek közepétől több magyar levéltáros is megfordult a gyűjteményben; az 1980-as években Muzsnai Lászlóné és Barta László nézte át a Salazar y Castro-gyűjtemény kora újkori kéziratait.⁸ Mivel a kéziratokról modern, digitálisan kereshető katalógus csak az ezredfordulót követően vált elérhetővé, ezért nem meglepő, hogy a Királyi Történeti Akadémia könyvtára jelentős részét képező jezsuita kéziratgyűjtemény Hungarica-szemponitú, teljes átnézése csak a legutóbbi években kezdődött el.⁹

A jezsuita rend (már a kora újkorban) világszerte ismert volt különleges „információs rendszeréről”: az egyes rendházak által a provinciák központjaiba, majd azokból a rend generalátusának központjába küldött éves jelentések, a *litterae annuae* ismert források, és köztudott, hogy ezeket az iratokat a rendtagok általános informálása céljából az egész világon minden rendtartományban „körröztették”. Emellett a rendtagok egymással is sűrűn leveleztek, és ez nem volt másként a rendalapító Szent Ignác szülőföldjén, a spanyol provinciában sem: a

4 A római magyar jezsuiták működéséről: *Molnár Antal*: A római magyar iskola (Magyar jezsuita történészek Rómában 1950 után). In: *Historicus Societatis Iesu*. Szilas László Emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal–Szilágyi Csaba–Zombori István. METEM, Bp., 2007. (METEM Könyvek 62.) 45–68.

5 *Monumenta Antiquae Hungariae*. I–IV. (1550–1600). Ed. Ladislaus Lukács. Institutum Historicum S. I., Romae, 1969–1987.

6 *Adonyi Judit–Maczák Ibolya*: Pázmány Péter-bibliográfia. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005. (Pázmány Irodalmi Műhely. Bibliográfiák, katalógusok 1.); *Hargittay Emil–Maczák Ibolya*: Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához. In: Balázs Mihály köszöntése. Szerk. Font Zsuzsa–Ötvös Péter. SZTE BTK, Szeged, 2011. (Acta historiae litterarum Hungaricarum 30. [2011]) 160–183.

7 A madridi Archivo Histórico Nacional, valamint a nemzeti könyvtár (Biblioteca Nacional) kéziratárában Thallóczy Lajos végzett kutatásokat.

8 *Barta László*: A spanyolországi hungarica-kutatás története. Levéltári Szemle 39. (1989) 2. sz. 76–84.

9 A spanyol Királyi Történeti Akadémia könyvtára (Biblioteca de la Real Academia de Historia) igen jelentős kora újkori anyagot őriz, több különböző gyűjteményben, mint pl. a Salazar y Castro-, ill. a jezsuita kéziratgyűjtemény.

rend ismert, kiemelkedő tagjairól szóló értesüléseket megosztották egymással a rendtagok.¹⁰

Rafael Pereyra (1594–1650) sevillai születésű jezsuita¹¹ 1634–1648 között kiterjedt levelezést folytatott rendtársaival: a IV. Fülöp korát sokrétűen bemutató irategyüttes legnagyobb részét forrásértéke miatt már a 19. század közepén kiadták.¹² Rendszerezetten gyűjtött életrajzi adatokat a rend tagjairól. 1645-ben a kor legtekintélyesebb spanyol jezsuitájához, az 1621 és 1642 között a Collegio Romano professzoraként tevékenykedő neves teológushoz, Juan de Lugo (1583–1660) bíboroshoz¹³ fordult. Levelében Pázmánnyal kapcsolatban kérte a bíboros véleményét: Pereyra beszámolt neki, hogy a birtokába került egy Olmützben, Pázmány halála után közvetlenül (1637. április 18-án) keltezett levél, amely alapján számára tisztázatlannak tűnt, hogy Pázmány végül jezsuita maradt-e, miután esztergomi érsek lett, vagy nem. Ezen kívül Pereyra egy másik levélre is hivatkozott, amely a Pázmány személyét még életében kompromittálni kívánó hamis pletykákat tartalmazta, miszerint Bakith Margit gyóntatójaként az asszonnyal viszonyba keveredett.¹⁴ A minden alapot nélkülöző rágalom alól Pázmányt felmentették. Pereyra kérdése azért figyelemreméltó, mert a jezsuita rend Pázmányt végig tagjának tekintette, és a kérdés arról tanúskodik, hogy a renden belül (is) terjedtek olyan hírek, szóbeszéddek az egyes rendtagokról, amelyek egyáltalán nem voltak helytállóak. Lugo bíboros természetesen cáfolta a mendemondákat. Válasza kapcsán nem érdektelen kiemelni, hogy Pázmány esztergomi érsekké történt kinevezését hasonló érvekkel – a katolikus vallás és a Magyar Királyság szükségére hivatkozva – indokolta, mint ahogy az a II. Mátyás által Forgách Ferenc érsek halálát (1615. október 16.) követően benyújtott memorandumban szerepel.¹⁵ Pázmánynak a szomaszkaák rendjébe való átlépésével kapcsolatban Lugo tévedett, amikor úgy vélte, hogy „a nuncius – vagy akinek feladata lett volna – Pázmánynak a [szomaszka] rendbe való befogadása során elfelejtette átadni Pázmánynak a fogadalmat és még azelőtt érsekké emelte”. Lugo bíboros válaszának végén tett megjegyzése (miszerint „az

10 *Markus Friedrich*: *Der lange Arme Roms? Globale Verwaltung und Kommunikation im Jesuitenorden 1540–1773*. Campus, Frankfurt–New York, 2011.

11 *José Martínez de la Escalera*: *Pereyra, Rafael*. In: *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*. Ed. Charles E. O’Neill–Joaquín María Domínguez. III. Universidad Pontificia Comillas, Roma–Madrid, 2001. 3089.

12 *Pascual de Gayangos*: *Cartas de algunos Padres de la Compañía de Jesús sobre sucesos de la Monarquía entre los años 1634 y 1648. I–VII*. Imprenta nacional, Madrid, 1861–1865. (Memorial histórico español 13–19.)

13 *Estanislao Olivares*: Lugo, Juan de. *Diccionario histórico i. m.* (11. jz.) 2438–2439.

14 Az ügy háttéréről: *Fraknói Vilmos*: Pázmány Péter és kora. I. Ráth, Pest, 1868. 619–620.; *Uő*: Pázmány Péter 1570–1637. Méhner, Bp., [1886]. (Magyar Történeti Életrajzok) 77–79.; *Lukács L.–Szabó F.*: i. m. (1. jz.) 84–85.; *Lukács L.*: Jezsuita maradt-e Pázmány i. m. (1. jz.) 201–202. (Dokumentumok nr. 11.), 238–240.; *Tusor Péter*: Ki lehetett Pázmány jezsuita feljelentője? In: Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Szerk. Ajkay Alinka–Bajáki Rita. Mondat, Vác, 2013. 441–448.

15 *Lukács L.–Szabó F.*: i. m. (1. jz.) 119–121. (Doc. nr. 8.); *Lukács L.*: Jezsuita maradt-e Pázmány i. m. (1. jz.) 227–229. (Dokumentumok nr. 6.)

ő kezén mentek keresztül ezek a dolgok” – vagyis Pázmány ügye), valószínűleg arra a jezsuita generálissal folytatott tanácskozásra utal, amelyre 1625 folyamán került sor, éppen Pázmány kérésének hatására, aki előzőleg bizonytalan helyzetére hivatkozva kérte a rendfőnök állásfoglalását.¹⁶ Mutio Vitelleschi ennek nyomán kérte ki több teológus véleményét Rómában, Lugo ezek egyike lehetett.¹⁷

Noha a jezsuita kéziratgyűjtemény egyik kötetében¹⁸ fennmaradt forrás szövege Pereyra többi levelével együtt a Királyi Történeti Akadémia 19. század közepén kiadott okmánytár-sorozatában szerepel,¹⁹ a magyar tudományosság számára eddig ismeretlen forrás közlését a spanyol forráskiadványhoz való körülményes hozzáférés is indokolja. A levél közlésére az eredeti forrás alapján, a 19. századi publikációval elvégzett összevetést követően kerül sor.²⁰ Rafael Pereyra kérdése [1.] és Lugo bíboros Pereyrának adott válasza [2., 3.] a sevillai születésű jezsuita másolataként, egy kéz írásával maradt fenn. A forrást ismeretlen személy grafitcerezával a lapszálon megjelölte, nyilvánvalóan ezáltal jelezve, hogy annak jelentőséget tulajdonít. A forrás tartalmi elemei, adatai az eddig ismert források fényében nem tekinthetők teljesen újszerűeknek, viszont figyelemreméltó bepillantást engednek a Pázmány személyét halála körül és azt követően övező jezsuita rendi vélekedésekbe. Az érsek jelentőségét mutatja, hogy a rend a halála után is foglalkozott személyével, és tagjának tekintette őt.²¹ Tiszteletének és kultuszának egyértelmű megnyilvánulása volt, hogy neve a rend által készített elogiumok jezsuita főpapokat feltüntető részében szerepelt,²² egész alakos portréja pedig a salamancai egyetem teológiai fakultásának történelmi épületében éppen Lugo bíboros mellett látható ma is, aki a kor legnagyobb tekintélyű jezsuita főpapja volt, és aki Pázmányt személyesen is ismerhette.²³

16 Pázmány Péter Mutio Vitelleschi rendfőnökhöz. Sopron, 1625. december 11. Pázmány Péter összegyűjtött levelei. S. a. r. Hanuy Ferenc. I. Bp., 1910. 486–487. (nr. 324.)

17 Tusor Péter szerint Lugo bíboros csak ekkor találkozhatott Pázmány ügyével.

18 Biblioteca de la Real Academia de Historia, Colección Jesuitas 9/3693/50. Régi (19. századi) jelzet: tom. 120. fol. 394.

19 *Gayangos, P. de*: i. m. (12. jz.) VI. 50–52.

20 A forrás a 19. századi spanyol okmánytár (Memorial histórico español) kiadási elveihez hasonlóan modern átírásban kerül közlésre, a kis- és nagybetűk használatát egységesítve, a rövidítéseket jelzés nélkül feloldva. A hely- és személynevek betűhív formában szerepelnek; utóbbiak mai, egységes alakját az eredeti kiadástól eltérően jegyzetben adom meg.

21 Köszönetet mondok Kádár Zsófiának és Tusor Péternek, amiért a forrás történeti kontextusba helyezését észrevételeikkel segítették.

22 *Elogia virorum illustrium Societatis Jesu cardinalium, episcoporum, martyrum aliorumque sanctitate insignium*. ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Ms. Ab 132. fol. 1v.

23 *Fraknói V*: Pázmány Péter és kora i. m. (14. jz.) 300.; *Vayer Lajos*: Pázmány Péter ikonográfiája. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935. 47.; *Bikfalvy Péter*: Spanyol kapcsolatainkról – a salamancai konferencia ürügyén. Nagyvilág 37. (1992) 2. sz. 272.; Pázmány Péter és egyeteme. Szerk. Kránitz Mihály–Maczák Ibolya. PPKE, Bp. 2010. VI.

FORRÁSOK

1.

Rafael Pereyra SJ Juan de Lugo bíboroshoz
[Sevilla, 1645. január 17.]²⁴

Biblioteca de la Real Academia de Historia, Colección Jesuitas
(A madridi Királyi Történeti Akadémia Könyvtára, Jezsuita Gyűjtemény)
9/3693/50 (régi jelzet: tom. 120. fol. 393r–v)

Pereyra kéri Lugo bíborost, hogy válaszolja meg ugyanezen a papíron a következő kérdést. Pereyránál van egy levél, amit Ignacio Rojo²⁵ atya írt nagybátyjának, P. Juan Chaconnak²⁶ Olmüztből 1637. április 18-ára keltezve, az alábbi tartalommal:

Az elmúlt napokban elhunyt Pázmány bíboros, aki sok évig a társasághoz tartozott, azután bizonyos ellentétek miatt rendet váltott. Végül akkora érdemeket szerzett, hogy esztergomi érsek és bíboros lett belőle. Mindvégig nagy szeretettel viseltetett a társasághoz, és ezt bizonyította is: mind magyarországi kollégiumok, mind a nagyszombati egyetem megalapításával. Az egyetemre százezer birodalmi tallért költött, és teljes mértékben az országbeli társasági atyákra bízta. Halála előtt szeretett volna visszatérni a társaságba, de a rendfőnök atya úgy ítélte megfelelőbbnek, hogy ne engedje meg neki, ugyanis inkább biztonságra vágyott, mert az inkább szolgálta a köz javát, mint hogy ő a rend tagja legyen. Ezt nagyon sajnáltuk.

Egy másik levélben, amit Pereyra látott, azt írják, hogy miután Pázmány kilépett a rendből, egy nagy hatalmú asszonyt gyóntatott. Ő adott neki 3000 dukátot; azzal eljutott a bécsi udvarba és ott megkönyékezte az esztergomi érseket [Forgách Ferencet].

Pereyra kéri Lugo bíborost, legyen olyan kedves és világosítsa fel ezt a kollégiumot az igazságról és a bizonyossággal tudható dolgokról.

Señor: suplico a Vuestra Eminencia en este mismo papel responda a la pregunta siguiente: yo tengo una carta del Padre Ignacio Rojo escrita a su tío el Padre Juan Chacon, su fecha en Olomucio²⁷ a 18 de Abril de 1637, que dice lo siguiente:

«Murió los días pasados el Señor Cardenal Pasman,²⁸ que fue muchos años de la Compañía y después por ciertos disgustos mudó de religion, y finalmente sus prendas eran

24 A levél datálására ld. a 2. sz. levél szövegét.

25 Ignacio Rojo SJ (1600–1644). *Carlos Sommervogel*: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bibliographie. I–IX. Schepens–Picard, Bruxelles–Paris, 1890–1900. VII. 27.; *Alois Kroess*: Geschichte der Böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu. II. Abteilung. Vom Prager Frieden 1635 bis zum Tode Ferdinands III. im Jahre 1657. Opitz, Wien, 1938. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Österreichs und der angrenzenden Gebiete 14.) 425., 650–651., 680.

26 Juan Chacon (1557–1639). *Sommervogel*, C.: i. m. (24. jz.) II. 1028.

27 Olmütz.

28 Pázmány Péter bíboros, primás, esztergomi érsek.

tales, que vino a ser arzobispo de Astrigonia,²⁹ y cardenal. Conservó siempre grande afecto a la Compañía, como lo mostró, así fundado colegios en Ungria³⁰ como una universidad en Trinavia,³¹ en la cual gastó cien mil imperiales y totalmente la aplicó a los padres de la Compañía de aquel reino. Deseaba antes de su muerte volver a la Compañía, pero nuestro Padre General³² juzgava por mas conveniente el no permitirselo, porque esperaba mas larga vida con la cual fuera de mas servicio al bien comun, que si fuera religioso. Mucho lo hemos sentido.»

Hasta aquí [llega]³³ el párrafo. Item: en otra carta que yo ví decia, que habiendo salido de la Compañía confesaba a una señora³⁴ muy poderosa y que esta le dió 3 mil ducados con que fue a la corte de Viena y allí alcanzó el ser arzobispo.

Hágame Vuestra Eminencia, señor, tanta caridad y a todo este Colegio, de decimos la verdad y lo cierto.

2.

Juan de Lugo bíboros válasza P. Rafael Pereyra atyának
Róma, 1645. április 1.

Uo. fol. 394r

*Most kapta meg Lugo bíboros Pereyra január 17-iki levelét. Köszöni a híreket és a levélben foglalt kérdésre mindjárt a levél után válaszol, ahogy Pereyra óhajtja. A válaszban látni fogja, hogy milyen keveset lehet elhinni az efféle kérdésekben. A kollégium viszontagságaival együtt érez, hiszen ő is ott nőtt fel. Nem lehet mentséget találni a vezetőség gondatlanságára, hiszen nem lett volna szabad ennyi kárt tenni, és helyes lett volna örködni a prokurátor felett.*³⁵

Pax Christi, etc. La de 17 de Enero de Vuestra Reverencia recibo agora, y le agradezco las nuevas, y a la pregunta inclusa respondo al pié de ella como Vuestra Reverencia desea, y por la respuesta verá lo poco que se puede creer en estas materias. De los trabajos dese

29 Esztergom.

30 Hungria

31 Nagyszombat.

32 Mutio Vitelleschi SJ (1615–1645) jezsuita rendfőnök.

33 A szó az eredeti forrásban nem szerepel, a 19. századi kiadó által a szöveg értelem szerinti kiegészítése.

34 Bakith Margit.

35 A 19. századi kiadás jegyzete szerint Lugo bíboros megjegyzése a sevillei San Hermenegildo (jezsuita) kollégium prokurátorára (P. Andrés de Villar) vonatkozik, aki a kollégium jövedelmével a társaság nevében üztetelve több mint 450 000 dukát értékben fektetett be különböző, az Indiákra irányuló kereskedelmi szállítmányokba, házak, földek és malmok megvásárlásába. A tengeri viharok okozta károk, a kedvezőtlen üzletek és a gondatlanság következtében a kollégium tőkéje gyakorlatilag elveszett, ráadásul értékes területek eladására is kényszerültek, mert a vállalkozások egy részét hitelek felvételével fedezte a prokurátor. *Gayangos, P. de*: i. m. (12. jz.) VI. 52.

Colegio tengo el sentimiento que debo à la casa, en que me crié. No se puede excusar el descuido de los superiores, pues no se puede hacer tanto daño en un día, y era bien velar sobre el procurador. A Dios, padre mio, porque estoy de priesa, que me le guarde como deseo. Roma, 1 de Abril 1645.

El cardenal de Lugo

3.

Lugo bíboros válasza Pereyra Pázmány személyére vonatkozó kérdésére [Róma, 1645. április 1.]

Uo. fol. 393v

Lugo bíboros válasza szerint a beszámoló legnagyobb része hamis: Pázmány bíboros nem ellentétek miatt lépett ki a rendből, hanem azért, mert a magyar király³⁶ határozottan kérte V. Pál pápát, hogy tegye meg esztergomi érsekké, mert a katolikus vallásnak és az országnak ilyen előljáróra van szüksége. Mivel a generálisnak nagy nehézségébe került megnyitni ezt az ajtót, abban egyeztek meg, hogy Pázmány átlép a szomaszk szerzetesrendbe, amely német földön [a Szent Római Birodalom területén] nem létezik, és amint leteszi a fogadalmat, kinevezik érsekké. Elküldték a pápa brévéjét; de a nuncius – vagy akinek feladata lett volna – Pázmánynak a rendbe való befogadása során elfelejtette átadni Pázmánynak a fogadalmat és még azelőtt érsekké emelte. Ilyen módon a társaság fogadalmasa maradt, és később mindig is annak tartották. De ezt a hibát titokban tartották, nehogy precedenst teremtsen.³⁷ Később a császár kérelmére bíborossá kreálták. Mindig is a társasághoz tartozónak vallotta magát, és amikor Rómába jött, világosan megmondta a szomaszkoknak, hogy nem tartozik közéjük. Ez az igazság, minden más mesebeszéd, és Lugo bíboros ezt jól tudja, mert az ő kezén mentek keresztül ezek a dolgok.

La mayor parte de lo contenido en esta relacion es falso, el Señor Cardenal Pasman no salió de la Compañía por disgustos sino por la grande instancia que el rey de Ungria hizo al Papa Paulo V,³⁸ para que le hiciese arzobispo de Strigonia, por la necesidad que la religion católica y aquel reino tenían de tal prelado, y por la dificultad que el P. General tenía de que se abriese esta puerta, se concertaron en que pasase à la religion que aquí llaman de los clérigos somascos y no la hay en Germania, y [que] al punto hiciese profesion y le hiciesen arzobispo. Envióse el breve del Papa y el Nuncio, o quien lo había de ejecutar, recibíendole

36 II. Mátyás (1608–1619).

37 Közvetlenül Pázmány esztergomi érseki utódlásának kapcsán is megnyilvánult ez, hiszen utódja nem az általa „kiszemelt” Dobronoki György lett, éppen a példateremtés (és nyilván egyéb okok) miatt is.

38 V. Pál pápa (1605–1621).

en aquella religion, se olvidó de darle la profesion, y hizole antes de ella arzobispo, de suerte, que el resto profeso de la Compañía y por tal se tuvo siempre; pero tuvose secreto este yerro por no dar ejemplo. Después a instancia del Emperador fue hecho cardenal y siempre reconoció la Compañía, y cuando vino á Roma dijo claramente á aquellos religiosos somascos que no los conocía. Esta fue la verdad; todo lo demás son fábulas, y yo lo sé porque estas cosas pasaron por mis manos.

[A másolat végén készítőjének sajátkezű aláírása:]

P. Rafael Pereyra Sevilla

TIBOR MARTÍ

„DID PÁZMÁNY REMAIN A JESUIT?” – THE VIEW OF CARDINAL JUAN DE LUGO FROM 1645

The appointment of Péter Pázmány as archbishop of Esztergom (1616) has long been in the focus of Hungarian historiography. The Hungarian Jesuit being famous already in his lifetime was nevertheless not exempt from gossips questioning his person. An example of such rumours is showed by the source that has survived in the Jesuit collection of the Library of the Royal Academy of History (Biblioteca de la Real Academia de Historia) in Madrid, among the manuscripts of Rafael Pereyra SJ (1594–1650). The erudite Jesuit of Sevilla facing information of dubious faith having originated from the Jesuit house of Olmütz after the death of Pázmány, asked for guidance in this matter of one of the most renowned Spanish theologians of the age, Cardinal Juan de Lugo SJ (1583–1660) working as a professor of the Collegio Romano between 1621 and 1642. In his answer, Cardinal Lugo refuted the rumours. The source provides a valuable insight into Jesuit attitudes towards the person of Pázmány at the time of his death and thereafter. It is an indication of his importance that the Order did not stop to be concerned with him after his death and regarded him as its member.

Pálffy János és a „lőcsei fehér asszony”

Korponayné (Garamszeghy) Géczy Julianna életének romantikus, szépirodalmi feldolgozása közismert, hála Jókai Mór népszerű regényének.¹ A nagy íróval jó barátságban és rokonságban álló történétíró, Thaly Kálmán hívta fel Jókai figyelmét erre a történetre,² aki maga is tett közzé ilyen tárgyú – helyenként több pontatlanságot tartalmazó – tanulmányt a *Századokban*.³

A Dunamelléki Református Egyház Ráday Levéltárában megtalálható a Géczy Julianna vallomását tartalmazó jegyzőkönyv modern kori (bizonyára 19. század végi vagy 20. század eleji) töredékes másolata. Nem derül ki róla, hogy ki és miért írta le, s az sem, hogy honnan tett szert a másoló az irat eredetijére. Talán azért került oda, mert Korponayné pere során Ráday Pált, II. Rákóczi Ferenc fejedelem egykori kancellárját is gyanúba keverte,⁴ s a szöveg lejegyzője vélhetőleg ezért tartotta érdemesnek átírni a szöveget.⁵ Ennek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található eredetijét használta fel Gyergyay Margit 1918-ban megjelent, Korponayné életét, különösen pedig felségárulási perét tárgyaló, igen alapos tanulmánya elkészítéséhez.⁶ E feldolgozásnak a lefolytatott perrel kapcsolatos tartalmát illetően nem tudunk érdemleges újdonsággal szolgálni. Ezért csupán egyetlen – eddig legfeljebb csak érintett, de közelebbről nem vizsgált – szempontra szeretnénk összpontosítani: Pálffy Jánosnak Korponayné ügyében játszott szerepére.

Géczy Julianna az 1712 tavaszán Pozsonyba összehívott országgyűlés kínálta alkalmat igyekezett felhasználni arra, hogy azokat a leveleket, amelyek némely

1 Jókai Mór: A lőcsei fehér asszony. I–II. Akadémiai, Bp., 1967. (Jókai Mór összes művei. Regények 46–47.). E történelmi ihletésű regény 1884-ben jelent meg először. Ld. még Förster Rezső: A lőcsei fehér asszony történelmi alakja. Kis Akadémia, Bp., 1933. (A Kis Akadémia Könyvtára 5.), valamint Szabady Béla: A lőcsei fehér asszony Jókai Mór és a történelem megvilágításában. Győri Hírlap, Győr, 1938.

2 Jókai: A lőcsei fehér asszony (1. jz.) I. 277.

3 Thaly Kálmán: A lőcsei fehér asszony. Századok 43. (1909) 449–471., ill. Thaly Kálmán jelentése szab. Kir. Lőcse városa levéltárának Rákóczi-kori okmányairól, különös tekintettel a város 1709–1710-ediki ostromára. Századok 6. (1872) 579–683., valamint Uő: A gr. Andrássy-család levéltárai. Századok 8. (1874) 249.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Mikrofilmtár (= Mf.) C 1190 (Besztercebányai Állami Levéltár, Koháry család, Koháry István gr.) nr. 8153.

5 A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Budapest; = Ráday-Lt.) C–64 IV. Ráday család, Ráday I. Pál iratai g/9. sz.

6 Gyergyay Margit: Géczy Julianna élete különös tekintettel felségárulási perére. Fráter, Bp., 1918.; MNL-OL E 162 Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrati processus nr. 225. (17. cs.)

emigrációba távozott prominens szabadságharcostól, illetve magától II. Rákóczi Ferencről kerültek hozzá abból a célból, hogy juttassa el őket különböző, immár a királyra felesküdt kurucoknak, a címzeteknek való továbbítás helyett valamelyik fontos méltóságviselőnek bemutatva. Először gróf Pálffy János horvát bánra, a magyarországi császári főparancsnokra gondolt. Mihelyt megérkezett Pozsonyba, felkereste őt, állítása szerint a levelekkel. Minthogy előre bejelentkezett a grófhöz, Pálffyt nem érthette váratlanul a látogatás. A szolgálok azonban mégsem engedték be hozzá a vendéget, azt állítva, hogy a generális lepihent, Pálffy ugyanis beteget jelentett Korponaynének. Géczy Julianna – aki nem egykönnyen tágitott terve mihamarabbi megvalósításának szándékától – nem volt hajlandó azonnal elmenni, hanem a bejutásban reménykedve még várakozott egy ideig. Végül már azzal is beérte volna, ha a tábornagy titkárával, Pulyai Jánossal beszélhet, de ő sem állt kötélnék. Másnap, mindjárt reggel, megint próbálkozott Pálffynál, ismét sikertelenül. Mígnem aztán harmadnap, amikor elküldte hozzá Kis Péter nevű szolgáját, hogy járja ki számára a generálisnál az újabb audienciát, a gróf végre hajlandó volt szóba állni vele. Csakhogy Korponayné, vallomása szerint, addigra már úgy döntött, hogy a bán érdektelensége miatt mégsem mutatja meg neki a leveleket. Ehelyett állítólag arra gondolt – talán a remélt busás jutalom reményében –, hogy a koronázás miatt éppen Pozsonyban tartózkodó királyhoz viszi azokat. Hiszen, mint mondta, addigi kudarcai miatt sokat tépelődött azon, vajon mi lehet az oka, hogy a tábornagy annyira közömbös a szóban forgó ügyet illetően. Minthogy azonban talán már első próbálkozása előtt, de legkésőbb első személyes bejelentkezésekor értesítette Pálffyt jövetelének okáról, immár nem tehetette meg, hogy szót se ejtsen az állítólag nála lévő iratokról. Beszélgetésük során a levelek mellett arra is kitért, hogy mit mondott neki Pelargus János, Forgách Simon kuruc tábornok bizalmasa a Rákóczi kíséretében lengyelországi emigrációba távozott kapitány,⁷ amikor a kötegni levelet Korponayék az osgyáni kastélya melletti erdőben – ahová Géczy Julianna azért ment volna ki, mert Pelargus megfenyegette – huszonnyolc „erős leány” által kísérve átadta neki, azzal a megbízással, hogy juttassa el azokat Ráday Pálnak, a többi címzetthez való továbbítás végett. (Ráday ugyanis akkor már eltávozott a megyéjéből, Nógrádból az országgyűlés színhelyére, Pozsonyba, ahová a titkos küldetésben eljáró megbízott természetesen nem követhette.) Elmondása szerint Ebeczky Sámuel, Bercsényi Miklós kuruc főgenerális titkára – egyébiránt Korponayné volt szeretője – biztosította Rákóczit és Bercsényit arról, hogy megbízhatnak Géczy Juliannában, mert titokban az ő oldalukon áll. Ezért szemelték volna ki az asszonyt a levelek továbbítására, amelynek teljesítése esetén jutalmat is kilátásba helyeztek számára. A küldemények átadását megelőzően azonban a titkos fejedelmi megbízott megeskette arra, hogy valóban Rádaynak fogja átadni a leveleket. E feladatának véghez vitele után Pelargusnak a pillanatnyilag Kamiencie Podolskiban tartózkodó Rákóczi utasítása értelmében Temesvárra, az ottani

⁷ *Thaly Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc kora a gr. Csákyak, Szepes vm. és a b. Palocsay-család levéltáraiban. II. Századok 7. (1873) 112.; *Hopp Lajos*: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Akadémiai, Bp., 1973. (Irodalomtörténeti Füzetek 80.) 24.

pasához kellett mennie, szintén némely „bádogskatulyába” zárt levelekkel,⁸ mert – amint híresztelte – a Porta katonai segítséget ígért a fejedelemnek. A vallomás szerint Pelargus azt is tudni vélte, hogy a porosz király szép ajándékot, a francia uralkodó pedig pénzt, fegyvert és katonai egyenruhákat küldött támogatás gyanánt Rákóczinak. Állítólag magától a fejedelemtől értesült arról, hogy XIV. Lajos mindezen felül azt is megtízente: mihelyst békét köt Nagy-Britanniával és Hollandiával, a császár kénytelen lesz megtapasztalni, hogy mit is jelent számára ez a békesség. Azt is híresztelte Pelargus, hogy ő maga hétszázadnyi jól felfegyverzett katonával érkezett Lengyelországból, akik immár szétszéledtek Magyarországon rabolni, fosztogatni és Rákóczi hűségére hódoltatni.

A Korponaynéak átadott levelek között egyébként, a vallomás szerint, a Rádaynak szólókon kívül Sréter János egykori kuruc brigadéroshoz és tüzérségi főinspektorhoz, Török Andrásához, Rákóczi volt főudvarmesteréhez, Török Istvánhoz,⁹ talán Semsey Miklós kuruc főstrázsamesterhez,¹⁰ Keczer Sándorhoz, a szabadságharc államának Gazdasági Tanácsa eperjesi adminisztrációjának tanácsosához, Ebeczky István volt ungvári kommandánshoz, kuruc főstrázsamesterhez, Czelder Orbán kuruc brigadéroshoz, Eszterházy Dániel korábbi kassai kuruc főkapitányhoz, Winkler Vilmos egykori árvai kuruc kommandánshoz, Náray László hajdani kassai kuruc kommandánshoz németül, Jean-François Rivière lengyelországi emigrációból Magyarországra visszatért francia származású tüzérezredeshez franciául írott, valamint még egy, ismeretlen személynek címzett levél volt.¹¹ Az Eszterházy Dániel, a Török István, a Sréter János és az Ebeczky Istváné tartalmában állítólag a Rádaynak szóló levélhez hasonlított, míg Keczer borvasárlással bízta meg Rákóczi, a Semsey, Czelder és Winkler pedig csak röviden utasította a címzetteket, hogy – ígéretüknek megfelelően – álljanak készenlétben a majdan titokban visszatérő kuruc emigránsok fogadására, és megfelelő körülményekkel szerezzenek további társakat az újból kirobbantandó fegyveres felkeléshez. Pelargus a felsoroltakon kívül állítólag még Sennyey¹² számára is hozott egy csomag levelet. Géczy Julianna saját elmondása szerint – minthogy nem állt szándékában a leveleket Rádaynak átadni, de a császáriaknak sem, attól tartva, hogy esetleg rá nézve is terhelő információkat tartalmazhatnak – három nap múlva valamenynyit felbontotta, s közülük (minthogy idegen nyelven nem értett) csak a magyarul írottakat olvasta el. A Rádaynak szólók között öt titkosírást bukkan. Ezek

8 MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 91r.

9 Talán ahhoz, aki – esetleg csak színleg – már 1709 novemberében az uralkodó hűségére tért, vagy aki 1711. január elején Sztropkón kapitulált. Ld. *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r. Mészáros Kálmán. História-MTA TTI, Bp., 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.) 439. 1714. szeptember 22-én Győrben tett vallomásának jegyzőkönyve szerint viszont a Török Istvánnak szóló levelet nem látta Korponayné. MNL-OL Mf. C 1190 nr. 8153.

10 A szövegben ugyanis Semsey László szerepel (ld. MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 20r), ami talán tévedés, mert *Heckenast G.*: i. m. (9. jz.) összeállításában ilyen keresztnévvel Semsey nem szerepel.

11 Egy Guari (esetleg Góri) nevű személyt említ még a forrás. MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 20r.

12 Vélhetőleg Sennyey István báró, kuruc altábornagy, volt munkácsi főkommandáns.

kívül huszonnégy „F. R.” [= Franciscus Rákóczi] kézjegyű árkust is talált, amelyek külső szélén Kruccsainak (nyilván Istvánnak, Rákóczi lengyelországi emigrációban tartózkodó pénzügyi megbízottjának) a neve vagy aláírása szerepelt. Vallatása idején Korponayné Ráday levele tartalmának már csak egyik részletére emlékezett: a vége felé állítólag az állt benne, hogy mihielyt értesül Rákóczi Erdélybe érkezéséről, a hozzá elküldött, biankón aláírt árkusokat állítsa ki és pecsételje le a fejedelem nála lévő pecsétjével, majd az így elkészített dokumentumokat adja oltalomlevél gyanánt azoknak, akik hajlandók csatlakozni az újabb mozgalomhoz, nehogy a majdani felkelők kárt tegyenek a jószágukban.¹³ Nógrád vármegyei tanúk szerint Korponayné egy ízben füleki otthonában, ebéd közben, afféle jól értesültként, sokat sejtetően utalt a tudomására jutott hírekre, amelyek alapján vendégeinek jelentős összegben fogadást ajánlott arra vonatkozólag, hogy nemsokára már csak azoknak lesz nyugta Magyarországon, akik újra felkelnek az uralkodó ellen. Látogatóinak elmondta azt is, hogy a török szultán is készülődik a császár ellen, ami szintén az itthoni békét veszélyezteti.¹⁴

Pálffy János, aki mindazt feljegyezte, amit Korponaynéől hallott – azok nevével együtt, akik Rákóczi állítólagos leveleinek címzettjei voltak –, persze nem érte be ennyivel; látni akarta a leveleket is. Géczy Julianna – állítása szerint azért, mert ekkor már nem a tábornagnak kívánta megmutatni azokat – hirtelenjében azt mondta, hogy Peter/Pierre Joseph de Viard császári generálishoz juttatta el a leveleket.¹⁵

Ezt követően Korponayné valóban hozzálátott újabb elgondolása megvalósításához. Egy Strauss nevű bécsi ágenssel az uralkodóhoz címzett beadványt készített, amelyhez de Viard és Wilhelm von Löffelholz császári tábornokoktól kért ajánlást. Nem győzvén azonban kivárni a választ, Smidek András Zólyom vármegyei főispánnak (akivel azonos szálláson lakott Pozsonyban)¹⁶ is elmondta, hogy milyen levelek vannak a birtokában, egyúttal a segítségét kérve olyan közbenjáró megtalálásához, aki kijárná számára az uralkodói audienciát. Smidek megígérte, hogy Zinzendorf/Sinzendorf gróf főkomomyik¹⁷ segítségével megszervezi ezt. Időközben azonban az a meghökkentő hír jutott Smidek fülebe, hogy II. Rákóczi Ferenc néhány emigráns társával másnap érkezik Pozsonyba, mert királyi kegyelemben részesültek. Korponayné megrettent, hogy a kétkulacsossága lelepleződik. Attól félt, a fejedelem Pálffy Jánostól értesülhet majd arról, hogy mit tervez a többek között Rákóczi által írt levelekkel.¹⁸ Kétségbeesésében este bezárkózott a szobájába, s miután két-három

13 MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 91v–92r.

14 Uo. fol. 39v–40r.

15 Ráday-lt. C–64 IV. g/9. sz. fol. 4v.

16 MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 53r.

17 Max Albrecht vagy Philipp Ludwig von Zinzendorf gróf, netán Sigmund Rudolf von Sinzendorf gróf, akik közül az utóbbi 1714-ben császári főkamrás volt. *Rosina Topka*: Der Hofstaats Kaiser Karl VI. Diss. Wien, 1954. 62. (A szerző, tévesen, a Zinzendorft pusztán a Sinzendorf névváltozatának tekinti – uo. 171. –, pedig valójában két külön családról van szó. Ld. *Constantin Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Theil 60. K. u. K. Hof- u. Staatsdruckerei, Wien, 1891. 160–167.)

18 Ráday-lt. C–64 IV. g/9. sz. fol. 5r.

levelet átolvastott, a gyertya lángjával állítólag elégette azokat.¹⁹ Mint vallotta, a legtöbbször Ráday Pálnak írt válasz volt. Mielőtt ezeket megsemmisítette – ahogy ő írta később: „elsikkasztotta”²⁰ – volna, mindháromat lemásolta. Akadt köztük, közjük becsatolva, titkosírással készült irat is, amelyet a francia királytól származó levél másolatának vélt. Majd pedig értesítette Smideket, hogy részéről immár nem aktuális a királyi audiencia. Mihelyt kiderült azonban a Rákócziék Pozsonyba érkezésével kapcsolatos hír hamis volta, már megbánta a levelek elégetését. Ezek után legfeljebb annak örülhetett, hogy legalább kettőt megőrzött közülük, meg hogy nála voltak az általa lemásoltak is.²¹ Kapzsisága mégsem hagyta nyugodni. Ha a leveleknek az uralkodó előtt való bemutatása szándékáról le kellett is tennie, az írásos folyamodást – eddigi válasz híján – érdemesnek találta megismételni. Ezért bécsi ágensével íratott egy újabb kérvényt, amelyhez ezúttal Keresztély Ágost bíboros-prímástól kért ajánlást. Ebben megemlítette egykori löcsei szolgálatát (tudniillik a városnak Andrassy István által 1710. február 14-én a császáriak kezére juttatásában játszott szerepét),²² miközben homályosan célzott a kezébe került levelekre is.²³ Közben azonban mégis sor került a Smidek segítségével szervezett audienciára, ha nem is közvetlenül az uralkodónál, hanem egyik legbefolyásosabb bizalmasánál, Rocco Stella grófnál,²⁴ aki a beszélgetésnél jelen lévő Koháry István országbíró kézbőlulása miatt²⁵ helyette jegyzőkönyvet vezető Smidek latin–magyar tolmácsolásával tudakozódott a levelekről (Korponayné ugyanis se latinul, se németül nem tudott).²⁶ Az asszony a nála lévőket átadta Stellának, aki rögtön latinra fordította azokat, a többről pedig – nem mervén bevallani a megsemmisítésüket – őt is úgy tájékoztatta, hogy Viard-nál vannak. Minthogy azonban a királyhoz is eljutott a levelek híre, az uralkodó Pálffy-nak fejezte ki méltatlankodását azért, amiért nem sikerült visszaszerezni azokat a tábornoktól. Ezért a bán üzent a titkárával Géczy Juliannának, hogy haladéktalanul ho-

19 MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 53r. (Bacs/zkó Mihály, Moson vármegyei alispán vallomása. [Magyar]jóvár, 1713. jún. 30.)

20 MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 44r.

21 Bár 1712. szeptember 4-én Rákóczi egy francia nyelvű levélben Klement János Mihály nevű diplomatájának azt állította, hogy a szatmári megállapodás óta egyetlen levelet sem írt Magyarországra – vö. Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Hrsg. Joseph Fiedler. II. K. u. K. Hof- u. Staatsdruckerei, Wien, 1858. (Fontes rerum Austriacarum 2/17.) 403. –, az egyik ilyen levél másolatát ld. MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 41r–43r. A Rákóczi híveinek szóló, latin nyelvű, s állítólag eredetileg a fejedelem által aláírt levél másolata nem Korponayné kézírásával készült.

22 II. Rákóczi Ferenc utóbb írt visszaemlékezéseiben tévesen 1709-re tette Lőcse átadását. Ld. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István, jegyz. Köpeczi Béla. Akadémiai, Bp., 1978. (Archivum Rákócziánium III/1.) 475.: 17. jz. Erre vonatkozóan ld. még *Markó Árpád*: Adalékok Lőcse kapitulációjának történetéhez, 1710. február 14. Századok 98. (1964) 176–200.

23 Ráday-lt. C–64 IV. g/9. sz. fol. 5v.

24 *Heinrich Benedikt*: Das Königreich Neapel unter Kaiser Karl VI. Manz, Wien–Leipzig, 1927. 234.

25 Koháry Eger 1687. évi ostrománál szerzett kézsérülést, ld. *Illéssy János*: Gróf Koháry István élete és munkái. Irodalomtörténeti tanulmány. Szödi, Karcag, 1885.

26 MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 51r és fol. 91r.

zassa vissza a leveleket, s juttassa el őket hozzá, majd magához rendelte az asszonyt, tőle megtudakolandó, hogy kivel küldte el azokat annak idején. A sarokba szorított Korponayné ekkor újabb hazugságba menekült. Ráfogta Borbély István nevű hű, de aligha különösebben okos emberére, hogy őt bízta meg a levelek kézbesítésével, aki-től azonban állítása szerint valaki elvette azokat. (Borbélyt természetesen beavatta a tervébe, aki igen jelentős összeg kilátásba helyezése fejében – amelyből némi előleget meg is kapott – elvállalta e szerepet.) Pálffy persze kételkedett a férfi állításában, s miután akasztással fenyegette, Borbély mindent bevallott. Ezután a gróf újra az asszonytól érdeklődött a levelek hollétéről, aki csak annyit mondott, hogy messzire vannak, de ő hajlandó meghozni azokat. Ehhez azonban Pálffy nem járult hozzá, mondván, hogy maga kíván érték küldeni. Korponayné, hogy ezt elkerülje, azt állította, hogy apja, Géczy Zsigmond utasítása nélkül nem lehet hozzájuk jutni. Talán a valóságnak megfelelően, vagy csak azért, hogy eddigi magatartását elfogadhatóvá tegye a bán előtt, olyan célzást is tett, mintha a thökölyánus múlttal is rendelkező Géczy Zsigmond, Rákóczi volt ezereskapitánya, a Bercsényi-karabélyosok egykori ezredese²⁷ is érintett lenne az ügyben. Mire Pálffy azt mondta, hogy ha akadnának rá nézve terhelő adatot tartalmazó levelek, az olyanokat nyugodtan semmisítse meg Korponayné, s becsületszavát adta arra, hogy szükség esetén ő maga fog közbenjárni az uralkodónál a Géczy Zsigmond számára biztosítandó kegyelem érdekében. Azt is említette a bán, hogy Leopold Herberstein gróf, az Udvari Haditanács alelnöke már javasolta az asszony letartóztatását, de ő – tekintettel Korponayné személyére és családjára – lebeszélte erről. Géczy Julianna erre öt-hat hétnyi haladékot kért, azzal kecsegtetve a tábornagyot, hogy ez esetben további leveleket is tudna szerezni az emigránsoktól. Azt is elmondta neki, hogyan. Írna Rákóczinak, titkos hívének állítva be magát előtte, s úgy tájékoztatná, hogy bár ő továbbította a Rádaynak szóló leveleit a címzetthez, csakhogy a fejedelem volt kancellárja átadta azokat az uralkodónak. Ezért nyugodtan küldjön neki ezután is bizalmas tartalmú írásokat, híveihez való továbbítás végett. Arra is gondolt, hogy kapcsolatba lépne Ebeczky Sámuellel, a Rákóczi mellett tartózkodó fejedelmi udvari titkárral azért, hogy ha segíteni szeretne rajta, legalább másolatban küldje el neki Rákóczi néhány levelét. (Itt feltehetőleg – ha egyáltalán voltak ilyenek – a megsemmisített írások fogalmazványára, illetve másolatára gondolt.)

A gróf azonban elhárította ezt az ajánlatot, arról biztosítván az asszonyt, hogy egyáltalán nincs szükség újabb levelekre, elegendő előadnia az eddigieket. Ez az addig a pozsonyi Pálffy-palota zöld szalonjában folyó társalgás – a nyugodtabb és bizalmasabb beszélgetés érdekében – az úgynevezett sárga szobában²⁸ folyta-

27 *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711. Argumentum, Bp., 2006. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 22–23.; *Thaly K.*: II. Rákóczi Ferencz kora i. m. (7. jz.) 113.

28 Ennek az 1637 után, Pálffy Pál gróf, Pozsony vármegyei főispán (1649–1654 között nádor) által Giovanni Battista Carlone és Johann Alberthal tervei alapján, az ún. Váralján, a mai Zámocká ulica közelében emelt kerti épületnek (*Štefan Holčík–Ivan Rusina*: Bratislava alt und neu. Ein Bild-Kunstführer. Tatran, Bratislava 1987. 361.) mára már lényegében csak a Szórád utca és a Vár út közötti lépcsőfeljáróra áthelyezett főkapuja maradt ránk. *Ján Lacika*: Bratislava. DAJAMA,

tódott, ahol az asszony megkérdezte, hogy mire számíthat a levelek bemutatása esetén, s mire akkor, ha elsikkasztja azokat? Az első lehetőség kapcsán Pálffy nagy jutalommal kecsegtette, a második esetén viszont előbb a jobb keze, majd a feje „elütésével” fenyegette meg. A beszélgetést ezen a ponton megszakította egy, a bánhoz váratlanul betoppanó püspök megérkezése, aki miatt Korponayné várakozni kényszerült. A főpap távozása után a gróf újra bement az asszonyhoz, akit ismét a levelek hollétéről faggatott.²⁹ Géczy Julianna ezúttal azt mondta, hogy a sógoránál, Vattai Istvánnál³⁰ vannak, s az apját a szállásáról kell értesítenie azért, hogy hozzájuk lehessen férni. Pálffy azonban egyelőre nem engedte el, hanem rendelkezésre bocsátva a saját íróasztalát, arra utasította, hogy nyomban írjon az apjának. A mindinkább valótlan állításai foglyává váló Géczy Julianna annyira zavarba jöhetett, hogy kevéssel utóbb, immár a szállására érve, nem tudta felidézni, mit is vetett papírra a gróf íróasztalán. Ezért aztán – állítólag attól tartva, hogy esetleg bajt hozhatott Géczy Zsigmondra – röviden a saját lakhelyéről is írt az apjának, mégpedig azt, hogy meneküljön, amerre csak tud. (Ezt a levelet egy Kovács Mátyás nevű, poltári illetőségű emberével küldte el.) Valóban létezik arra vonatkozó adat, hogy Géczy Zsigmond 1712-ben Lengyelországba menekült, mert megvádolták, hogy levelezés útján kapcsolatot tart Rákóczival.³¹ Eközben Pozsonyban már a lánya is a szökésre gondolt. Mielőtt azonban egy felfogadott kocsisal a közeli Máriavölgybe vitette volna magát, Stella gróf hívatta, aki arról tájékoztatta, hogy a király utasította Illésházy Miklós magyar kancellárt, hogy mielőbb szülessen döntés Korponayné kérvényéről. Géczy Julianna ezért előbb még a kancellárhoz ment megköszönni a jóindulatát, s csak azután vette Máriavölgy felé az útját. Odaérve nyomban Szilézia felé, a lengyel határ irányába szeretett volna továbbindulni, de annak a kocsisnak, aki erre az útra vállalkozott, három napra lett volna szüksége ahhoz, hogy a lovakat és a szekeret előkészítse. Ezalatt azonban Korponayné letett a tervéről, állítólag azért, mert úgy gondolta, hogy nem asszonynak való a bujdosás. Helyette megüzentte Pálffynak, hogy Máriavölgyben tartózkodik, s oda várja a gróf utasítását. Megírta neki azt is, hogy mit tett a levelekkel.

Válasz helyett Pulyai János, a bán titkára érkezett meg hozzá még aznap este tizenkét dragonyossal, akik másnap immár fogolyként kísérték Korponayné a tábornagy vöröskői várába.³² Magyaróvárt történő elzárását követően Győrben való perbe fogására és kihallgatására 1712. szeptember 1-jén utasította az uralkodó a Magyar Kancellária útján a Koháry István gróf altábornagy, Hont vármegyei főispán elnöklete alatt működő bíróságot, amelynek tagjai Nádasdy Tamás gróf, Somogy vármegye főispánja, Sándor Gáspár báró, (Felsőbüki) Nagy István or-

Bratislava 2000. (Ismerjük meg Szlovákiát) 140. Ld. továbbá *Fundarek Anna*: Pálffy Pál építkezései. *Sic itur ad astra* 15. (2003) 1. sz. 15. (Bél Mátyásra hivatkozva), 26–30.

29 Ráday-lt. C–64 IV. g/9. sz. fol. 7r.

30 Vattai István volt ajnácskői kuruc várkapitány, aki miután feladta a várat, hűséget esküdött az uralkodónak. *Heckenast G.*: i. m. (9. jz.) 451.

31 Actenstücker zur Geschichte Franz Rákóczy's i. m. (21. jz.) II. 403. (239. sz. levél.) Erre hivatkozik *Köpeczi Béla*: A bujdosó Rákóczi. Akadémiai, Bp., 1991. 111.: 109. jz. is.

32 Ráday-lt. C–64 IV. g/9. sz. fol. 8r.

szágbírói ítélőmester és Meszlényi János Győr vármegyei alispán voltak.³³ Ezt követően kezdődött a hosszan tartó pere, amelynek befejeztével hűtlenség vádja alapján megkínzás utáni fővesztésre ítélték. Kivégzésére 1714. szeptember 25-én, szintén Győr város piacán került sor.³⁴

A Korponayné ügyében eljáró bíróság bizonyos jelek szerint nem végezte teljesen zavartalanul a munkáját. Koháry István és munkatársai legkésőbb 1714. szeptember elején alighanem Bécs (az udvar és az annak akaratát közvetítő Magyar Kancellária) nyomása alá kerültek. A császárvárosban valószínűleg türelmetlenkedtek a per elhúzódása miatt,³⁵ miközben a bírák feltehetőleg különböző hazai törvényekre hivatkozva vonakodtak gyorsabban és esetleg kizárólag saját hatáskörben eljárni az általunk részleteiben nem ismert, de bizonyára a vádlott javaival kapcsolatos ügyekben.³⁶ Az (is) okot adhatott a nézeteltérésre, hogy hűtlenségben csak a király és tanácsa együttesen marasztalhatott el valakit,³⁷ továbbá nemes személyt szerintük nem lehetett megkínózni,³⁸ ezért a győri bíróság eleinte talán vonakodott ilyen ítéletet hozni. Fenntartásaikat tudatták Illésházy Miklós magyar kancellárral, arra kérve őt, hogy közvetítse az uralkodóhoz a véleményüket. A kancellár azonban nem tartotta megalapozottnak a kifogásaikat, ezért nem teljesítette a kívánságukat, ehelyett arra buzdította őket, hogy amennyiben bíznak fenntartásaik jogi megalapozottságában, írják meg azokat közvetlenül a királynak.³⁹ Az ítélet és végrehajtása végül aztán az udvar szándékának megfelelően alakult, még ha nem szolgált is mindenki meglegedésére.⁴⁰ Talán a továbbra is élő fenntartások miatt született meg az akkor üléselő országgyűlésen a 7. törvénycikkely 9. paragrafusa, amely a jövőre nézve a hasonló eseteket illetően immár úgy rendelkezett, hogy amennyiben valaki az uralkodó iránti hűségből azt jelentené – amit egyébként is kötelező megtennie –, hogy nagy bajt okozható jelenségeket észlelt, de e cselekedet megtörténtét nem állította, s annak elkövetésével nem vádolt meg senkit, az ne bűnhődjék. A 8. paragrafusban viszont az alaptalanul rágalmozó számára az általa hamisan felrótt vétekért járó büntetést helyezték kilátásba.⁴¹

33 MNL-OL P 1511 Károlyi család nemzetségi levéltára, Idegen családok iratai lad. 83. (Az eredetiről 1727-ben készült másolat.)

34 *Gyergyay M.*: i. m. (6. jz.) 39.

35 MNL-OL Mf. C 1190, szám nélkül [8151.]: „[...] eő Felsége parancsolattyában fel vagyon téve, az Diaeta [amely 1714. szeptember 8-án kezdte meg munkáját] előtt szakadgyon vége az [...] dolognak”.

36 A (Magyar) Kamarát több levél is említi, mint olyan hivatalt, amelynek az uralkodó ezzel az üggyel kapcsolatos utasítást küldött. Uo., szám nélkül [8151.], ill. nr. 8749. és MNL-OL P 398 Károlyi család, Missiles 89. cs. fol. 40.747 (Koháry István Barkóczy Györgyné Koháry Juditnak. [Magyar]óvár, 1713. február 10.)

37 Uo. nr. 8182., amely II. Ulászló ezt tartalmazó I. dekrétumának (1492) 13. törvénycikkelyére, valamint az ilyen vád alapján elkövetett jóságokra vonatkozó 1559:49. tc-re hivatkozik.

38 *Thaly K.*: A lőcsei fehér asszony i. m. (3. jz.) 464. Kivéve éppen a felségértés esetét.

39 MNL-OL Mf. C 1190 nr. 8150. (Illésházy Miklós Koháry Istvánnak. Bécs, 1714. szept. 5.)

40 Uo. nr. 8152. (Koháry István Illésházy Miklósnak. Győr, 1714. szept. 25.)

41 Magyar törvénytar. 1657–1740. évi törvénycikkek. Ford. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1900 (Magyar Törvénytar 1000–1895) 440.

Nem tudjuk, hogy mi volt Pálffy János véleménye a Korponaynéval szemben megfogalmazott vádat és az azzal kapcsolatos ítéletet illetően, de sejthetjük. Úgy tűnik, a tábornagy csak a fentebb bemutatott pozsonyi tartózkodás idején játszott szerepet a Géczy Juliannával kapcsolatos ügyben. Ez az egy-két, önmagában nem is különösebben jelentős epizód mégis enged némi betekintést abba, hogy miként viszonyult a bán a kuruc emigránsokkal való kapcsolattartás gyanújába kerülő egykori rákócziánusokhoz, akik időközben elfogadták a király által felkínált amnesztiát. Úgy tűnik, mintha Pálffy eleinte nem is kívánt volna tudomást venni a gyanúra okot adható levelekről, hiszen betegségére hivatkozva kifejezetten halogatta a Korponaynéval való találkozást. Ez odáig ment, hogy már az asszony is furcsállotta. Lehet persze, hogy a főparancsnoknak szüksége volt néhány napra ahhoz, hogy végiggondolja, mit is tegyen. Majd amikor már nem térhetett ki, továbbra sem sürgette az állítólagos levelek visszaszerzését, mindaddig, amíg csak a király hangot nem adott értetlenségének azok vissza nem kerülése miatt. Ezt követően Pálffy már végképp nem maradhatott passzív, ám a tábornagy még ekkor is felvetette akár egyik-másik terhelő tartalmú levél megsemmisítésének a lehetőségét is, meg azt, hogy szükség esetén személyes befolyását is latba veti az uralkodónál Géczy Zsigmond érdekében. Elgondolkodtató az is, hogy vajon miért jegyezte fel különös gonddal a Korponayné állítása alapján az emigránsokkal kapcsolatot tartó személyek nevét, ha semmi jele nincs annak, hogy továbbította volna ezeket az információkat. De talán még ennél is figyelemre méltóbb, hogy a levelek hollétét illetően mindig más magyarázattal szolgáló asszonyt, akire pedig nyilván már jó ideje gyanakodhatott – hiszen iránta való bizalmatlanságának több jelét is adta –, nem tartóztatta le mindaddig, amíg nem értesült a levelek megsemmisüléséről. Hiszen ekkortól kezdve már nem kellett terhelő bizonyítékoktól tartani, ilyenek híján pedig az elkerülhetetlen per során arra volt a legnagyobb esély, hogy az asszony által teendő, bármilyen tartalmú vallomást egyszerűen csak egy notórius hazudozó állításaként fogják értékelni. Talán nem egészen indokolatlan feltételezni, hogy az ítélet meghozatala, majd végrehajtása után nagy kögördülhetett le Pálffy János szívéről,⁴² bizonyára azonban nem csak az övéről.

Korponayné pozsonyi jelentkezésekor még csak alig egy év telt el a szatmári egyezmény aláírása óta, amelyről akkor még senki nem tudhatta, hogy mennyire lesz időtálló. Annál inkább élt mindkét oldalon a gyanú, amelyet – minden jóakarat ellenére – már csak a múltban gyökerező előítéletek sem hagytak kihunyni. Azok a levelek, amelyekről a haszonleső Géczy Julianna többeknek is említést tett,⁴³ könnyen veszélybe sodorhatták az akkor még törekeny bizalmat, ráadásul az új korszak nyitányának szánt országgyűlés idején, s azon belül is éppen a királykronázás felemelő pillanataiban.⁴⁴ Ugyan ki másnak állhatott inkább érdekében, hogy

42 Pálffy ugyanis ezt írta erről 1712. szeptember 27-én Vöröskőről keltezett levelében Károlyi Sándornak: „Igen jólesett, hogy Korponayné dolgában commissio instituáltatt [...].” MNL-OL P 398 122. cs. fol. 54.601.

43 Erre vonatkozólag ld. az 1712. november 2-án Füleken lezajlott kihallgatás jegyzőkönyvének vallomásait: MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 37r–38r.

44 Korponayné kezéhez – saját állítása szerint – 1712. május közepe táján, de mindenképpen 21-e előtt jutottak az inkriminált levelek (ld. MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 91r), s Pálffynak is azt mond-

a sok vesződséggel és személyes kockázatvállalással nagy nehezen, a kölcsönös kételkedés közepette tető alá hozott békességet, benne az ország önállóságának az adott lehetőségek határáig való biztosítását megmentse a zátonyra futástól, mint éppen Pálffy Jánosnak?

A magyarországi császári főparancsnok az I. József halála (1711. április 17.) következtében várható bécsi udvari változások miatt aggódott a még épp hogy csak tető alá hozott szatmári egyezmény sorsát illetően.⁴⁵ A továbbiakban aztán már nemcsak ő, hanem a megállapodás kidolgozásában részt vevő tárgyalópartnere, Károlyi Sándor is féltette az egyezmény tiszteletben tartását. Az utóbbi egyik-másik, a szabadságharc során mindvégig királyhűnek maradt magyar nagybirtokos aknamunkája miatt gyanakodott,⁴⁶ akik nem értettek egyet azzal, hogy a volt kurucok az amnesztia mellett a javaikat is megtarthassák, amelyek némelyikére ők vetettek szemet. Magatartásuk annál több aggodalomra adhatott okot, mert e szándékuk egyáltalán nem számított újnak ekkor, hiszen ezt képviselték már 1709-ben Pozsonyban, az ott üléselő országgyűlésen is.⁴⁷ Pálffy János meggyőződésén kívül talán mindezen körülmények is közrejátszhattak abban, hogy még az elvbarátai közé számítható Károlyi Sándor előtt is hitelteleníteni igyekezett az újabb kuruc szervezkedéssel kapcsolatos híreket,⁴⁸ akit már csaknem két évvel Korponayné ügyének befejezése után is így biztosított: „Azon feslett [...] asszonyember miatt esett confusió amidőn előfordulna, léssen gondom reá.”⁴⁹

ta, hogy pünkösdhétfőn – ami akkor május 16-ára esett (ld. Oklevéltani naptár. Szerk. Szentpétery Imre. MTA, Bp., 1912. 68.) – kereste fel őt Pelargus (MNL-OL E 162 nr. 225. fol. 20v). A királykoronázás pedig május 22-én volt.

45 „Adja Isten, legyen már egyszer országunknak az hosszas háború után kívánt csendessége. Csak az udvari változások (kit egyébaránt nem reménlek) valamit ne okozzanak” – írta Debrecenből 1711. május 2-án Csáky Imre kalocsai érseknek. *Bunyitay Vincze: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. IV. Vest, Nagyvárad/Orađa, 2002. (reprint; eredetileg: Debrecen, 1935.) 424.

46 „[...] az magunk részről való magyar úri és fő rendek, kivált a kik a fölséges császár hívségében megmaradtak volt és sok károkat vallottak, nagyon sajnállották a generális amnistiát, az mint-hogy némelyek már el is kezdették volt az Dunán től s innét való földön, mind törvénnyel, mind törvénytelenül via facti persecutióját az reunitusoknak.” Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. I. Kiad. Szalay László. Heckenast, Pest, 1865. (Magyar Történelmi Emlékek 4.) 103. Valószínűleg a magyar kancellár, a nádor és az országbíró magatartása kelthette fel Károlyi gyanúját. Ld. *Jedlicska Pál: Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s a gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Stephaneum, Bp., 1910. 527.

47 Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferencz korára. Kiad. Simonyi Ernő. MTA, Bp., 1877. (Archivum Rákócziánium II/3.) 432., 445–446.

48 „Az újonnan költött gaz híreknek folytatásán is csudálkozom [...], mert Cassa táján eő Felsőségnek alkalmas hadai lévén, örömet látnám, miképpen penetrálhatna két-háromszáz lappangó kurucz Lengyelországból, és ámbár penetrálna is [...], ott kevés marhát kaphatna, tavaly harmadéve, s ezidén is eldögölvén a Felföldön nagyobb részt, kiváltképpen a szarvasmarha. Minden postán veszek atájáról leveleket, legkisebb olly hírről is emlékezetet nem tesznek, csak némelly, újságot kívánó, s más becsületit kisebbiteni igyekező elméktől származnak effélék, és így hitelt sem kell adni nekik, sőt, nem is méltó csak beszélni is. Meg kellene az ollyakat büntetni, végire járván, ki légyen, tudom, supersedeálnának a mendemondátul.” MNL-OL P 398 122. cs. fol. 54.603 (Pozsony, 1712. okt. 3.)

49 Uo. fol. 54.652 (Temesvár, 1716. szept. 29.)

Pedig éppenséggel lehetett valóságmagja a Géczy Julianna által előadottaknak, hiszen 1711 őszén Bercsényi Miklós Magyarországra küldte Jávorka Ádám, Pelargus János, Pollereczki Mihály és Pongrácz János lengyelországi emigráns kuruc tiszteket azzal a megbízással, hogy szervezzenek egy újabb felkelést.⁵⁰ Ennek kudarcára utalva írta Pálffy Károlyi Sándornak 1714 szeptemberében: „Igenis Urban Czelder [Czelder Orbán] és az semmirekellő gaz vén Pongrácz [János] forlaltak magokban a nemesség és papjaink ellen való feltámadást, de nem arumpálhatott [törhetett felszínre], zöldgyében megfojtatott; az első, feles társaival, már kézben vagyon, a másik elabált [elszökött].”⁵¹

Pálffy Jánosnak a „lőcsei fehér asszony” ügyével kapcsolatos magatartása a tábornagy politikai felfogása természetes következményének tűnik, aki minden olyan akadályt igyekezett elhárítani, amely a nagy elszántsággal, időnként nem kevés taktikázással és sok fáradtsággal közmegelegedésre, nagyrészt általa létrehozott szatmári egyezményben foglaltak érvényesülését kockáztathatta volna. Ez is elmélyíthette a kurucok javaira ácsingózó Illésházy Miklós magyar kancellár iránti ellenszenvét,⁵² mint ahogy 1711 májusában felháborodottan megfenyegette Munkács kuruc védőit, akiknek magatartását a dolog esélytelensége miatt⁵³ értelmetlennek, a megállapodás foganatosítása szempontjából pedig veszélyesnek ítélte, amiért még hetekkel Szatmár után sem nyitottak kaput a császáriak előtt.⁵⁴ A gróf soha nem ingott meg a király iránti hűségében, e politikai meggyőződését azonban nem elvakultan, hanem az övétől eltérő felfogást vallók iránti érzékenységgel képviselte. Magyarországi főparancsnoki minőségében több ízben is jóindulatúan

50 *Baksay Zoltán*: Czelder Orbán, a Rákóczi-szabadságharc brigádérósa. Századok 91. (1957) 767–770. Czelder Orbánt már a szervezkedés kezdetén elfogták, és 1714 őszén Kassán lefejezték, Pongrácz Jánosnak viszont sikerült visszamenekülnie Lengyelországba. *Thaly K.*: II. Rákóczi Ferencz i. m. (7. jz.) 110–113.

51 MNL-OL P 398 122. cs. fol. 54.622 (Pozsony, 1714. szeptember 13.)

52 *Zachar József*: A szatmári béke szorgalmazója: gróf Pálffy János tábornagy. In: „... Kedves hazám boldogulása munkáját kezébe adom...” Történeszek a szatmári békéről: „árulás vagy realpolitikai lépés.” Szerk. Takács Péter. Nyíregyháza, 2003. 59.

53 Ebergényi László császári altábornagy 1711. május 17-én Debrecenből Károlyi Sándornak írt levele szerint: „Nagyobb oka van Pálffi [János] Uramnak [...] Munkács alá való menetelre, mint őkegyelmének [ti. Sennyey István munkácsi parancsnoknak] az deffensióra, csak azért is, hogy látja: az egész ország és statusok meghajultak s contentussok az fölséges Austriai Ház kegyes resolútiójával, hadok nincsen se mezőben, se másutt, segítséget nem várhatna, s ha várhatna is, nem jühetne annyi, a’ ki mostani országunkban való néptünkkel bírhatna, s ötöt/öket [?] ottan manuteneálhatná. [...] S mégis őkegyelme his circumstantiis látván veszedelmet, egy Munkácsal mind az őfelsége gratiáját megveti, s mind pedig az statusoktól s országtól Munkácsot s magát separálni kívánván [...], mintha őkegyelme volna legfőllebb való s okosabb az több, hazának jót kívánó magyaroknál.” Bene regi – a király javára. Ebergényi László császári altábornagy szerepe a szatmári békekötésben. Ebergényi László válogatott levelei és Bivolinyi István töredék naplója (1710–1711). S. a. r. Mészáros Kálmán, ford. Bánkúti Imre. Nap, Bp., 2010. (Rákóczi Források) 131.

54 Amint Károlyi Sándor közvetítéséből tudható, amikor Munkács kuruc őrségének tagjai „Magokat [...] declarálták, hogy sem kurucok, sem confederatusok, kire az Méltóságos Generalis [ti. Pálffy János] megígérte: nem is úgy fog velek bánni, az mint azokkal tartotta az cartella, hanem mint tolvajokkal – akasztófa, karó, etc. [...]” Uo. 141.

sürgette Ráday Pál Lengyelországból való hazatérését, mert a határidő lejárta miatt nem kívánta megfosztani a fejedelem kancellárját a szabadságharc emigránsaira vonatkozó amnesztia kínálta lehetőségtől.⁵⁵ Siegbert Heister, az 1704 elején magyarországi császári főparancsnokká kinevezett tábornok bukását viszont csaknem kezdettől fogva kívánta, amiért az akadályozni próbálta, hogy Széchényi Pál kalocsai érsek közvetítői szándékából felvegye a kapcsolatot Bercsényi Miklós kuruc főgenerálissal,⁵⁶ továbbá mert az osztrák tábornok működése, pártállástól függetlenül, indokoltan váltott ki heves ellenérzéseket.⁵⁷

Pálffy János azon állítása, hogy „Akarom megmutatni [...], hogy igaz magyar vagyok, s nem kívánom e nemzetemet s hazámat conserválni, egyedül a csendességet országunkban siettetni és az ártatlan vér ontását is elkerülni”⁵⁸ a fentiek fényében nemcsak arra az időszakra tűnik érvényesnek, amikor mondta (tudniillik 1711 tavaszára), hanem évekkel későbbre is.

JÁNOS KALMÁR

JÁNOS PÁLFFY AND THE „WHITE LADY OF LŐCSE”

The paper analyses the role of Count János Pálffy, commander-in-chief of the imperial army in Hungary in the antecedents of the legal action against Julianna Géczy, Mrs. János Korponay (known as the „White Lady of Lőcse” after the roman of Mór Jókai) in 1712. She said that the leaders of the refugees of the succumbed war of independence (1703–11), led by the prince Francis II Rákóczi, sent letters in secret to her from Polonia, to deliver them to their sympathizers in Hungary. The woman however, hoping for some prize, decided to show these documents to Pálffy, who was at first slightly interested in these. Mrs. Korponay tried therefore to take her chance in the entourage of the emperor-king, stayed in Presburg on the occasion of the Hungarian diet. However, when she received the false information, that Rákóczi obtained pardon from the ruler, and he will come to the diet, she, to avoid the detection of her duplicity, committed the letters to the flames. This at the moment, when Pálffy, on the order of the king, became interested in the documents, offering to Mrs. Korponay the possibility to destroy the letters containing damning informations of her father, who participated as revolter in the war of independence.

The initially indifferent, later open-handed attitude of the commander-in-chief might be in connection with the actual political situation: Pálffy probably didn't want to risk the agreement and confidence, established in 1711 partly by him between the Viennese Court and the revolters with such a delicate matter. After this affair became public, his aim was to make the statements of Mrs. Korponay declared untrue.

55 Ráday-lt. C–64 IV. c/1. 57., 58., 59. sz.

56 *Jacobus Ferdinandus de Miller*: Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colonicensis e comitibus Szécsényi [...]. I. Trattner, Pestini, 1807. 198–199.

57 „[...] nem bálnám, ha valaki Heistert személyében derekassan meg-verné, de hogy Isten miatta ostorát sok szegény legény szoldátra, s ő Fölsége ártatlan szolgáira eressze, nem kívánom.” Uo. 315.

58 Idézi *Lánczy Gyula*: Válasz Thaly Kálmánnak „Széchényi Pál s a magyar nemzeti politika” című tanulmányomat illető észrevételeire. Századok 16. (1882) 687.

Néhány gondolat a katonai titkosszolgálatok I. világháború előtti működéséről*

A katonai titkosszolgálatok I. világháború előtti működésének témája olyan kutatási terület, amelynek eddig nem szenteltek különösebben nagy figyelmet. Talán csak Alfred Redl ezredes ügye képez kivételt, de az esetet górcső alá véve itt is megállapíthatjuk, milyen fontos, hogy a titkosszolgálatok, illetve a titkosszolgálati tevékenységek történetét szélesebb összefüggésekbe helyezzük. Az I. világháborút megelőző titkosszolgálati ténykedések kutatásának kétségtelen deficitje ellenére nem tagadható, hogy manapság történészek – olykor történésznők is – egyre nagyobb számban tesznek kísérletet arra, hogy a katonai titkosszolgálatok többé-kevésbé izgalmas „árnyékvilágát” ne engedjék át kizárólag a leleplező újságírásnak, a memoáriróadalomnak, a fikciós irodalomnak, illetve a filmgyártásnak. Ez a „fordulat” kétségkívül összefüggésben áll az „új hadtörténettél”, amely kiszabadította a hagyományos hadtörténetírást szűk keretei közül. További új impulzusok várhatóak annak a nagy figyelemnek köszönhetően, amely a 2014. évben az I. világháborút és annak előtörténetét övezi majd. Bizonyos értelemben felfedezés előtt áll a tágabb kontextus is. Utalhatunk itt például arra a kutatási projektre, amely Sönke Neitzel és Andreas Gestrich vezetésével a katonai hírszerzés 1900 és 1947 közötti történetével foglalkozik Németországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.¹

A német nyelvű térséghez képest az angolszász országok hosszabb tradícióra tekinthetnek vissza a titkosszolgálatok történetének feldolgozása terén. Sok publikáció azonban legfeljebb a tudományos ismeretterjesztés kategóriájába sorolható. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy különösen az Egyesült Államokban viszonylag világos elképzelés alakult ki arról, mit is kell érteni tulajdonképpen az „Intelligence Studies” elnevezés alatt. A fogalomból levezetett definíció azonban, miszerint elsősorban „az ellenségről szerzett információkról” lenne szó, túlságosan beszűkíti a tárgyat. Már a Habsburg-hadsereg katonai titkosszolgálatának tagolása is, amely egyszerűsítve offenzív és defenzív hírszerzést különböztetett meg, egy sokkal szélesebb spektrumra utal. Ezen túlmenően szem előtt kell tartani a civil és a katonai érdekeltségek, a különböző állami biztonsági apparátusok, valamint a

* A tanulmány a Budapesten, 2013. október 10-én, az Osztrák Kulturális Fórum, a bécsi Ludwig Boltzmann Intézet és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja közös konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Vö. http://www.gerda-henkel-stiftung.de/?page_id=80594 (a letöltés ideje: 2013. nov. 21.).

katonai szervekkel bizonyos fokig konkuráló hatóságok közötti – részben szoros – összefonódásokat. Az említett szempontok figyelembe vételével kiszélesedik a kémkedés tematikája is – az I. világháborút megelőző időszakot tekintve ugyanúgy, mint a háború idején.²

Hogyan állunk azonban a titkosszolgálatok történetére vonatkozó forrásokkal az I. világháború előtt? Mihez tudnak nyúlni azok a történészek, akik ezzel a témával kívánnak foglalkozni? A forrásadottságok különbözőségét jól mutatja, ha összevetjük a releváns levéltárakat Moszkvában, illetve Bécsben. Amíg a moszkvai Hadtörténeti Levéltárban az orosz hadsereg titkosszolgálatára vonatkozó dokumentumok tömeges mennyisége állítja a kutatót komoly kihívások elé, addig a bécsi Kriegsarchivban a k. u. k. hadsereg titkosszolgálatának fellelhető anyagai – a moszkvaival összehasonlítva – rendkívüli hiányosságukkal nehezítik meg a történész feltáró munkáját. Az Evidenzbüro – tehát a katonai hírszerzés – iratanyaga közismert módon nagyon hézagos, az akták nagy részét az I. világháború végén tudatosan megsemmisítették. Ezt magából a k. u. k. hírszerzés utolsó főnökének, Maximilian Rongének a feljegyzéseiből tudjuk.³ Ennek ellenére e dokumentumok hiányát a hadi levéltár más állagainak bevonásával részben kompenzálni lehet. A vezérkar és a hadügyminisztérium aktái közt éppúgy találhatunk erre vonatkozó forrásokat, mint Ferenc József és a trónörökös katonai irodájának anyagaiban vagy más hagyatékokban, amelyek közül különösen Maximilian Ronge vonatkozó feljegyzéseit kell kiemelni.⁴ Különleges jelentőséggel bírnak ebben az összefüggésben a külügyminisztérium iratai is. Ez a szerv ugyan igen kelletlenül kapcsolódott be az Evidenzbüro tevékenységébe, de külföldön működő diplomatái révén szinte automatikusan a titkos ügynökök kapcsolattartójává, és *nolens volens* a különféle területeken folyó titkosszolgálati információszerzés részesévé vált.⁵ Ezen akták vizsgálata, legalábbis bizonyos kérdésekben, kiegyenlítheti az Evidenzbüro működésére vonatkozó fontos irategyüttesek hiányát. Részben a lokális szintű dokumentumok is alkalmasak arra, hogy az Evidenzbüro reszortjából hiányzó iratokat

2 *Wolfgang Krieger*: Geschichte der Geheimdienste. Von den Pharaonen bis zur CIA. Beck, München, 2009. 14.

3 Vö. ehhez Maximilian Ronge életrajzát is: *Verena Moritz–Hannes Leidinger–Gerhard Jagschitz*: Im Zentrum der Macht. Die vielen Gesichter des Geheimdienstchefs Maximilian Ronge. Residenz-Verlag, St. Pölten–Salzburg, 2007.

4 Az Osztrák Állami Levéltárban (Österreichisches Staatsarchiv – ÖStA) tehát figyelembe veendőek többek között az Evidenzbüro, a k. u. k. hadügyminisztérium, Ferenc Ferdinánd katonai irodája (Militärkanzlei Franz Ferdinand), Öfelsége katonai irodája (Militärkanzlei Seiner Majestät), a hadügyminisztérium elnöksége és a hadbíróági levéltár aktái, valamint elsősorban Maximilian Ronge és August Urbaniski hagyatéakai. A szerző birtokában vannak ezen túl bizonyos anyagok Maximilian Ronge magánörökségéből, amelyeket Ronge unokája, prof. Gerhard Jagschitz bocsátott rendelkezésre.

5 Jelentősek ebből a szempontból a Házi, Udvari és Állami Levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv – HHStA) állományában a különböző követségek, ill. konzulátusok iratai, tehát nem csak kifejezetten a szentpétervári osztrák–magyar képviselőlet dokumentumai. Ezenkívül utalások találhatók titkosszolgálati anyagokra a Politikai Levéltár (Politisches Archiv – PA) „Personalia” gyűjteményében is.

pótolják, különösen ami a világháború kitörése előtti kémelhárítási intézkedéseket illeti.

A témába való bevezetéshez nélkülözhetetlen Albert Pethő 1998-ban közzétett munkája Ausztria–Magyarország titkosszolgálatáról a világháborúban, amely megbízható kiindulópont a tárgykör további vizsgálatához, bár meg kell jegyeznünk, a szerző olyan szemléletmódot képvisel, amely – például a nemzeti törekvések megítélésében – semmiben sem különbözik az egykori k. u. k. tisztek véleményétől. Pethő, amint a könyv címében is utal rá, az 1914 és 1918 közötti éveket helyezte vizsgálatának középpontjába, habár terjedelmes szövegrészeket szentel a világháború kitörése előtti éveknél is.⁶ Ezekben nem csekély teret kapnak az Evidenzbüro munkamódszerei, illetve a titkosszolgálati tisztek működésének keretfeltételei. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind Maximilian Ronge, mind egy sereg más szerző, miközben azon fáradoztak, hogy 1918 után napvilágot látott publikációikkal figyelmet keltsenek, nem győzték hangsúlyozni, hogy a titkosszolgálati munka nem mindig volt különösebben látványos. Ennek ellenére természetesen a „szenzációk” kerültek a középpontba, a feltűnést keltő esetek, amelyek a titkosszolgálati tevékenység mindennapjait a háttérbe szorították. Ezeket a mindennapokat pedig leginkább az íróasztal mögötti munka jellemezte. A katonai attasék jelentései, újságcikkek vagy más, az ellenséges hadseregekről nyilvánosan hozzáférhető információk jelentették a legfontosabb forrásokat a hírszerző tisztek számára. A titkosszolgálatok legfontosabb feladatai közé tartozott mind 1914 előtt és után a megszerzett információk kiértékelése, majd feldolgozása. Arról azonban, hogy mennyire voltak értékesek az adott információk, még az Evidenzbüro, illetve később a k. u. k. hadsereg hírszerző részlegének tisztjei sem voltak egy véleményen. Az a tény többé-kevésbé ismert, hogy ez ügyben alapvető felfogásbeli különbség volt a külügyminisztérium és a vezérkar között. Az osztrák–magyar diplomata általánosságban és elvileg is megkérdőjelezték az ügynökök, spiclik és egyéb, ahogy nevezték, „kétes csöcselék” alkalmazásának ésszerűségét. A Habsburg Birodalom belgrádi diplomáciai képviselőtén az erre vonatkozó aggályokat 1912 elején papíra is vetették. Érvelésük szerint katonai részről is megerősítették, hogy „ennek az egész hírszolgálatnak az értéke nagyon kérdéses”.⁷ Szerintük a beérkezett információk 99 százaléka vagy nem felel meg a valóságnak, vagy teljesen érdekte-

6 Albert Pethő: *Agenten für den Doppeladler. Österreich–Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*. Stocker, Graz–Stuttgart, 1998. Ld. ezen túl Németország vonatkozásában *Friedhelm Koopmann: Diplomatie und Reichsinteresse. Das Geheimdienstkalkül in der deutschen Außenpolitik 1914 bis 1917*. Lang, Frankfurt am Main, 1990., továbbá a *Journal of Intelligence History* Markus Pöhlmann által kiadott tematikus számát a német hírszerzésről 1914–1918 között: 5. (2005) 2. sz., valamint a *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* folyóirat „Renseignement et espionnage en 1914–1918” c. tematikus számát (nr. 232. [2008]), amely tartalmazza Siegfried Beer tanulmányát: *Les services du renseignement habsbourgeois ont-ils échoué? La défaite des services du renseignement austro-hongrois dans la Première Guerre mondiale* (uo. 73–86.). Vö. még *Thomas Boghardt: Spies of the Kaiser. German Covert Operations in Great Britain during the First World War Era*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004.

7 Az Osztrák–Magyar Monarchia belgrádi diplomáciai képviselője Ladislaus Freiherr von Müllernek. 1912. február 26. ÖStA HHStA PA I. Personalia Kt. 783.

len, a Bécsben rendelkezésre álló térképészeti anyag – például Szerbiáról – pedig valamennyivel még pontosabb is, mint az, ami fizetett ügynököktől származik.⁸ Maximilian Ronge a „külső” megfigyelők részéről megfogalmazott ilyenén kritikát nem egyszerűen bosszantó és nélkülözhető akadékoskodásnak tekintette, hanem alkalomnak is arra, hogy felhívja a figyelmet a kémiszolgálat professzionalizálásának szükségességére. Ez a követelés ugyanakkor összefonódott a hírszerzési költségvetés emelésének igényével. Ennyiben jól lehetett a „titkosszolgálati fiaskókat” arra használni, hogy a felettesek felé demonstrálják a reformok szükségességét, többé-kevésbé meggyőző érveket felsorakoztatva a rendelkezésre álló pénzügyi források bővítése érdekében.

Ebben az összefüggésben le kell szögezni, hogy a hírszerzési tevékenységnek nagyjából a 19. és 20. század fordulójától tapasztalható általános professzionalizálódása – amelyet Maximilian Ronge elő akart mozdítani – és a hivatali apparátus ehhez kapcsolódó differenciálódása elválaszthatatlan a feltörekvő nacionalizmus keretében megerősödő „hazafias közösség” eszméjétől. Azok a tendenciák, amelyek az egyes „alattvalót”, illetve polgárt szorosabban kötötték a „hazafiúi közösséghez”, a homogenizáció jelenségére is utalnak, amely aztán – különösen krízishelyzetekben – a „mások”, az állítólag nem integrálható csoportok erőteljesebb kirekesztéséhez vezetett.⁹ Ilyen válsághelyzetekből, vagyis különféle fenyegetettségi helyzetekből pedig 1914 előtt volt elegendő. Ez a körülmény a titkosszolgálatok történetének bizonyos társadalmi alkotóelemeire is ráirányítja a figyelmet, olyan témákra, mint az ellenségek kialakulása vagy a propaganda. Már jóval 1914 előtt beszélhetünk – főként az európai kontinens vonatkozásában – egyfajta mesterségesen keltett „spionitistről”, a kémekkel és árulókkal szembeni fokozott félelmi állapotról, legyen az akár belső, akár külső eredetű fenyegetettség. Nagy-Britanniában például lélegzetelállító összeesküvés-elméletekkel és félelmet keltő hírsztelésekkel riogatták a közvéleményt. 1900 után óriási példányszámban kelttek el a királyság elleni közelgő invázióról szóló rémtörténetek. Írók és zurnalisták fényesen kerestek azzal, hogy ellenséges földalatti szervezetekről számoltak be. Az elbeszélések középpontjában II. Vilmos császár ügynökei álltak mint regényes gonosztevők, habár kétségtelen, hogy e kereskedelmi célú publikációk egy kényes pontra is rámutattak, nevezetesen Anglia sebezhetőségének kérdésére. Ennek fényében – vagyis a fokozott védelmi képesség szükségességére való tekintettel – értékelendők mindazok a viták, amelyek a katonai reformok, a fegyverkezés, illetve a hadviselés törvényi keretfeltételei körül forogtak. Ez érvényes volt mind Ausztria–Magyarország, mind természetesen a cári birodalom esetében is, ahol az orosz–japán háború további impulzust adott a katonai reformoknak.

Összességében nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a 19. század utolsó negyedében megváltozott európai hatalmi konstellációk és az ebből eredő tömbképződések következtében az államok politikáját és külpolitikai törekvé-

⁸ Uo.

⁹ Verena Moritz–Hannes Leidinger: Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten. Residenz-Verlag, St. Pölten–Salzburg–Wien, 2012. 258. sk. és 269. sk.

seit illetően fellépő kölcsönös bizonytalanságok a „titkos szolgálatok” felértékelődéséhez vezettek.¹⁰ Ezen túlmenően a hírszerző szolgálatok felemelkedése egybeesett forradalmi jelentőségű technikai újítások megjelenésével is, ami nagymértékben hatást gyakorolt az információk megszerzésére és továbbítására. A titkosszolgálatok 1914 előtti történetével való foglalkozás során erről sem szabad megfeledkezni.

Az úgynevezett „sötétben folyó háború”, amely 1914 előtt zajlott, kétségtelenül szerteágazó volt, számos különböző formát öltött, és nem kevés konfliktusterületet ölelt fel. Ebből a szempontból kétségkívül Olaszország és a dunai monarchia kapcsolatai voltak nagyon különösek. Az Olasz Királyság, amely a hármasszövetség tagja volt, 1902-ben hivatalosan lemondott a Franciaország elleni bármiféle kémkedésről, és a későbbiekben annál inkább érdeklődni kezdett a Habsburg-hadsereg titkai iránt. Az olaszok egészen jól együttműködtek az oroszokkal. Alekszandr Alekszandrovics Szamoljo, aki bizonyos értelemben Redl orosz összekötőtisztje volt, emlékirataiban egyenesen az olasz titkosszolgálati tisztekkel való harmonikus együttműködésről számol be.¹¹ Ezenkívül k. u. k. tisztek is az olaszok kezére játszottak, például egy fiatal hadnagyot, bizonyos Waldemar Furbast 1906-ban ezért többévi börtönbüntetésre ítélték.¹² Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy maga Redl is az olaszok szolgálatában állt. Egy olasz titkosszolgálati tiszt jelentései szerint az ezredes röviddel leleplezése előtt is kapcsolatban volt vele.¹³ Mindenesetre az Evidenzbüro nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy Olaszország a szövetségi kapcsolaton túlmutató érdeklődést mutatott az osztrák–magyar hadsereg iránt. A bizalmatlanság olyannyira jelen volt, hogy még az olasz állampolgárok által az Alpokban vásárolt havasi szállások is gyanút keltettek. Az Evidenzbüro azt feltételezte, hogy ezek az építmények kémlelő posztként szolgálnak, hogy azokból a szomszédságról információkat szerezzenek.

Ismeretes módon – nem utolsósorban az Evidenzbüro szemszögéből – nem csak az Olaszországgal való viszony volt feszültségekkel terhes. Bosznia és Hercegovina annexiójával a Balkán lett a legfontosabb válsággóc, bár Szerbia már 1903-tól fokozottan a titkosszolgálat látókörébe került, az akkoriban lezajlott jelentős változások miatt. Hordliczka ezredes, az Evidenzbüro főnöke, aki öt éven keresztül (1901-ig) Belgrádban volt katonai attasé, erőteljesen szorgalmazta a hírszerzőszolgálat kiépítését Szerbia és Montenegró irányába. Az annexió válság során az úgynevezett fokozott hírszerző tevékenység dominált, habár a szerbek – Maximilian Ronge megállapítása szerint – a kémelhárításban szerfelett ügyesnek bizonyultak; számos osztrák ügynököt letartóztattak. Az efféle kudarcok ellenére mégis sikerült a szerb hadsereg erejét viszonylag pontosan meghatározni. Azt azonban, hogy az Evidenzbüro milyen tevékenységet fejtett ki az annexió krízis

¹⁰ Krieger, W.: i. m. (2. jz.) 146. sk.

¹¹ Vö. A. Szamoljo: Dve zsinji. Lenizdat, Leningrád, 1963.

¹² Vö. Moritz, V.–Leidinger, H.: i. m. (9. jz.) 28., 33.

¹³ Vö. John R. Schindler: Redl – Spy of the Century. International Journal of Intelligence and Counterintelligence 18. (2005) 3. sz. 483–507.

idején, nem tudjuk pontosan. Erről szóló információink leginkább Maximilian Ronge írásaiból származnak, akinek nyilván az állt érdekében, hogy az Evidenzbüro tevékenysége ne jelenjen meg túl negatív fényben. Mindenesetre emlékezetesek maradtak – Ronge nagy bosszúságára – az Evidenzbüro látványos kudarcai, amelyek 1909-ben az úgynevezett Friedjung-perben különösen drasztikusan napfényre kerültek.¹⁴ A szerbek kiválóan művelték a dezinformáció mesterségét, és az Evidenzbüro nem bizonyult ügyesnek ezen a téren. Ezenkívül – Maximilian Ronge felfogása szerint – baljóslatú szövetség jött létre a dunai monarchiával szemben álló olyasfajta nemzeti erők között, amelyeket legkésőbb az I. világháború kitörése után a „belső fronthoz” soroltak. Ebben a vonatkozásban ki kell emelni Thomas Masaryk esetét, aki az úgynevezett horvát–szerb koalíció elleni hazaárulási perben a vádlottakat képviselte, és be tudta bizonyítani, hogy az állítólagos kémkedési anyagok egyszerűen hamisítványok voltak. Az a gyűlölet, amelyet Maximilian Ronge és sok más tiszt a csehek irányában tanúsított, nem kis részben az efféle esetekből táplálkozott.

A világháború előtt működött titkos szövetségek jellemzésével összefüggésben Albert Pethő arra a következtetésre jut, hogy a dunai monarchiában nemcsak Oroszországgal, hanem Szerbiával és annak aktivitásával kapcsolatban is „rémisztően rosszul” voltak értesülve. Az első Balkán-háború kitörésekor például Bécsnek nem voltak olyan információi, amelyek birtokában valós képet tudtak volna alkotni arról, mi zajlik valójában a szerb határ túloldalán. A bűnöst gyorsan megtalálták Aehrenthal külügyminiszter személyében. Utasításai „a diplomáciai és a katonai hírszerzés elszigetelésére” irányultak – kritizálta a diplomácia irányítóját az Evidenzbüro.¹⁵ Természetesen voltak más okai is a titkosszolgálat sikertelenségének. Maximilian Ronge számára kétségtelen volt a hatóságok mulasztása abban, hogy nem szálltak szembe megfelelően a „nacionalista tüzelmekkel”, és nem torolták meg kellően a kém-, illetve árulási ügyeket. Ronge minden lehetséges alkalommal követelte, hogy a „kémkedés” tényállására vonatkozó büntetési tételeket emeljék meg, a megfelelően elrettentő hatás elérése érdekében.

Már az I. világháború kitörése előtt az általános gyanakvás árnyéka vetült a Monarchia népeinek egyikére-másikára. Ez különösen Galícia esetében volt így. Az ottani lakosság tényleges vagy vélelmezett illojalitása az Evidenzbüro megítélése szerint annál súlyosabban esett a latba, mivel az Oroszország elleni kémtevékenység 1903 után nagyjában-egészében holtpontra jutott. Legalábbis Maximilian Ronge így ítélte meg a helyzetet.

Habár úgy gondolom, hogy a Redl esetéről megjelent legújabb könyv fontos ismeretekkel és reflexiókkal gazdagította az elsősorban Maximilian Ronge nézetei által formált képet az 1914 előtti k. u. k. titkosszolgálatról, véleményem szerint továbbra is hiányzik Ausztria–Magyarország I. világháború előtti katonai titkosszolgálatának átfogó története. Érvényes ez az osztrák–magyar titkosszolgálat és a cári birodalom (valamint más államok) kémtevékenységének – megítélésém

14 Pethő, A.: i. m. (6. jz.) 36., 242.

15 Uo.250. sk.

szerint – izgalmas összehasonlítására is az I. világháború előtt. Itt főleg a titkos-szolgálati tevékenység alapján történő kölcsönös megfigyelést és helyzetmegítélést kellene vizsgálni, ezt pedig nemcsak az „új hadtörténet” keretei közé kellene illeszteni, hanem össze kellene kapcsolni a „nemzetközi kapcsolatok” történetével, illetve a sztereotípa- és ellenségkép-kutatással. A különféle titkosszolgálati tevékenységekből, valamint a külpolitikai és katonai döntéshozók reakcióiból kiindulva, amelyek a potenciális katonai ellenfélre vonatkozó titkos, hírszerzési, valamint egyéb forrásokból származó információkon alapultak, messzemenő konzekvenciákra lehet felhívni a figyelmet. Ezek nemcsak a katonai megfontolásokra, illetve a tervezésre, a külpolitikai koncepciókra és meggondolásokra terjedtek ki, továbbá nemcsak az adott másik állammal szembeni közvéleményre és annak „alakítására” hatottak, hanem magukban foglalták a tényleges vagy mesterségesen szított fenyegetési jelenségek kérdését is. Ezeken az ügyeken keresztül pontosan lehet tanulmányozni a titkosszolgálati információk vagy tevékenységek instrumentalizálásának problémáját.

Különösen érdekes lehet végül Ausztria–Magyarország és a cári birodalom, továbbá Olaszország és Szerbia bilaterális kapcsolatainak értékelése egy harmadik fél részéről. Ezáltal tanulságos bepillantást nyerhetünk a szövetségi politikákba az I. világháború előestéjén.

Megfelelő figyelmet kell fordítanunk továbbá a titkosszolgálati tevékenységek szereplőire, azok céljaira és indítékaira is. A megbízókat – tehát a „szolgálatok” vezetőit, munkatársait, vagy éppen a katonai attasékat – éppen úgy szemügyre kell venni tevékenységi körük és értékrendjük szempontjából, mint a megbízottakat. A téma feldolgozása során így lehet a „spionok”, illetve ügynökök társadalmi és szellemi milióját feltárni, és megvilágítani tényleges részvételüket a titkosszolgálatok „üzletmenetében”. Ebből a szempontból tehát a társadalom-, kultúr- és mentalitástörténetet, sőt bizonyos módon a „mindennapok történetét” is gazdagíthatják e kutatások.

A különböző országok titkosszolgálateival való foglalkozás az I. világháború kitörése előtti időszakban ezek szerint különböző szinteken hasznosan járulhat hozzá az „őskatasztrófa” előfeltételeinek jobb megértéséhez. A titkosszolgálatok története végre oda kerülhet, ahová véleményem szerint tartozik: a történettudományhoz, távol a „rejtjel-szakértősködéstől” vagy a hatásvadász „szórakoztató irodalomtól”. Akkor talán feleletetkaphatunk olyan kérdésekre, amelyeket eddig nem lehetett komolyan megválaszolni.¹⁶

(Fordította: Dömötörfi Tibor)

16 Vö. a titkosszolgálatok történetének kérdéséhez Ausztria–Magyarország és a cári Oroszország példáján: *Verena Moritz: Militärische Nachrichtendienste vor dem Ersten Weltkrieg. Voraussetzungen und Perspektiven einer Geschichte wechselseitiger Wahrnehmungen und Einschätzungen am Beispiel Österreich–Ungarn und des Zarenreiches. In: Frontwechsel. Österreich–Ungarns „Großer Krieg” im Vergleich. Hrsg. Wolfram Dornik–Julia Walleczek-Fritz–Stefan Wedrac. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 2014.*

VERENA MORITZ
SOME THOUGHTS ABOUT THE ACTIVITY OF MILITARY INTELLIGENCE
SERVICES BEFORE WORLD WAR I

Most of the documents which had been produced at the Evidenzbüro, the military secret service of the Austro–Hungarian Monarchy, were destroyed at the end of World War I. The missing documents are only partially supplemented by the other parts of the Military Archives. Yet the written legacy of Maximilian Ronge, last head of the Evidenzbüro, reveals a lot about the functioning of the services.

The Austro–Hungarian diplomacy despised the work of the secret services, and claimed that their information were unreliable. In reality, information gathering became increasingly professional around the turn of the 19th and 20th centuries, and this process also influenced the Evidenzbüro. Political changes were quickly reflected in the activities of the secret services. After 1902 Italy increased the intensity of its intelligence activities against the Monarchy. After 1903 the Evidenzbüro likewise speeded up its own work with regard to Serbia and Montenegro, yet their information about the state of the Serbian army was very limited at the start of the war. The secret service regarded the peoples of the multiethnic Empire as disloyal to the Monarchy, especially the Galicians, who were treated as attached to Russia.

Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra*

Bár a francia–orosz szövetség kezdetét 1888–1889-re tehetjük, ez nem tekinthető az 1914-es antant közvetlen előzményének. Anglia ekkor még távol állt ettől a szövetségtől, Szerbia pedig az 1880-as években a Monarchia szövetségese volt.

A fő veszélyt a Monarchia számára a századfordulón kétségtelenül a francia szövetséggel megerősödött Oroszország jelentette. 1893-ban Franciaország titkos katonai szerződést kötött Oroszországgal, amelyben a felek kötelezték magukat, hogy ha Németország vagy a Monarchia mozgósít, „Franciaország és Oroszország e hír vétele után összes erőiket mindennemű előzetes megegyezés bevétele nélkül haladéktalanul és egyidejűleg mozgósítják”.¹ Az orosz–francia titkos szerződés szerint háború esetén az orosz támadás főereje Németország ellen irányult volna, bár a megállapodást orosz részről aláíró Obrucsev tábornok meggondolandónak mondta első lépésként a gyengébb ellenfél, a Monarchia haderejének szétzúzását.² A szerződés szerint „Franciaország és Oroszország, a béke megőrzésének egyedüli céljától vezérelve, nem ismerve más célt, mint biztosítani a védelmi háború feltételeit arra az eshetőségre, ha a hármass szövetség erői megtámadnák egyiküket, szerződést kötöttek a következők alapján:

§ 1. Ha Franciaországot támadás éri Németország vagy a Németország által támogatott Olaszország részéről, Oroszország minden rendelkezésére álló erőt felhasznál a Németország elleni támadásra.

Ha Oroszországot támadás éri Németország vagy a Németország által támogatott Ausztria részéről, Franciaország minden rendelkezésére álló erőt felhasznál a Németország elleni harcra.

* A tanulmány a Budapesten 2013. október 10-én, az Osztrák Kulturális Fórum, a bécsi Ludwig Boltzmann Intézet és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja közös konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata. A térképeket az orosz eredeti alapján Nagy Béla rajzolta.

1 V. P. *Patyomkin–V. M. Hvosztov–I. I. Minc*: Az újkori diplomácia története (1872–1919). Szikra, Bp., 1948. 196.

2 Az orosz–francia szerződés teljes szövegét közli N. N. Golovin tábornok: *Iz isztorii kampanyii 1914 goda na russzkom fronte. Plan vojny. Sojuz Russzkih Vojennih Invalidov*, Paris, 1936. 19. (eredetileg: Prága, 1924.) – Nyikolaj Nyikolajevics Golovin (1875–1944) altábornagy, kezdetben lovastüzér-gárdatiszt, 1908-tól a Vezérkari Akadémia taktikaprofesszora, a világháború kezdetén a grodnói gárda-huszárezred parancsnoka, majd a 9. hadsereg főszállásmestere, 1916-tól a 7. hadsereg, 1917-ben a román front vezérkari főnöke. 1919–1920-ban Gyenyikin fehér hadseregében harcolt, 1920 novemberében Párizsba távozott, ahol egyetemi tanárként írta műveit az I. világháborúról.

§ 2. Abban az esetben, ha a hármass szövetség vagy egyik tagállama erői mozgósítást kezdenek, Franciaország és Oroszország e hír vétele után mindennemű előzetes megegyezés bevéára nélkül haladéktalanul és egyidejűleg mozgósítják erőik összességét és a határokhöz minél közelebb összpontosítják azokat.

§ 3. A Németország ellen felhasználandó erők Franciaország részére 1 300 000 főben, Oroszország részére 700 000–800 000 főben határozatnak meg.

Ezek az erők a legnagyobb gyorsasággal hajtják végre határozott lépéseiket, hogy Németország egyidejűleg legyen kénytelen harcolni keleten és nyugaton.”

A szerződés előírta továbbá, hogy az orosz és francia vezérkar állandó jelleggel működik együtt, béke idején is megosztják egymással értesítéseiket a hármass szövetség haderejéről. Az esetleg bekövetkező háborúban Franciaország és Oroszország nem kötnek különbékét. A fenti egyezmény addig érvényes, amíg a hármass szövetség fennáll.

Az egyezmény valóban érvényben maradt a világháború kitöréséig, csupán kétszer eszközöltek rajta módosítást. Miután idővel lehetségesnek tűnt a hármass szövetség megszűnése, a francia–orosz szerződés tartamát úgy változtatták meg 1899-ben, hogy az egyezmény addig marad érvényben, amíg megfelel mindkét fél érdekeinek. 1912-ben pedig a 4., a vezérkarok együttműködéséről szóló pontot egészítették ki azzal, hogy a haditengerészet vezérkarai hasonló módon működnek együtt.³

Anglia formálisan nem csatlakozott a francia–orosz szövetséghez. Egyik féllel sem kötött katonai szövetséget, de várható volt részvétele háború esetén: egyrészt mert garantálta Belgium semlegességét, másrészt bár kontinentális érdekeltsége nem volt, annál inkább nyugtalanította Németország flottafejlesztése, gyarmatszerzési, illetve a bagdadi vasúttal kapcsolatos közel-keleti aspirációi. A francia–orosz szövetség még több ország csatlakozására is számított háború esetén, de formális katonai szerződést ezekkel sem kötöttek.

Az orosz hadsereg fő problémája mozgósítás esetén a birodalom hatalmas kiterjedése és nem kielégítő vasúti hálózata volt, ami nagyon lelassította az erők összpontosítását. Franciaország ezért rendkívül nagy összegű kölcsönökkel segítette a stratégiai vasútvonalak építését és a meglevő hálózat áteresztőképességének, gyorsaságának fokozását. A mozgósítás gyorsaságát azért tartották rendkívül fontosnak, mert a háborúra készülő felek mindegyike – későbbi kifejezéssel – vilámlágháborúban gondolkodott. Ha tudják, hogy a háború majd évekig tart, akkor az orosz mozgósítás viszonylagos lassúságának nem lett volna akkora jelentősége.

Ami a szerződésben rögzített ellenfeleket illeti, Vilmos császár már Ferenc József 1889. augusztusi berlini látogatásakor közölte vendégével: ha a Monarchia hadseregét Bulgária vagy bármilyen más ok miatt mozgósítják, Németország seregei még ugyanazon a napon felkészülnek.⁴ Ám az 1890-es években még Németországban és Oroszországban is erős pártja volt a régi porosz–orosz jó viszony fenntartásának.

3 Golovin, N. N.: i. m. (2. jz.) 19.

4 Edmund Glaise von Horstenau: Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Amalthea, Zürich–Leipzig–Wien, 1930. 337.

Minek köszönheték Európa népei a béke meghosszabbítását még két évtizeddel? Kétségtelen, hogy a diplomácia megtette a magáét a háborús előkészületek fékezésére vagy elkendőzésére. A vezérkarok viszont megkezdték a haditervek készítését, a kormányok pedig a szükséges ipari-hadfelszerelési potenciál megteremtését. Anglia 1904. április 8-án hosszú ingadozás után egyezményt kötött Franciaországgal, így a francia diplomácia a következő években összehozhatta az angol–francia–orosz antantot, a majdani háború egyik döntő tényezőjét. Az 1904-es angol–francia megállapodás, az „entente cordiale” azonban még nem számítható a közvetlen háborús előkészületekhez.

Tehát – bár előrelátható volt, hogy előbb-utóbb kitör a háború – Anglia nem kötött a francia–oroszhoz hasonló támadó jellegű katonai egyezményt. A francia kormány csak egy olyan nyilatkozatot tudott kicsikarni a brit külügyminisztertől 1912 novemberében, hogy ha kormányaiknak „komoly oka van harmadik hatalom indokolatlan támadására számítani, vagy valamire, ami az általános békét fenyegeti, köteles azonnal megvitatni a másikkal azt, hogy vajon mindkét kormány cselekedjen-e az agresszió megakadályozásáért, valamint a béke megőrzéséért, és ha igen, milyen intézkedéseket hozzanak együttesen. Ha ezek az intézkedések magukban foglalják a közös cselekvést, azonnal mérlegelés tárgyává fognak tétetni a vezérkarok tervei.”⁵

Miért csak 1914-ben szánta el magát a cár a háborúra, még Ferenc Ferdinánd életében, tehát az ő halálától vagy Szerbia sorsától teljesen függetlenül? Bruszilov orosz tábornok – a világháborúban a cári hadsereg legeredményesebb parancsnoka – utólag úgy látta: 1904-ben „éppen megkötöttük a szövetséget Franciaországgal, miután már évek óta készülődtünk a háborúra Nyugaton, és mégis szükségét éreztük, hogy siessünk betörni a fejünket holmi bolondozással a Távol-Keleten. Ez a kaland tiszta örütség volt; tönkretette az orosz hadsereget és a birodalmi hadikincstárát, orosz vér óceánját öntötték semmiért. A forradalmi dráma első, 1905-ös felvonása ennek a gyermekes és bűnös szeszélynek volt az eredménye. Ez a krízis a Gondviselés korai, de fontos figyelmeztetése volt arra, hogy a Birodalomban semmi sincs rendben. [...] Azután újrakezdjük a háborús előkészületeket a nyugati fronton.”⁶

Pitreich gyalogsági tábornok (1902–1906 között a Monarchia hadügyminisztere) 1911-ben megjelent könyvében⁷ nyíltan hangot adott a hadvezetés véleményének: Európa már egy évtizede a háború lázában ég; a német egység, szövetségben a Monarchiával, egyszerűen elvágta Oroszország európai befolyásának útjait.

⁵ John Keegan: Az első világháború. Európa, Bp., 2010. 97–98.

⁶ A. A. Brussilov: A Soldiers Note-Book 1914–1918. Macmillan, London, 1930. 296. Alekszej Alekszejevics Brusilov (1853–1926) lovassági tábornok, az I. világháborúban először a Kelet-Galíciában harcoló 8. hadsereg, majd az egész Délnyugati Front parancsnoka, amelynek élén 1916 nyarán áttörte a központi hatalmak frontját. 1917. május–júliusában az orosz hadsereg főparancsnoka, de az ún. Kerenszkij-offenzíva sikertelensége miatt nyugdíjazták. 1920 májusában harcra szólította a volt orosz tiszteket a lengyel hadsereg ellen, és maga is beosztásokat vállalt a Vörös Hadseregben.

⁷ Heinrich Pitreich: Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns, verbunden mit der Betrachtung dermaligen internationalen Situation. Braumüller, Wien, 1911.

Oroszország már régen el van szánva a háborúra, hiába igyekezett a központi hatalmak diplomáciája már az 1886-os bulgáriai események óta mindent megtenni Oroszország megbékítésére. Az orosz–francia–angol antant létrejötte után azonban az európai háború elkerülhetetlen. Ennek kitörése szerinte csak azért késik, mert Oroszország előbb kelet-ázsiai pozícióját próbálta rendezni, japán háborúja azonban balul ütött ki. Az antant ugyanakkor nem mondott le az európai háborúról.

Ezért szerinte nem szabad a csodában – vagyis a döntő európai háború elmaradásában – reménykedni. A fegyverkezésben elmaradott Monarchiának létérdeke a német szövetség, ezért mindent meg kell tenni a belső ellentétek kiegyenlítésére és a haderő népszerűsítésére Magyarországon.

Mikor Pitreich hangot adott meggyőződésének, hogy az 1911-es helyzetben készen kell állni a háború kitörésére bármikor, egyben kifejtette a német és osztrák–magyar vezérkar közös (később tévesnek bizonyult) meggyőződését, hogy a nehezen irányítható tömeghadseregek korában minden az első, döntő csaták előkészítésén múlik, mert a hosszú háború ki van zárva.⁸

1908. február 10-én az orosz Katonai Védelmi Tanács, egyetértésben a kormánnyal, még kimondta: „Tekintettel a hadsereg anyagi felszereltségének szerfeletti ziláltságára és tekintettel a kedvezőtlen belső helyzetre, most kerülnünk kell olyan agresszív” lépéseket, amelyek háborúra vezethetnének.⁹ Másrészt a japán háború kudarca, amely elvette a cárról a távol-keleti terjeszkedéstől, még inkább a Balkánra és a Monarchia szláv területeire koncentráltá a figyelmét. Golovin tábornok idézett művében kimondja: 1914-ben „mindenki emlékezett Bosznia-Hercegovina annexiójára, mikor Ausztria–Magyarország, erőtlenségnek ítélve Oroszországot, nem tartóztatta meg magát a berlini szerződés cinikus megszegésétől”, Oroszország pedig kénytelen volt osztozni a morális felelősségben, mikor „azt a határozott tanácsot adta Szerbiának, hogy legyen engedékeny”.¹⁰

1910-ben azonban az orosz hadvezetés már felkészültnek érezte magát a háborúra. Az orosz vezérkar ebben az évben készített új haditerve visszavonta a fegyverben álló csapatok jelentős részét a Visztula vonaláról, hogy így elkerülje első vonalának esetleges bekerítését a gyorsan mozgósítható német haderő által, s a békelétszám zömét a Bjelosztok–Breszt–Cholm-vonalon összpontosította.¹¹ A Monarchia elleni támadásra szánt erőket a Breszt–Litovszk–Kovel–Rovno–Proszkurov-vonalon helyezték volna el. A két front természetes elválasztó vonalának tekinthető a Bresztől keletre húzódó, nagy kiterjedésű, manőverezésre alkalmatlan Pripjaty-mocsárvidék. Ekkor is, később is felmerült, hogy a német fronton a fő csapás ne Kelet-Poroszország, hanem a Visztulától délre, közvetlenül Berlin felé irányuljon, ezt azonban a döntésnél elvetették.

1912. januárban Raymond Poincaré lett Franciaország miniszterelnöke, aki az antant megerősítésére törekedett. 1912 augusztusában biztosította Oroszországot

⁸ Uo. 15–16.

⁹ *Patyomkin, V. P.–Hvosztov, V. M.–Minc, I. I.*: i. m. (1. jz.) 184.

¹⁰ *Golovin, N. N.*: i. m. (2. jz.) 5.

¹¹ Uo. 17.

teljes együttműködési készségéről, majd megszerezte ehhez Anglia hozzájárulását. Poincaré fő célja Elzász-Lotaringia visszaszerzése volt, akár háború útján is. A francia és orosz vezérkari főnökök rendszeresen, 1911-től már évente egyeztették terveiket a háború kezdetére. Részletesen tájékoztatták egymást erőik nagyságáról is.

Egyebek között megállapodtak arról, hogy Franciaország a mozgósítás 10. napján kezdi meg a támadást a német haderő ellen, az addigra fegyverben álló 1 millió 300 ezer katonával, míg Oroszország a mozgósítás 15. napján 800 ezer főnyi sereggel támad. Az orosz irodalom szerint ezt a tervet Joffre vezérkari főnök erőltette a nem elég önálló Zsilinszkij orosz vezérkari főnökre; ilyen gyors mozgósításra az orosz fél a valóságban képtelen volt. Emellett a franciák az ellenség erejének számbavételénél nem vették tekintetbe, hogy a Kelet-Poroszországba betörő orosz hadsereg a Landwehrrel is szembe találja magát, továbbá lebecsülték a Monarchia haderejét, az orosz vezérkar viszont pontos felderítési adatok birtokában tisztában volt annak értékével. Az 1911-es vezérkari tanácskozáson Joffre még azt is kétségesnek mondta, hogy ha eljön a nagy nap, a Monarchia kiáll-e Németország mellett.¹²

1911-ben fordulat állt be a francia stratégiai tervezésben. Addig az a Foch, Pétain és mások által kidolgozott elképzelés volt érvényben, hogy védekező politikát kell folytatni az orosz hadsereg teljes kibontakozásáig. 1911-től azonban agresszív, kezdetől támadó doktrína került előtérbe, talán német mintára, és ez kihatott az orosz haditerv 1912-es átdolgozására is.

Az új orosz haditervet II. Miklós 1912. május elsején írta alá. Elvetve azt az elképzelést, amely szerint a teljes mozgósítás befejezéséig védekezésre kell szorítkozni, azonnali támadást írt elő: „Támadó fellépés Németország és Ausztria–Magyarország fegyveres erői ellen, amelynek célja átvinni a háborút az ő területükre.” (Kérdéses, hogy Joffre erőszakosságának vagy a cár dilettáns nagyvonalúságának volt-e ebben nagyobb része.)

A fő feladat „a Kelet-Poroszországban álló német seregek leverése és Kelet-Poroszország elfoglalása, ezzel kedvező kiindulási helyzetet biztosítva a további műveletekhez”.¹³

Az 1. hadsereg feladata a mozgósítás biztosítása volt, továbbá az előkészület a Mazuri-tavak megkerülésére északról, vagyis Litvániából. A 2. hadsereg feladata ugyanez volt délen, előkészítve a Mazuri-tavak megkerülését nyugatról, addig is minden körülmények között is tartva Bjelosztoke–Grodno körzetét.

Az osztrák front (3. és 5.) hadseregeinek fő feladata „megverni az osztrák–magyar hadsereget, figyelemmel arra, hogy megakadályozzuk jelentős ellenséges erők visszavonulását délre a Dnyeper mögé és nyugatra Krakkó felé”.

A 4. hadsereg feladata (a haditerv „A” variánsa esetén, vagyis ha a háború kezdetén Németország fő erejét Franciaország ellen fordítja) az ellenség felderítése Galíciában a Tomasov–Przemysl-vonaltól nyugatra, valamint felderítés az osztrák és német határokon túlra. A „G” variáns esetén (ha Németország fő erejét

¹² Uo.

¹³ Uo. 63.

az orosz hadsereg ellen fordítja) be kellett törnie Kelet-Poroszországba északról, Riga–Savli térségéből Tilsit–Schmalkalden irányába.

Az 5. hadsereg feladata a mobilizáció és összpontosítás védelme volt körzetében, valamint az ellenség felderítése Galíciában a Druzskopol–Kamenka–Lvov-vonaltól nyugatra Tomasov–Przemysl vonaláig. Támadást kellett előkészítenie a Lvov–Przemysl fronton, ellenséges támadás esetén pedig mindenáron tartania Breszt–Kobrin körzetét. A 3. hadseregnek az ellenséget kellett felderítenie a Druzskopol–Kamenka–Lvov-vonaltól délre és délkeletre. A front szárnyain elhelyezett hadseregeknek a főváros védelmét és a balti partok megfigyelését kellett biztosítani (6. hadsereg), illetve a 3. hadsereg balszárnyát fedezni Románia felé (7. hadsereg).

Nem vették figyelembe a haditerv véglegesítésénél Posztovszkij tábornok figyelmeztetését, hogy a Monarchia hadserege már a mozgósítás 23–25. napján elérheti Ivangorod–Lublin–Cholm–Kovel vonalát. Ne feledjük, hogy ezt a tervet még a Balkán-háborúk előtt készítették, a francia és orosz vezérkari főnökök pedig egyeztették terveiket. A tervezésnél azonban még nem tudhatták, hogy Conrad túl nagy erőt vonultat fel kezdetben Szerbia ellen, s ezzel kiegyenlíti az orosz félnek a lassúbb mozgósításból eredő hátrányát.

A fenti fő tervekhez számos módosítást, finomítást készítettek, ezek a bemutatott térképeken megtekinthetők. Az új vezérkari főnök, Januskevics még az alternatív támadási irányokat is ábeszélte Joffre-ral.

1913 szeptemberében új orosz–francia katonai szerződést kötöttek. A két szövetséges között teljes volt az összhang. (John Keegan ismert I. világháború-történetében, nyilván francia források alapján, francia–orosz ellentétekről fantáziál, az oroszok lassú felkészüléséről, akik szerint csak 1913-ra álltak készen.) Franciaországra hárult Anglia támogatásának biztosítása. A német és az osztrák–magyar vezérkar rosszul számított, amikor arra alapozva kívánta a háborút mielőbb megkezdeni, hogy Oroszországnak még néhány évre van szüksége a teljes felkészüléshez.

Az orosz hadvezetésben ellentétek voltak a háború megkezdésének optimális időpontjáról. A katonai szakértők úgy látták, hogy komoly hiányosságok vannak a tűzérség, főleg a nehéztűzérség fejlesztése terén. Míg a legénység és az ezredszintű tisztikar kiképzésében jelentős eredményeket értek el, a magasabb parancsnokok kinevezési rendjét jogosan kifogásolták. A vezérkar és a gárdaezredek tisztjei privilegizált helyzetben voltak, elfoglalták a magas beosztások nagy részét, anélkül hogy a csapatokat, a mindennapos gyakorlatot kellőképpen ismerték volna.¹⁴ Így a katonai vezetés további reformokat látott szükségesnek, és a hadba lépést 1917-

14 Erről *A. Zajoncskovszkij*: *Mirovaja vojna 1914–1918 gg.* Moszkva, 1924.; *Brussilov, A. A.*: i. m. (6. jz.) 25–27. Brusilov azonban mindemellett szerencsésnek tartja, hogy a háború kezdetén a főparancsnok Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg volt, nemcsak katonai képzettsége, hanem emberi kvalitásai miatt is. Andrej Medárdovics Zajoncskovszkij (1862–1926) gárdatiszt, 1905-ben tábornok az orosz–japán háborúban, a világháború kezdetén a 37. gyaloghadosztály parancsnoka, 1915–1916-ban hadtestparancsnok, gyalogsági tábornok, néhány hónapig a román „Dobrudza-hadsereg” parancsnoka, 1917 májusában nyugdíjazták. 1918-ban belépett a Vörös Hadseregbe, 1919. július–1920. február között a Gyenyikin ellen harcoló 13. hadsereg vezérkari főnöke. 1922–1924-ig a Katonai Akadémia parancsnoka, számos tankönyv és hadtörténeti munka szerzője.

re tervezte. Ezért az 1913-as szerb válság napjaiban még nem ígértek támogatást Szerbiának, amely akkor, mint ismeretes, elfogadta a Monarchia ultimátumát. A cár, a németellenes háborús párt és a francia vezérkar viszont kész lett volna korábban kezdeni, és úgy látták, az orosz hadsereg állapota ezt lehetővé is teszi.

A két katonai szövetség tervei 1913 végére már annyira készek és összehangoltak voltak, hogy kérdéses már csak az maradt: ki és mikor kezdi el. A német vezérkar előnyösnek látta, ha nem várja be az orosz hadsereg reformját. Ugyanakkor nagy harci kedvében abban reménykedett – tévesen –, hogy francia–német háború esetén Anglia nem siet szövetségese segítségére. Valójában ekkor már a brit haditengerészet egyeztette terveit orosz partnerével, sőt felmerült orosz részről angol hajók kérése egy esetleges pomerániai partraszálláshoz.

Oroszországban, ahogy felkészültebb lett a hadsereg, úgy került fölénybe a pánszláv, háborús párt, támaszkodva a mind harciasabb francia kormányra. Az orosz háborúpárti sajtó, különösen 1914 tavaszán sokat foglalkozott Magyarország helyzetével, bírálta a schizma-pert, és többször felvetette, hogy Magyarországnak érdekében állna elszakadni a hármass szövetségtől. Ferenc Józsefről többször is durva hangon írt, s kifogásolta, hogy célzatosan felfűjnak olyan „jelentéktelen” ügyeket, mint a Redlé.¹⁵

Tény, hogy az orosz hadsereg ellátottsága modern fegyverzettel még a világháború kitörésekor sem közelítette meg a német hadseregét, és valamivel a Monarchia hadseregénél is rosszabb volt, mozgósítása pedig várhatóan hetekkel tovább tartott, mint az ellenfélé, de ezt ellensúlyozta kimeríthetetlen létszám-főlénye. Franciaországnak pedig nem az volt a fontos, hogy az orosz hadsereg már a háború kezdetén győzelmeket arasson, hanem az, hogy minél több német hadosztályt kössön le.

A cár 1913. szeptember 25-én jóváhagyta az „alapvető elképzeléseket fegyveres erőink kibontakoztatására a hármass szövetség hatalmai elleni háborúban”. E szerint az aktuális mobilizációs terv 1914. november elsejével lépett volna életbe, és már 1915 tavaszát alkalmasnak látták a támadásra. Miután azonban a háború ennél korábban megkezdődött, a mozgósítás lényegében az 1912. május 16-án jóváhagyott előző mobilizációs terv „A” variánsa szerint történt meg. 1914 júliusában ez a terv valósult meg, annyi változtatással, hogy miután Romániától nem kellett tartani, a nagy létszámú odesszai VIII. hadtestet áttádták a Lemberg irányába támadó 3. hadseregnek.

A támadási terv lényegében nem változott az 1912-eshez képest, de Golovin szerint – amennyiben kisebb erő adott az osztrák–magyar frontra – valamennyit rontott rajta. Ezt Zajoncsovskij azzal magyarázza – talán némi hazafias elfogultsággal –, hogy a francia kormány és vezérkar 1912-től erősödő agresszivitásával szemben Zsilinszkij orosz vezérkari főnök túlságosan engedékeny volt. Egyrészt nem hangsúlyozta eléggé az orosz hadsereg felkészültségének még fennálló hiányosságait, ami főleg a lövészárók-hadviselés kialakulása után mutatkozott meg. Másrészt Zajoncsovskij és az orosz stratégiák nagy része előnyösebbnek tartotta volna, ha az orosz főerő a Pripjaty-mocsaraktól északra, végcélként Berlin irá-

15 *Novoje Vremja* (Pétervár) 1914. március–április.

nyában támad; ehelyett Kelet-Poroszországra koncentráltak, hogy gyors segítséget nyújtsanak a francia hadseregnek, s ott az ismert hibákat követték el.¹⁶

1914 júliusában azonban ismét, mint az előző évben, Szerbia teremtett konfliktushelyzetet. Csakhogy most egészen másképp viselkedett, mint 1913-ban – s ennek fő oka a háborúra csaknem készen álló Oroszország biztatása volt. A kezdő lépést a Monarchia tette ugyan meg, amiben nagy része volt II. Vilmos német császár biztatásának, mondhatni nyomásának. Az orosz–francia szerződésnek megfelelően a Monarchia Szerbia elleni részleges mozgósításának másnapján Oroszország is részleges mozgósítást hajtott végre a Monarchiával határos katonai körzeteiben, majd ugyanígy a szerződésnek megfelelően járt el a Monarchia teljes mozgósítása, illetve a német mozgósítás után.

HAJDU TIBOR

THE PLANS OF THE RUSSIAN GENERAL STAFF IN 1910–1913 FOR AN ATTACK AGAINST THE AUSTRO–HUNGARIAN MONARCHY AND GERMANY

The aim of the present paper is to present those plans, hitherto unknown in Hungary, which were elaborated during the four years preceding World War I by the Russian general staff, in accordance with their French colleagues, in order to launch an attack against Germany and the Austro–Hungarian Monarchy.

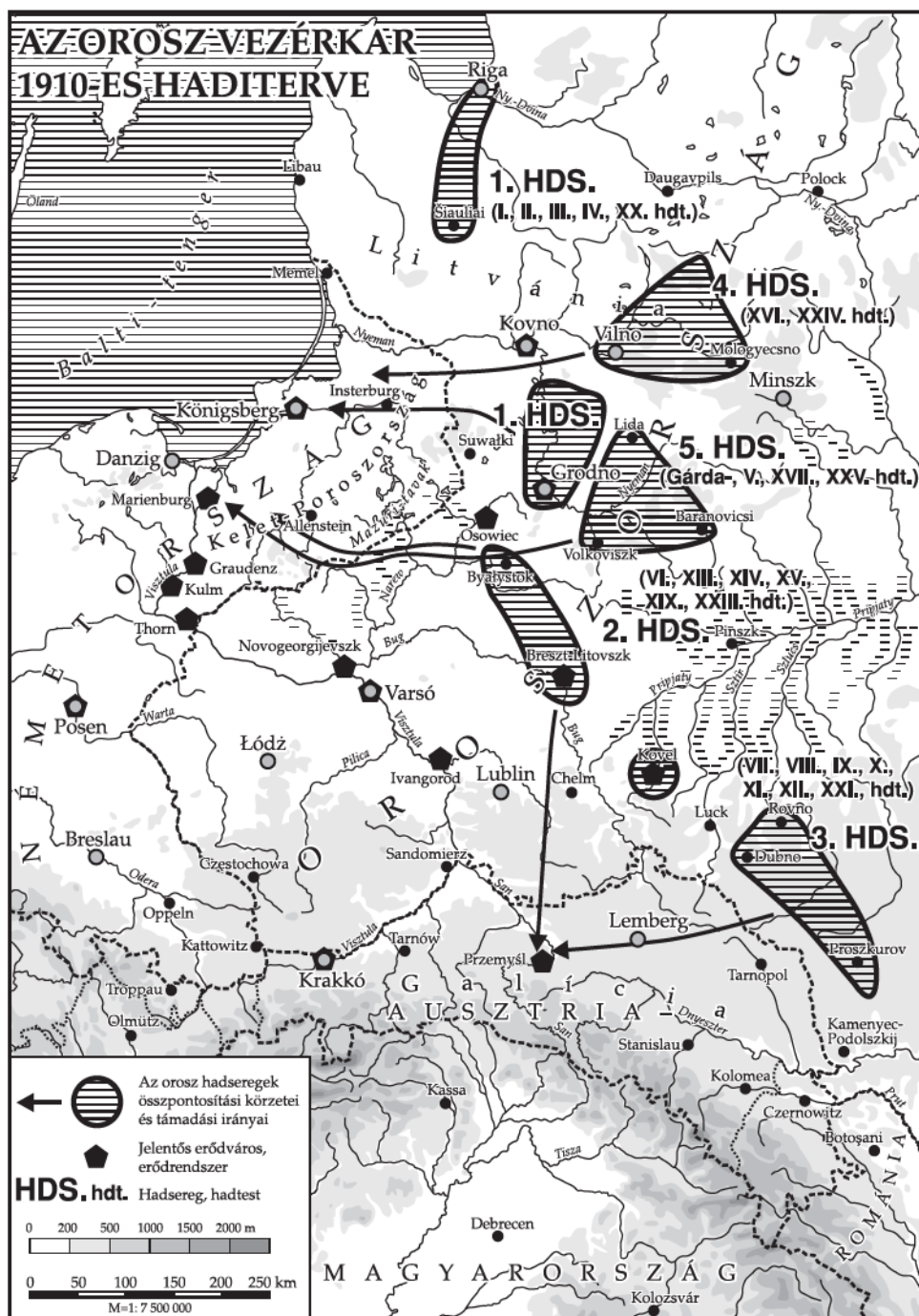
In 1893 France concluded a secret military treaty with Russia that was directed against the Triple Alliance. Although the defeat suffered from Japan and the revolution of 1905 halted the Russian preparations, in 1910 they resumed, upon French pressure, the elaboration of detailed military planning.

The 1910 plan concentrated the majority of forces to attack Eastern Prussia along the line Bielostok – Brest – Cholm. The troops to attack the Monarchy were disposed along the line Brest – Litovsk – Kovel – Rovno – Proskurov. (See the annexed maps prepared by the Russian staff.)

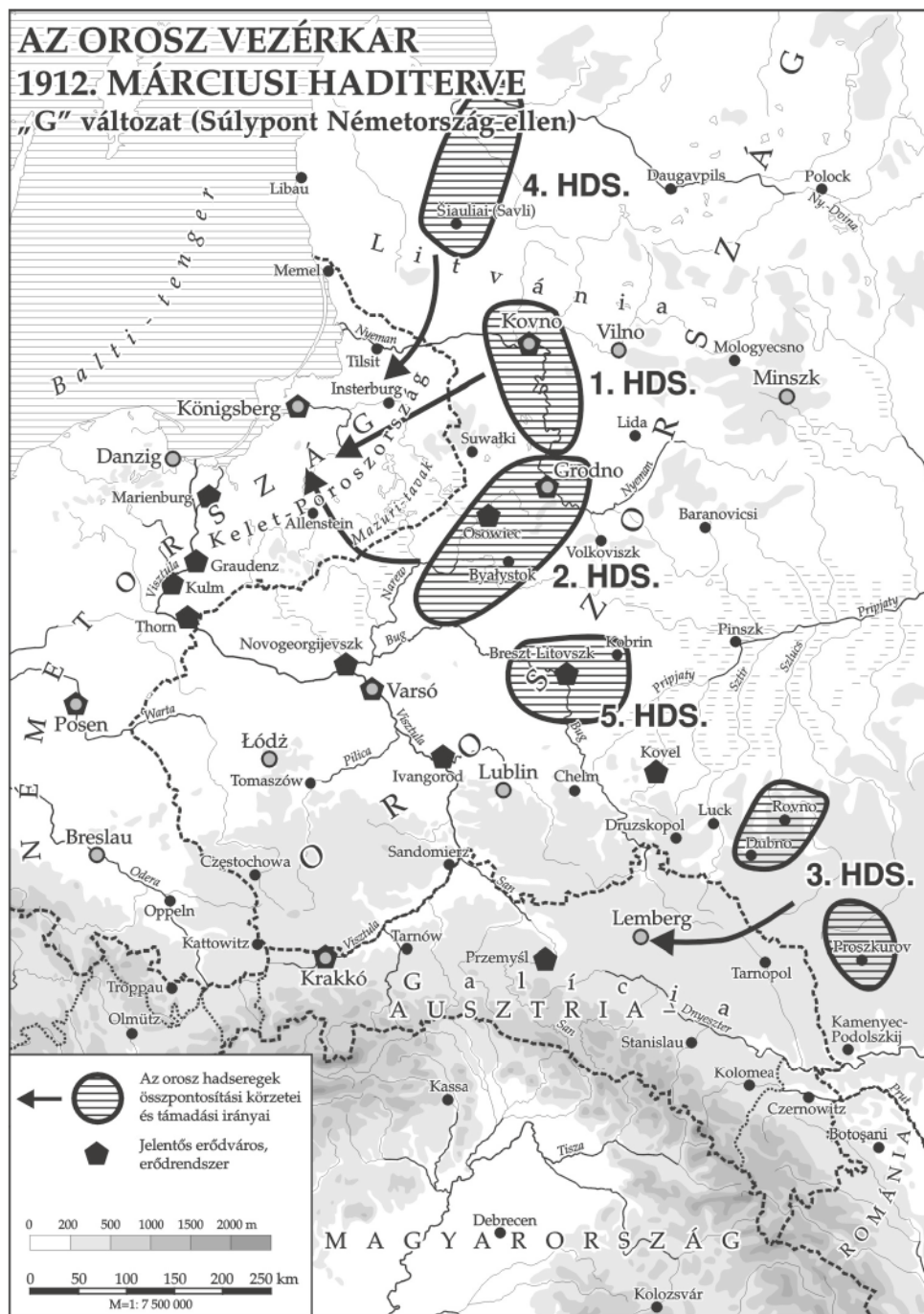
During the negotiations between the Russian and French staffs that took place in 1911 the initial numbers of the attacking forces were set down, and it was also agreed that the French and the Russians would begin the attack respectively on the 10th and 15th day of mobilisation. The new Russian plan was signed by Nicholas II on 1 May 1912. Two versions of the military plan were adopted, plan „A” for the case of Germany turning at the start of the war with the majority of her forces against France, and plan „G” if Germany opted for a main strike against Russia.

In September 1913 a new French–Russian military treaty was concluded. On 25 September 1913 the Tzar sanctioned the document called „Basic conceptions about the deployment of our forces in the war against the powers of the Triple Alliance”. According to this, the actual plan of mobilisation would have come into effect on 1 November 1914, and the spring of 1915 was thought fit for the attack. As the war started earlier, mobilisation was undertaken along the „A” variant of the plan adopted on 16 May 1912.

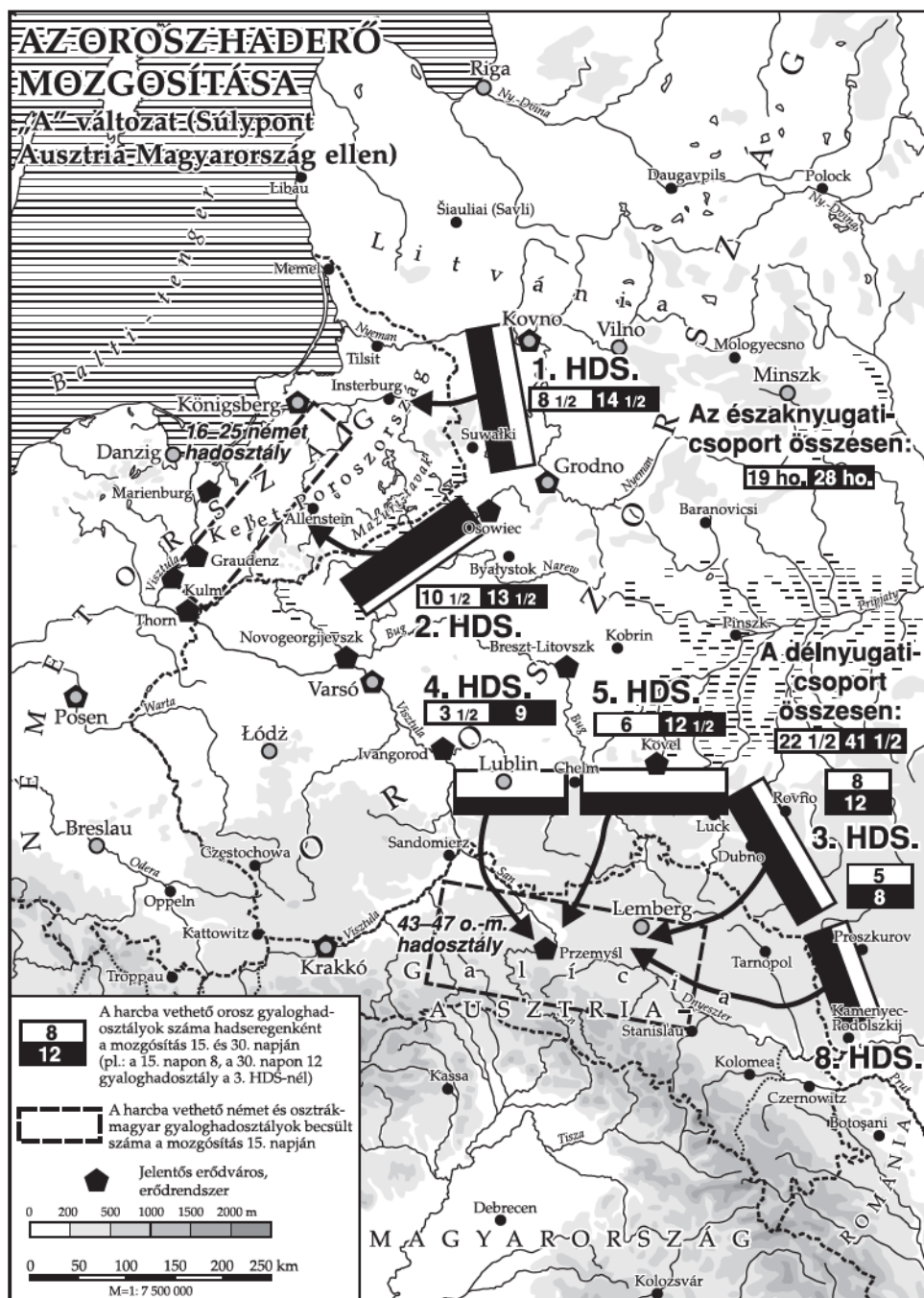
16 *Zajoncskovszkij, A.*: i. m. (14. jz.) 47.

1. térkép. Az orosz vezérkar 1910-es haditerve

3. térkép. Az orosz vezérkar 1912. márciusi haditerve („G” változat)

5. térkép. Az orosz haderő mozgósításának terve („A” változat)

6. térkép. Az orosz haderő mozgósítása és az első harcok 1914 augusztusában

BORISZ SZTOJKOVSKI

A szerb történetírás a középkori szerb–magyar kapcsolatokról*

Az oszmán hódítás a szerb és a magyar történelemben egyaránt határozott cezúra; mindaz, ami előtte történt, mindkét ország számára a középkort jelenti. A középkori Szerbia és a szerb nép középkori története szempontjából a magyar történelemnek kiemelkedő szerep jutott, így az is természetes, hogy a két szomszédos ország és a két nép történetének elbeszélésében jelentős szerepet kapott a szerb–magyar viszony leírása. Tanulmányunk elsősorban a szerb történettudománynak az elmúlt két évtizedben e tárgyban született alkotásairól számol be. E művek azonban nem jöhettek volna létre a jugoszláv korszak történetírása nélkül, ezért – amennyiben ez szükséges volt – az áttekintés a múlt évszázad hatvanas éveig is visszanyúlik. A magyar történettudomány a szerb történetírás műveit és annak eredményeit alig ismeri, részben azért, mert nagyon kevesen olvasnak szerbül, részben pedig azért, mivel e művek alig jutottak el Magyarországra. Itt az ideje tehát, hogy szemlét tartsunk arról, mit írtak a szerb medievisták e kapcsolatok történetéről.

Áttekintésünk elején egy fontos terminológiai kérdést kell tisztáznunk, amely nélkül már a később idézendő munkák címeit is nehéz lenne értelmezni. A szerb történetírásban – miként a volt jugoszláv, a mai horvát, valamint a bosnyák szakirodalomban – Magyarország, azaz a Magyar Királyság megjelölésére az *Ugarska* kifejezést használták és használják ma is. E fogalmat alkalmazzák Trianonig a magyar állam minden korszakára, a középkori Magyar Királyságra és a Habsburg-monarchia, majd az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül létezett államra egyaránt, a trianoni békeszerződés utáni Magyarország azonban a *Mađarska* nevet viseli.

Ugyancsak az irodalmi áttekintésünk elején kell megállapítani azt is, hogy mindmáig nem jelent meg olyan monográfia vagy tanulmány, amely a szerb–magyar viszonyt az egész középkorra nézve áttekintené. A szerb és jugoszláv történészek, irodalomtörténészek és művészettörténészek azonban már egy jó évszázada foglalkoznak e viszony egyes részletkérdéseivel. Hasonló a helyzet magyar részről is: e témáról csupán egy szócikk született a *Korai magyar történeti lexikonban*, amely a két állam közti események történetét Zsigmond király koráig dolgozza fel.

Nemcsak egy átfogó, az egész középkorra vonatkozó, a szerb–magyar viszonyrendszert tárgyaló tanulmány hiányzik, de nem dolgozták fel az egyes al-

* A tanulmány a Magyar Történelmi Társulat által szervezett és ugyanezen cím alatt tartott előadás szerkesztett változata. Az előadás az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2014. március 20-án hangzott el

korszakok e vonatkozású történetét sem. Hiányzik például a Nemanjic- (magyarul Nemanjida) dinasztia idejének vagy az egyes szerb uralkodók országglása alatti kapcsolatoknak a bemutatása is. Nem dolgozták fel részletesen sem Nemanja István, sem Dusán István cár, sem Lazarevics István, sem pedig Brankovics György uralkodásának magyar kapcsolatait. A közeljövőben e sorok írójának tollából jelenik majd meg Lázár fejedelem uralmának – pontosabban 1376-tól 1389-ig terjedő korszakának – magyar kapcsolatairól egy tanulmány, továbbá egy másik cikk a szerb–magyar viszonyról Stefan Nemanja nagyzsúpán, illetve Nemanja István korában.¹

Míndez azonban nem jelenti azt, hogy a szerb történetírásban ne foglalkoztak volna a középkori szerb–magyar kapcsolatokkal. Valójában csak az összefoglaló művek hiányoznak. A jugoszláv és a szerb történészek ugyanis egy-egy részlettéma kifejtésekor többször is érintették e kérdést. Nagyon hiányoznak azonban a művészettörténeti és az irodalmi találkozási pontok feldolgozásai. Magyar részről többen felhívták már a figyelmet az építészeti és más művészeti párhuzamokra, a szerbiai művekben azonban csak elvétve említik meg ezeket. Kivétel az *Istorija Mađara* című könyv Rokay Péter által írt fejezete, ahol a szerző röviden felsorolja e hasonlóságokat.

Az említett *Istorija Mađara* (A magyarok története) az egyetlen szerb nyelvű összefoglaló történeti mű, amely a magyar nép és Magyarország egész történetét az ősmagyar kortól a rendszerváltásig tárgyalja. A könyv négy újvidéki egyetemi tanár, Rokay Péter, Györe Zoltán, a korán elhunyt Pál Tibor és Aleksandar Kasaš műve. Középkori részét Rokay Péter írta, ebben nagyon sok adat található a szerb–magyar kapcsolatokra is.² Az *Istorija Mađara* mellett egy másik fontos alapművet kell megemlítenünk, az *Istorija srpskog naroda*t (A szerb nép története). A tízkötetes, terjedelmes munka a szlávok letelepedésétől az I. világháborúig tárgyalja a szerbség történetét. A múlt század nyolcvanas éveiben látott először napvilágot, azóta többször kiadták utánnnyomásban. A számunkra fontos középkori részek az első két kötetben kaptak helyet. E kötetek fejezeteit neves medievisták, főleg belgrádi professzorok írták: Jovanka Kalić, Sima Ćirković, Momčilo Spremić és Dimitrije Bogdanović, ez utóbbi az egyik legismertebb középkoros irodalomtörténész.³

E két összefoglaló mellett a szerb–magyar kapcsolatok történetére vonatkozó adatokat több más tanulmányban is találhatunk. Mindenekelőtt Jovanka Kalić professzor asszony, akadémikus, az egyik legnagyobb élő szerbiai középkortörténész munkásságát kell megemlítenünk. Kalić cikkei és könyvei mindmáig megkerülhetetlenek azok számára, akik a szerb–magyar középkori kapcsolatokkal akarnak

1 Mindkettő sajtó alatt. Korábban írtunk már egy tanulmányt Jovan Nenad Csemi felkelésének történetéről. Jovan Nenad (Csemi Jován) felkelése és a magyarok. In: Magyar–szerb kapcsolatok a történelemben 2001-ig. Eötvös József Főiskola, Baja, 2012. 57–65. Egy másik munkánk Niš városának bizánci és magyar kapcsolatairól szól. Niš u vizantijsko-ugarskim odnosima u XI i XII vek. In: Niš i Vizantija. Zbornik radova. VII. Ured. Miša Rakocija. Prosveta, Niš, 2009. 383–394.

2 *Petar Rokai–Zoltan Györe–Tibor Pál–Aleksandar Kasaš: Istorija Mađara*. Clio, Beograd, 2002.

3 A további lábjegyzetekben csak válogatott bibliográfiát közlök, különös tekintettel a legújabb művekre. A művek szerzőinek neve a művek rövid ismertetésével együtt a szövegben található.

foglalkozni. A történész asszony elsősorban a 12. századot kutatta, de ő írt például elsőként a szerb despoták budai palotájáról is. Számos munkája közül meg kell említeni egy 1997-ben megjelent cikkét Belos bánról, amely Belos eddig egyetlen teljes életrajza. Ő készítette el II. Uros szerb nagyzsúpán – a magyar Ilona királyné fivérének – biográfiáját. Egyik legtöbbet forgatott műve a Belgrád középkori történetéről szóló monográfiája.⁴ Garai Miklós és Lazarevics István despota viszonyáról szóló értekezése 2005-ben jelent meg. Megírta a 12. századi Zimony történetét, ahol az első keresztes háborúról, ennek következményeiről és Szerbiára, valamint Magyarországra déli részére gyakorolt hatásáról értekezett. A szerb–magyar kapcsolatok történetéről több részlet olvasható a *Szerbek a kései középkorban* című könyvében.⁵

A késő középkori szerb történelemben a magyar kapcsolatoknak különösen fontos szerep jutott, ezért természetes, hogy e korszakról több tanulmány is készült. Az újvidéki egyetem négy oktatója, Rokay Péter, Nenad Lemajić, Snežana Božanić és a már elhunyt Dušanka Dinić-Knežević munkásságának jelentős része e korszakhoz kapcsolódik.

A magyar nyelven is publikáló Rokay Péter több tanulmányt közölt a magyarországi szerbek elsősorban 15. századi történetéről. Így írt a katolikus egyháznak tizedet fizető szerbekről, a szerbség magyarországi megtelepedéséről, a szerb jobbágyság 15. századi helyzetéről, I. Ulászló király 1444-es kruseváci tartózkodásáról, összehasonlította a két államalapítót, Szent Istvánt és Nemanja Istvánt. Luxemburgi Zsigmond balkáni politikájáról több munkája is napvilágot látott. Feldolgozta Zsigmond király utolsó éveinek balkáni politikáját és Zsigmond király viszonyát Szerbiával a rigómezei csata után. Az elmúlt hat-hét esztendőben Rokay Péter mindkét nyelven írt tanulmányokat az úgynevezett Bocskai-koronáról, a szerb despoták egykori koronájáról, amellyel Bocskai Istvánt megkoronázták.⁶

4 Palata srpskih despota u Budimu. Zograf 6. (1975) 51–58.; Župan Beloš. Zbornik radova Vizantološkog instituta 38. (1997) 63–81.; Raški veliki župan Uroš I. Zbornik radova Vizantološkog instituta 12. (1970) 21–37.; Beograd u srednjem veku. Srpska književna zadruga, Beograd, 1967.

5 Podaci Alberta Ahenskog o ugarsko–vizantijskim odnosima krajem XI veka. Zbornik Filozofskog fakulteta 10. (1968) 1. sz. 183–191.; Zemun u XII veku. Zbornik radova Vizantološkog instituta 13. (1971) 27–56.; Despot Stefan i Nikola II Gorjanski. Istraživanja 16. (2005) 95–102.; Srbi u poznom srednjem veku. 2. kiad. Službeni list SRJ, Beograd, 2012.

6 Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437). Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 12. (1969) 1. sz. 89–109.; Prilog poznavanju položaja Srba u Ugarskoj u XV veku. Zbornik za istoriju Matice srpske 6. (1972) 87–91.; Egy ismeretlen Janus Pannonius oklevél. Hungarológiai Közlemények 9. (1971) 5–15.; Boravak ugarskog kralja Vladislava I kod Kruševca 1444. godine. Zbornik Filozofskog fakulteta 15. (1985) 1. sz. 145–150.; Kralj Žigmund i Ugarska prema Srbiji posle Kosovske bitke. Glas SANU 9. (1996) 145–150.; A szerbek betelepítése Délmagyarországra a XV. században. In: A szerbek Magyarországon. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991. 51–62.; Sveti vladar, osnivač dinastije i države Stefan Nemanja i Sveti Stefan. In: Međunarodni naučni skup Stefan Nemanja–Sveti Simeon Mirotočivci – istorija i predanje. Szerk. Jovanka Kalić. SANU, Beograd, 2000.; Bocskai István és a bosnyák korona. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária. DE Történeti Intézet–Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 2006. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 8.) 59–65.; Tragom puteva krune srpskih despota. In: Pad Srpske despotovine 1459. SANU, Beograd, 2011. (Naučni skupovi 134. – Odeljenje istorijskih nauka 32.) 429–439.

Azt, hogy Lazarevics István hadserege Szepes megyében harcolt a husziták ellen, már régóta ismert volt Konstantin filozófus krónikájából, azonban Rokay Péter ezt egy újabb adattal egészítette ki, és ennek alapján írta meg a despota seregének szepesi tevékenységét.⁷

Duškanka Dinić-Knežević munkásságából témánk szempontjából a szeremségi Brankovics családról és a középkori dél-magyarországi városok szláv, illetve szerb lakosságról szóló tanulmányát kell kiemelnünk.⁸ Dinić-Knežević munkáihoz minden rendelkezésére álló irodalmat felhasznált, nem maradtak ki a magyar nyelvűek sem. Akárcsak Sima Ćirković és Rokay Péter, nemcsak a kiadott forrásokat ismerte, hanem használt olyanokat is, amelyek csak a levéltárakban találhatóak. A szláv lakosságról szóló cikkéhez nagy anyagot gyűjtött a Magyar Országos Levéltárban. Munkáját két közeli tanítványa, Nenad Lemajić és Snežana Božanić folytatták. Mindketten a szerb állam bukása után Dél-Magyarországra települt szerb nemességgel és e vidék történetével foglalkoztak. Snežana Božanić több cikket publikált a Brankovicsokról. Az irodalomtörténész Svetlana Tomin⁹ mellett ma ő számít a dinasztia legavatottabb szakértőjének. A Brankovicsok politikai tevékenysége mellett foglalkozott vallás- és művészetpártoló tevékenységükkel is. Megírta az uralkodócsalád havasalföldi és moldvai vajdákhoz fűződő viszonyát.¹⁰ Nenad Lemajić fő kutatási területe a késő középkori Magyarországon élő szerb nemesség. E programba illeszkedik a Bakics, Belmuzevity és Jaksics (Bakić, Belmužević, Jakšić) családokról készített adatgyűjtése, amely e családok birtokait, társadalmi helyzetét tárgyalja. Lemajić e munkájához felhasználta a magyar történeti kutatás eredményeit is.¹¹

A macsói bánság, az Árpád-házi királyok déli expanziós politikájának következményeként létrejött, majd határvédelmi célokat szolgáló, egészen a kései középkorig fennállt közigazgatási egység kezdetben a hercegek, majd a macsói bánok közvetlen irányítása alatt állt. E Száván túli terület határai szinte folyamatosan változtak. A macsói bánság Erisz almájának bizonyult Szerbia és Magyarország között, e vidék fölött a két ország nemcsak vitatkozott, hanem hadakozott is. Ezek után természetes, hogy a szerb történetírás kiemelt érdeklődést tanúsított a terület iránt.

7 Ratnici despota Stefana Lazarevića u Slovačkoj prema svedočanstvu Spiške hronike. In: Z dejin slovensko-srbských vzťahov. Acta historica Posoniensia 19. (2012) 11–14.

8 Sremski Brankovići. Istraživanja 4. (1975) 5–47.; Slovenski živalj u urbanim naseljima srednjovekovne južne Ugarske. Zbornik Matice srpske za istoriju 37. (1988) 7–42.

9 Vladika Maksim Branković. Platoneum, Novi Sad, 2007.

10 Srem u periodu od 1502. do 1526. godine. Spomenica Istorijiskog arhiva „Srem” 6. (2007) 72–90; Prilog proučavanju problema srpsko-ugarske granice početkom XIV veka. In: Međunarodni zbornik radova Srpsko-mađarski odnosi kroz istoriju. Filozofski fakultet, Novi Sad, 2007. 51–66. Szükséges megjegyezni hogy két általa írt munka a Brankovicsokról sajtó alatt van, egy román, a másik pedig szerb nyelven.

11 Műveinek nagy része megtalálható e gyűjteményes kötetben: Srpska elita na prelomu epoha. Istorijiski arhiv Srem, Sremska Mitrovica–Istočno Sarajevo, 2006. Témánk szempontjából érdekes még: Ugovor u Tati između despota Stefana Lazarevića i Žigmunda Luksemburškog. Istočno Sarajevo, 2007. (Radovi Filozofskog fakulteta 8.); Srpsko stanovništvo Banata i Pomorišja u XV i XVI veku. In: Srednjovekovna naselja na tlu Vojvodine. Istorijiski događaji i procesi. Ured. Djura Hardi. Novi Sad–Sremska Mitrovica, 2013.

A macsói bánságról és a macsói várról hat évvel ezelőtt írt egy részletes tanulmányt az azóta elhunyt Sima Ćirković, aki e művében nemcsak a régi helynévi vitát oldotta meg, hanem fontos adatokat közölt a bánság és a vár fekvéséhez is. A kritikai történetírás kezdete óta Ćirković volt kétségtelenül a legnagyobb formátumú szerb középkorász.¹² A Macsóért folytatott 14. századi, különösen Stefan Dusan király, majd cár alatt folytatott szerb–magyar háborúk történetét közösen írta meg a jugoszláv–szerb bizantinológussal, Božidar Ferjančićsal. Közös munkájuk eredménye volt a Stefan Dusanról szóló történeti életrajz is, amelyben helyet kapott az addig csak hézagosan ismert szerb–magyar kapcsolatok ismertetése is.

Az újvidéki Đura Hardi idestova tíz esztendeje foglalkozik a macsói bánság elsősorban 13. századi történetével. Fontos adatokat köszönhetünk neki a macsói hercegek és bánok 13. századi kronológiájáról, írt Rosztiszlav Mihajlovics vallásáról, haláláról, Macsó helyzetéről Rosztiszlav Mihajlovics idejében. E témában Hardi egy ukrán nyelvű cikket is publikált.¹³ Nemcsak a magyar, hanem általában a szerbül nem olvasó szakmai közönség számára is fontos a macsói bánságról és Rosztiszlav Mihajlovicsról szóló német nyelvű tanulmánya.¹⁴ Hardi megírta Károly Róbert, a magyar király és szerb sógora, Dragutin István 1314-es pétervárad-i tárgyalásainak történetét. Ennek az uralkodói találkozáson a történetét a magyar és a szerb történészek eddig épp csak megemlítették, az esemény első feldolgozását a szerzőnek köszönhetjük.¹⁵ Hardi azon kevesek közé tartozik, akik rendszeresen használják a magyar történeti kutatás eredményeit, ráadásul nemcsak a 19. században keletkezett munkákat, hanem az újabbakat is. Más jellegű munkáihoz ő is gyakran használ kiadatlan forrásokat.

Néhány újabb, eddig publikálatlan szerb nyelvű doktori értekezés is érintette a szerb–magyar viszony középkori történetét. Ezek közül elsőként a belgrádi Történettudományi Intézet jelenlegi igazgatója, Srđan Rudić disszertációját kell megemlíteni, amely a *Bosanska vlastela u XV veku* (Boszniai nemesség a 15. században) címet viseli. Rudić munkája több helyen érintette a bosnyák–magyar kapcsolato-

12 Zemlja Mačva i grad Mačva. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 74. (2008) 3–20.

13 O poreklu mačvanskog 'bana' Rostislava Mihailoviča. Spomenica Istorijskog arhiva Srem 2. (2003) 15–32.; Rostislav Mihailovič, Dominus de Machou. Studia Balcanica Bohemo-Slova-ca (Brno) 6. (2006) 1. sz. 60–72.; Gospodari i banovi onostranog Srema i Mačve u XIII veku. Spomenica Istorijskog arhiva Srem 8. (2009) 65–80.; Kada je umro gospodar Mačve Rostislav Mihailovič? Spomenica Istorijskog arhiva Srem 11. (2012) 22–34.; O Mačvi sredinom XIII veka – prilog pitanju stausa Mačve u doba vladavine njenog gospodara Rostislava Mihailoviča. Spomenica Istorijskog arhiva Srem 10. (2011) 32–44.; Či Rostislav Mihajlovič buv banom Mačvi? In: Actes Testantibus. Juvilejnij zbirnik na pošanu Leontija Vojtoviča. Lviv, 2011. (Ukrajna. Kulturna spadščina, nacionalna svidomist, deržavnist 20.) 197–203.

14 Der Status von Matschwa in der Zeit Rastislav Michailowitschs. In: Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780). / Slowakei und Kroatien. Historische Parallelen und Beziehungen (bis zum Jahre 1780). Scientific Editors / Wissenschaftliche Redaktion Martin Homza–Ján Lukačka–Neven Budak. Ed. / Hrsg. Veronika Kucharská–Stanislava Kuzmová–Adam Mesiarkin. Bratislava, 2013. (Slovakia and Croatia I.) 128–135.

15 Da li je u Mitrovici 1314. godine došlo do susreta 'sremskog kralja' Dragutina i ugarskog kralja Karla Roberta? Spomenica Istorijskog arhiva Srem 6. (2007) 100–111.

kat, főleg a bosnyák főurak magyar politikáját. Marko Šuica 2006-ban megvédett, *Srpske zemlje između Turske i Ugarske: od Kosovske do Angorske bitke* (A szerb országok Törökország és Magyarország között a rigómezei csatától az ankarai csatáig) című doktori értekezése sokat használta a vonatkozó magyar okmánytárakat és a magyar történészek nem magyar nyelvű tanulmányait. Az újvidéki Svetozar Boškov 2011-ben védte meg *Antička i rana srednjovekovna prošlost u srpskoj istoriografiji* (Ókor és korai középkor a szerb történetírásban) címet viselő disszertációját. Boškov elsőként dolgozta fel a 19. századi szerb tankönyveket, többek közt az Aleksandar Sandić által írt *Istorija sveta* (Világtörténet) című tankönyvet, melynek második kötetében a szerző részletesen foglalkozik a szerb és a magyar királyok közti középkori kapcsolatokkal. Milica Kisić az elmúlt évben védte meg Bonfini munkájáról, *A magyar történelem tizedeiről* szóló értekezését, amely egyben az első részletes szerb elemzése e humanista történeti műnek. A disszertáció – bár szerzője történészi doktorátust szerzett vele – jelentős részben a mű nyelvi elemzését adja. Kisić le is fordította Bonfini művét, amelyhez olasz források és irodalom alapján részletes történeti magyarázó szöveget fűzött. A szerző részben egyedül, részben pedig Snežana Božanićsal közösen több tanulmányt publikált Bonfini munkájának egyes kérdéseiről. Kisić ugyan nem használta a magyar nyelvű Bonfini-irodalmat, fordítása és a közeljövőben megjelenő disszertációja mégis könnyen hozzáférhetővé teszi Antonio Bonfini munkásságát a szerb történészek számára.¹⁶ A legfrissebb doktori értekezést, amely a szerb–magyar kapcsolatokkal is foglalkozik, a belgrádi Miloš Ivanović készítette. Ivanović 2014 januárjában védte meg téziseit, témavezetője a már említett Marko Šuica volt. A mű címe: *Vlastela Države srpskih despota* (A nemesség a szerb despoták államában). Ivanović igen fontosnak tartotta a magyar nemességnek a szerb előkelő rétegre kifejtett hatását a 14. század második és a 15. század első felében. Magyar hatásnak tulajdonítja a lovagi tornákat, amelyeknek szokása Magyarországról érkezett Szerbiába. Magyar hatásra bukkantak fel néhány szerb oklevélben, főleg Brankovics György latin nyelvű okleveleiben a familiárisok. Ezekben az iratokban a despota néhány bizalmas emberét jelölte e fogalommal. Magyar hatásnak tulajdonítja Ivanović azt is, hogy a szerb nemesség az ország védelme céljából szövetségre lépett egymással, e szövetségben a szerző az 1397-es temesvári országgyűlés példáját fedezte fel.¹⁷

Ivanović a szerb történészek legfiatalabb nemzedékéhez tartozik. Mellette néhány más, főleg belgrádi történészt kell még említeni, akik a szerb–magyar kapcsolatokkal foglalkoznak. Aleksandar Krstić elsősorban a Zsigmond kort kutatja, Zsigmond király délvidéki politikáját, különös tekintettel Brankovics György szerb despotához fűződő viszonyára. Krstić nemcsak a magyar forráski-

16 O Ivanu vitezu od Sredne u delu Rerum Ungaricarum decades. Istraživanja 23. (2012) 217–231.; Antonius Bonfinius i njegovo delo Rerum Ungaricarum decades kao izvor za istoriju Srba Pannonije i Balkana. Istorijско-filološka analiza i prevod sa komentarima. Doktori értekezés, kézirat. Novi Sad, 2013.; Antonio Bonfini, istoriograf ugarskog kraljevstva. Istraživanja 24. (2013) 149–169.

17 Vlastela Države srpskih despota. Doktori értekezés, kézirat. Beograd, 2013.

adványokat, hanem a magyar irodalmat is használja. Készülő doktori értekezése a *Članovi dinastija jugoistočne Evrope u srednjovekovnoj Ugarskoj* (Délkelet-Európa dinasztiáinak személyiségei a középkori Magyarországon). Emellett Krstić foglalkozott a középkori és kora újkori Versec és a Bánság történetével, továbbá Zsigmond király és Hunyadi János több kiadatlan oklevelét is publikálta. A magyar kutatók számára különösen érdekes lehet, hogy újabb adatokat közölt Milos Belmuzsevity vajdáról, aki a szerb állam bukása után telepedett le Magyarországon.¹⁸ Krstić egyike a legjelentősebb szerb kutatóknak, aki a később megjelenő műveiben is különös figyelmet fordít a szerb–magyar érintkezések történetére. Krstić munkatársa a belgrádi Történettudományi Intézetben Aleksandra Fostikov, aki megírta Demeter királyfi (Dmitar Kraljević), Világos várkapitányának, Zaránd megye ispánjának életrajzát. Demeter szerb nemesi családból származott, és Zsigmond király szolgálatába lépett.¹⁹

Bosznia a középkorban független államisággal rendelkezett, fejlődése is több ponton eltért a szerb államétól, mégis szerb államnak tekinthető. Ez abban is megmutatkozott, hogy a bosnyák királyok kancelláriájának okleveleit szerb nyelven és cirill betűvel írták, igaz, ezek az oklevelek diplomatikailag a latin nyelvű magyar okleveles gyakorlatot követték.

A bosnyák–magyar kapcsolatokról a már többször említett Sima Ćirković értekezett, előtte pedig Vladimir Ćorović. Monográfiáikban ők dolgozták fel a bosnyák középkori állam történetét. Ćorović majd kilencen évvel ezelőtt írta meg I. Tvrtko bosnyák király életrajzát. Sima Ćirković és Pavo Živković sokat foglalkoztak Bosznia késő középkori történetével, műveikben részletesen bemutatták a magyar külpolitika szerepét. A magyar történelmet főleg a latin nyelvű középkori magyar források alapján ismertették. Rokay Péter három kisebb tanulmányt közölt a bosnyák–magyar összeköttetések történetéhez a 2011-ben megjelent *Sima Ćirković akademikus emlékezete* című kötetben. Egyik az albán cím használatáról, a másik kettő pedig két, a bosnyák és magyar történelemben jelentős szerepet játszó személyről szól. A bosnyák történelemről szólva meg kell még említenünk Neven Isailović nevét, aki magiszteri értekezését *Politika bosanskih vladara prema Dalmaciji (1391–1409)* (A bosnyák uralkodók dalmát politikája) címmel írta meg, készülő doktori disszertációja pedig a középkori Bosznia uralkodói kancelláriájáról

18 Seoska naselja u Podunavlju i Posavini Srbije i južne Ugarske u 15. i prvoj trećini 16. veka. Istorijski časopis 52. (2005) 165–194.; Iz istorije srednjovekovnih naselja jugozapadnog Banata. 15. vek–prva polovina 16. veka. Zbornik Matice srpske za istoriju 73. (2006) 27–55.; Banat u srednjem veku. In: Banat kroz vekove–slojevi kulture Banata. Ured. Miodrag Maticki–Vidojko Jović–Vukova Zadužbina. Beograd, 2010. 65–90.; Vršac u srednjem veku. Istorijski časopis 59. (2010) 77–102., 60. (2011) 193–212.; Povelja despota Đurđa Brankovića o davanju u zalog poseda u ugarskoj Jovanu Hunjadiju. Stari srpski arhiv 11. (2012) 151–174.; Kralj Žigmund u Borči, ili kada je i kako Beograd predat Ugrima 1427. godine? Istorijski časopis 61. (2012) 115–127.; Dokumenti o ugarskim posedima despota Đurđa datim u zalog Jovanu Hunjadiju 1444. godine. Mešovita građa 32. (2011) 126–156.; Beogradsko pismo kralja Žigmunda građanima Šoprona. 7. novembar 1427. godine. Mešovita građa 33. (2012) 21–36.; Novi podaci o vojvodi Milošu Belmuzeviću i njegovoj porodici. Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije 1. (2013) 161–185.

19 O Dmitru Kraljeviću. Istorijski časopis 49. (2002) 47–65.

szól. E témáról Isailović már publikált néhány tanulmányt. Többek között kiadta Hervoja Vukcsics hercegnek Zsigmond királyhoz és Mária királynéhez szóló levelét. Különösen dalmáciai tárgyú cikkeiben sokat használta a középkori magyar forrásokat.²⁰ Isailović és a már említett Fostikov kiadták Brankovics György Debrecennek szóló kiváltságlevelét. A kiadáshoz felhasznált irodalom többsége magyar nyelvű, ami azt mutatja, hogy a középkorászok legújabb generációja rendszeresen és kritikusan használja a magyar nyelvű szakirodalmat.²¹

Akárcsak korábban említett kollégái, Aleksandar Uzelac is a belgrádi Történettudományi Intézetben dolgozik. Fő kutatási területe a középkori tatár történelem európai vonatkozásai. Nemsokára könyv formájában is megjelenő doktori műve, *Srbija, Bugarska i Tatari u drugoj polovini XIII veka* (Szerbia, Bulgária és a tatárok a 13. század második felében) némileg a szerb–magyar kapcsolatokat is érintette.²²

Feltűnő, hogy nem is annyira az újvidéki, hanem a belgrádi történészek fordultak Szerbia és Magyarország kapcsolatainak tanulmányozása felé. A belgrádi hadtörténeti intézet folyóiratában néhány hónapja jelent meg egy részletes tanulmány az 1443–1444-es hosszú hadjáratról, Hunyadi János és Brankovics György despota viszonyáról. A szerző, Milomir Maksimović a belgrádi egyetem PhD-hallgatója, a cikk pedig mesterképzéses szakdolgozatának – amelyért a legjobb dolgozat címet nyerte el – egy része. Maksimović tanul magyarul és használja a magyar nyelvű történeti irodalmat.²³

Nehéz lenne arra a kérdésre választ adni, hogy van-e a szerb történetírásnak valamilyen általános beállítódása Magyarország középkori szerepének megítélésében. Általános negatív vagy pozitív képről nem beszélhetünk. Az egyes események értékelésében azonban sokszor hiányzik a magyar politikai tényezők megértése. A magyar történészek azonban hasonlóképpen kevés figyelmet fordítottak a szerbek szerepére a késő középkori Magyarországon. Az értékelés problémája kitűnően szemléltethető Zsigmond király 1389. évi szerbiai betörésének példáján. A szerb történészek régebbi generációja kárhóztatta ezért a magyar uralkodót, aki, úgymond, épp a rigómezei csata után támadta hátba Szerbiát. Rokay Péter hívta azonban fel a figyelmet arra, hogy Zsigmond király csupán azokat a területeket akarta visszaszerezni, amelyeket Lázár kenéznak adott, amikor az a magyar király vazallusa lett. Nemcsak a magyar királyok, hanem más nyugat-európai uralkodók is rendszeresen megtették ezt a hűbéri jog alapján. A hadjáratnak azonban van más érdekessége is. E hadjárat ugyanis Zsigmond király számára nem végződött szerencsésen. Valahol a Rudnik hegy alatt, vagy Rudniknál csatát veszített egy szerb sereg ellen, melyet egy Nikola Zojic nevű előkelő, Rudnik környékének ura vezetett. Ebből pedig az következik, hogy a rigómezei ütközet után maradt még olyan szerb haderő, amely képes volt a magyar sereget legyőzni. Lázár fejedelem és

20 Povelja vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića ugarskom kralju Žigmundu i kraljici Mariji. Građa o prošlosti Bosne 1. (2008) 87–97.

21 Povelja gospodina Đurđa Brankovića kojom potvrđuje slobode građanima Debrecina. Mešovita građa 33. (2012) 57–68.

22 Srbija, Bugarska i Tatari u drugoj polovini XIII veka. Doktori értekezés, kézirat. Beograd, 2012.

23 Srbi i 'Duga vojna' 1443/1444. godine. Vojno-istorijski glasnik 1. (2013) 45–70.

Zsigmond király tehát nem bíztak egymásban, Lázár pedig fenntartott egy sereget arra az esetre, ha kitörne a háború közte és Zsigmond között.

A szerb kutatók többsége nem tud magyarul, a lefordított vagy idegen nyelven megjelent magyar műveket azonban szívesen használják. Engel Pál *Szent István birodalma* angol fordításban vagy Mályusz Elemér *Zsigmond király uralma Magyarországon* német nyelvű változata közkedvelt munka. Szakály Ferenc tanulmányai a középkori hadtörténetről, Jovan Nenad felkeléséről és a magyar–török háborúkról szintén gyakran forgatott művek. Hóman Bálint *Magyar történetének* német fordítását különösen az idősebb történészek közül használták sokan. Éppen ezért kellett külön is kiemelni ebben az áttekintésben azokat a szerb kutatókat, akik a legújabb magyar munkákat használták.

A középkori történelem művelése nincs annyira kitéve a politikai elvárásoknak, mint az újkori évszázadoké. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jelenkor eszméi ne maradnának hatás nélkül a középkor évszázadainak leírására. A középkoros történészek éppúgy saját korukban élnek, mint bármely más szakma művelői, feladatuk azonban mégis az, hogy kortársaikkal megértessék a rég letűnt idők ma már nehezen értelmezhető eseményeit.

BORIS STOJKOVSKI

SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE MEDIEVAL HUNGARIAN–SERBIAN RELATIONS

The author tends to give an overview of the contemporary Serbian historiography and its' different topics connected with the Hungarian–Serbian relations during the Middle Ages. The paper gives mostly a stress on the contemporary authors, especially on the younger generation of scholars, but the unforgettable works of the most prominent Serbian (and ex-Yugoslav) medievalists that have dealt with this topic.

It is notable that most of the younger generation historians work in Belgrade, ordinarily in the Institute of History, but at the Faculty of Philosophy, too. There are also, which is largely expectable, a number of scholars that work at the University of Novi Sad. The overview is given by the order of authors with a brief explanation of their articles (predominantly), monographs or the unpublished doctoral dissertations.

Considering the topics that are usually and commonly present in the papers of Serbian scholars and are connected to Serbian–Hungarian relations we can stress the following ones. Serbian scholars have given much contribution on the Serbian–Hungarian relations in the age of despot Stefan Lazarević and Đurađ Branković. There were many charters issued by these two noblemen critically published, also the influence of Hungary on Serbian medieval society is one of the topics. It is very important to say that the life and history of the families and the most prominent Serbian noblemen that had fled to Hungary after the fall of the Serbian medieval state is very much represented in the work of Serbian contemporary historians that write on the different aspects of Serbian–Hungarian medieval relations.

Even though that Serbian historiography still lacks some basic works on Serbian–Hungarian relations during the Middle Ages, there is a whole generation of scholars of middle and especially younger generation that deals with different aspects of Hungarian–Serbian relations during the medieval times.

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

Bálint Varga: Counties and Historical Representation in Dualist Hungary	179
Iván Bertényi Jr.: There Stood for 37 Years. István Werbőczy's Statue in Budapest	203
Ambrus Miskolczy: The Ideologist-Journalists of the National-Legionary State: the Philosopher and the Anti-Philosopher, the Historian and the Sociologist	231
Ágnes Tóth: Aspects of Political Surveillance and its Targets in a Multiethnic Village. Vaskút, 1950–1957	251
Magdolna Baráth: Conflict Management in the Eastern Block after the Death of Stalin	269

WORKSHOP

Tibor Marti: „Did Pázmány Remain a Jesuit?” – The View of Cardinal Juan de Lugo from 1645	287
János Kalmár: János Pálffy and the „White Lady of Lőcse”	295
Verena Moritz: Some Thoughts about the Activity of Military Intelligence Services before World War I	307
Tibor Hajdu: The Plans of the Russian General Staff in 1910–1913 for an Attack against the Austro–Hungarian Monarchy and Germany	315

REVIEW ARTICLE

Boris Stojkovski: Serbian Historiography on the Medieval Hungarian–Serbian Relations	329
--	-----

E számunk szerzői

BARÁTH MAGDOLNA PhD, osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) • IFJ. BERTÉNYI IVÁN PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • HAJDU TIBOR, az MTA doktora, történész (Budapest) • KALMÁR JÁNOS, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (ELTE, Eszterházy Károly Főiskola) • MARTÍ TIBOR PhD, tud. segédmunkatárs (MTA BTK TTI) • MISKOLCZY AMBRUS, az MTA doktora, egy. tanár, tanszékvezető (ELTE) • Mag. Dr. VERENA MORITZ (Österreichisches Staatsarchiv) • BORISZ SZTOJKOVSZKI, egyetemi doktor, tud. asszisztens (Újvidéki Egyetem) • TÓTH ÁGNES, a történelemtudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet) • VARGA BÁLINT tud. segédmunkatárs (MTA BTK TTI)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható
--

9 770040 963009

1 4002

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53.,
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A Történelmi Szemle 2014-es évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti Kulturális Alap

